

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

**ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОСТРАДІАНСЬКИХ КРАЇН:
ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ, ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ**

ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОСТРАДІАНСЬКИХ КРАЇН: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ, ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ, ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

Збірник наукових праць

Київ
2021

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол № 3 від 18.03.2021 р.)*

Рецензенти:

Ніколаєць Ю.О., доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України

Мельничук О.А., доктор історичних наук, професор, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Дудко І.Д., доктор політичних наук, професор, Національна академія державного управління при Президентові України

Редакційна колегія:

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц. (загальна редакція)

Грицик Л.Ю., к.і.н., (відповідальний редактор)

Сафар'янс Є.В., к.і.н. (технічний редактор)

- 3-36   **Засади зовнішньої політики пострадянських країн: цивілізаційні, геополітичні та соціально-економічні аспекти: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».** К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 288 с.
ISBN 978-966-02-9608-4

У збірнику наукових праць представлено статті у яких аналізуються історичні та цивілізаційні чинники формування зовнішньої політики країн пострадянського простору, насамперед європейські та євразійські; еволюція зовнішньополітичного курсу пострадянських держав у 1990-х – 2010-х рр.; стратегії нейтралітету, відкритості, євроорієнтації та ін.; вплив соціально-економічних чинників на зовнішньополітичний процес у країнах пострадянського простору.

УДК 94:339.924(47+57)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

© Національна академія наук
України ДУ «Інститут всесвітньої
історії НАН України», 2021

*Присвячується
світлій пам'яті
професора Рудякова
Павла Миколайовича*

ЗМІСТ

ЧАСТИНА І

ІСТОРИЧНІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Ляшенко Т.М. Фактор впливу «Русского мира» на формування політичної ідентичності громадян Центральної Азії	6
Цапко О.М. Доктрина зовнішньополітичного нейтралітету сучасного Туркменістану	19
Грицик Л.Ю. Зовнішня політика Республіки Казахстан: цивілізаційний контекст.	34
Сафар'янс Є.В. СНД-2 та російський чинник в зовнішній політиці невизнаних державних утворень на території колишнього СРСР.	56

ЧАСТИНА ІІ

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Мартинів А.Ю. Центральна Азія в умовах глобальної кризи. . .	71
Бульвінський А.Г. Внутрішні чинники формування зовнішньої політики Таджикистан	81
Рудяков П.М. Стратегія відкритості як імператив зовнішньої політики Киргизстану	110
Добровольська А.Б. Румунський чинник зовнішньої політики Республіки Молдова: проект «Унірія» – основні етапи та перспективи	125
Фомін С.С. Узбекистан і процеси євразійської інтеграції. . .	162

Горенко О.М. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (1994) і принцип єдності зовнішньої та внутрішньої політики.	181
Кириченко О.В. Європейський вектор як стратегічний зовнішньополітичний пріоритет відновленої латвійської державності	195
Хвіст В.О. Місце України в світовому геополітичному просторі в 1991–2005 рр.	211
Соловйова А.Б. Відносини України з країнами Бенілюксу (1991–2005 рр.)	220

ЧАСТИНА III

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Богданович І.І. Багатовекторна парадигма розвитку Республіки Білорусь	228
Редзюк Є.В. Соціально-економічний розвиток пострадянських країн і їх зовнішньополітична орієнтація	244
Ткаченко І.В. Економічні засади зовнішньої політики незалежного Азербайджану	258
Шовкун І.А. Геоекономічні аспекти розвитку промисловості України	272
Відомості про авторів	285

ЧАСТИНА І

ІСТОРИЧНІ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 327.8=161.1/=512.1(57)

Ляшенко Т.М.

ФАКТОР ВПЛИВУ «РУССКОГО МИРА» НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

У статті досліджуються спроби побудови «русского мира» на територіях колишніх радянських республік Центральної Азії шляхом впровадження ідеї єдиного мовного, культурного та політичного простору з Російською Федерацією. Аналізуються загрози для інформаційного простору держав центральноазійського регіону. Наводяться дані про поступову зміну орієнтирів громадян держав ЦА при виборі джерел інформації.

Ключові слова: «русский мир», Центральна Азія, російськомовне населення, мовне питання, пропаганда, Російська Федерація, засоби масової інформації, ідентичність.

Ляшенко Т.М. Фактор влияния «русского мира» на формирование политической идентичности граждан Центральной Азии

В статье исследуются попытки построения «русского мира» на территориях бывших советских республик Центральной Азии путем внедрения идеи единого языкового, культурного и политического пространства с Российской Федерацией. Анализируются угрозы для информационного пространства государств центральноазиатского региона. Приводятся данные о постепенном изменении ориентиров граждан государств ЦА при выборе источников информации.

Ключевые слова: «русский мир», Центральная Азия, русскоязычное население, языковой вопрос, пропаганда, Российская Федерация, средства массовой информации, идентичность.

Liashenko T. The influence factor of the «Russian world» on the formation of political identity of Central Asia's citizens

Attempts to build a «Russian world» within the former Soviet republics of Central Asia by introducing an idea of a single linguistic, cultural and political space with the Russian Federation are studied in the article. The threats to the Central Asian countries' information space are analyzed. The data on gradual changing of orientations of the Central Asian states' citizens when choosing sources of information is provided.

Keywords: «Russian world», Central Asia, Russian-speaking population, language issue, propaganda, Russian Federation, mass media, identity.

Поширення концепції «русского мира», який уже безпосередньо загрожує існуванню мирного балансу в світі, базується, зокрема, на широкому розповсюдженні російської мови на територіях колишнього СРСР, пропаганді ідеї єдиного мовного, культурного та політичного простору. Водночас, в усіх нових незалежних державах інтенсивно відбувається процес розвитку національних мов і культур. Виникає протистояння, розвиток якого нерідко призводить до утворення осередків напруги.

У країнах центральноазійського регіону стан російської мови характеризується варіативністю політики лідерів держав Центральноазійського регіону (можливо, за виключенням лідерів Туркменістану), розбіжностями поглядів суспільства, нерівномірністю внутрішніх умов і зовнішніх впливів.

Коливання центральноазійських лідерів свідчить про те, що вони чітко усвідомлюють справжню ціну «дружби» з Москвою. Всі очільники держав ЦА опинились у лещатах подвійного тиску: з одного боку, підтримка Кремля допомагає

їм залишатися при владі протягом тривалого часу, а з іншого – ідеологічна агресія РФ є загрозою для суверенітету країн Центральної Азії та викликає розкол у суспільстві.

Проте, для російських пропагандистських ЗМІ важливо сформувати думку не лише офіційної влади республік Центральної Азії, а, насамперед, багатомільйонного населення регіону. Москва, спостерігаючи за поступовим відходом російської мови з Центральної Азії, зміцнює стратегію «м'якої сили» в сфері освіти.

Ще більше посилення впливу Росії на держави центральноазійського регіону, нав'язування її громадянам поглядів Кремля на події у світі загалом і процеси в Україні зокрема, шкодить національним інтересам України. Тому дослідження цих процесів, аналіз шляхів протидії їм є надзвичайно важливим і потребує детального розгляду спеціалістами не лише гуманітарного профілю.

Метою статті є розгляд сучасного стану російської мови в державах Центральної Азії, аналіз загроз, які несе кремлівська пропаганда для інформаційного простору регіону та вплив цих процесів на створення іміджу України й сприйняття нашої країни громадянами Центральної Азії.

Намагаючись легітимізувати свої загарбницькі дії, президент В.Путін прикривається «співвітчизниками», до яких зараховується «біля третини мільярду російськомовного населення або майже кожний двадцятий житель планети, який має духовні та ментальні ознаки російськості та є небайдужим до долі і місця Росії у світі» [1, с.64]. Будь-яка логіка відходить на задній план, якщо мова йде про захист «суперетносу», який «несе цивілізацію і культуру». «Реальною метою російського лідера є те, що він називає «інтеграційним проектом» щодо територій колишнього СРСР, задуманим для пожвавлення Росії

та відновлення російської цивілізації на позиціях, що належали їй – на його думку – по праву. Путін прийняв його в якості своєї місії і вірить, що успішне здійснення цього проекту гарантуватиме йому міцне місце в російській історії» [2].

21 червня 2020 р. в інтерв'ю в рамках програми «Москва. Путін. Кремль» на телеканалі «Росія 1», зокрема, В.Путін заявив: «Виникає питання: якщо та чи інша республіка увійшла до складу Радянського Союзу, але отримала в свій багаж величезну кількість російських земель, традиційних російських історичних територій, а потім раптом вирішила вийти з складу цього Союзу – ну хоча б тоді виходила з тим, з чим прийшла. І не тягла б з собою подарунки від російського народу».

Висловлювання В.Путіна не були прокоментовані жодним державним діячем країн Центральної Азії. Деякі місцеві політологи вважають, що промова була насамперед спрямована на російську внутрішню аудиторію. Але така заява не перший випадок імперського ставлення до сусудніх держав. Варто лише згадати коментар В.Путіна в 2014 р. про те, що казахи не мали власної державності. Не звертати уваги на подібні посили войовничо налаштованої держави, яка наразі перебуває у важкій економічній та політичній кризі, видається недалекоглядним. Подібний наратив безпосередньо впливає на російську діаспору, що проживає в державах Центральної Азії, закликаючи її, за словами Путіна, «залишатися на просторах великого руского міра» [13].

Прагнення Росії відродити колоніальне панування над Центральною Азією все частіше проявляються в спробах Москви втрутитися у внутрішні справи пострадянських держав. Наприкінці квітня 2020 р. міністерство юстиції Узбекистану запропонувало внести зміни до законодавства, що передбачають штрафи для чиновників за невикористання узбецької

мови в діловодстві. Після цього розгорілась дискусія, в якій навіть взяла участь речниця МЗС Росії М.Захарова. За визначенням видання «Diplomat» М.Захарова «політизувала питання», заявивши, що прихильники пропонованих змін представляють меншість в Узбекистані, а також, що «збереження російської мови в офіційному вжитку в повній мірі відповідає духу історії та сучасній якості наших відносин, а головне – інтересам численних громадян Узбекистану, які часто роблять вибір на користь навчання або роботи в Росії» [3]. Авторка статті в «Diplomat» У.Хашимова зазначила: «Це – вперше в історії незалежного Узбекистану, коли російський чиновник прокоментував суто внутрішню справу країни» [3].

Казахстан і Киргизстан були та залишаються найбільш русифікованими країнами Центральної Азії. Навіть при суттєвому зниженні кількості росіян в цих державах, російська мова тут має найбільш сприятливий, порівняно з іншими державами Центральної Азії, правовий статус. Росіяни залишаються більшістю в двох регіонах Казахстану (Північно-Казахстанська та Костанайська області), займають значну частку (понад 25% населення) ще в п'яти регіонах країни – Східно-Казахстанській, Павлодарській, Карагандинській і Акмолинській областях, а також в Алмати. Хоча загалом казахів в Казахстані стало більше на 255 тис. і на 1 січня 2019 р. їхня кількість складала 70,23 % [4].

На суспільну думку в Казахстані досі суттєво впливають російські ЗМІ. Згідно зі спостереженнями експертів із початку україно-російського конфлікту казахстанське суспільство розділилося на два ворогуючі між собою табори. При цьому, вважають вони, в більшій частини населення країни явно домінують проросійські настрої, які нерідко мають агресивний характер. Власник медіа-групи «ТАН» Арманжан Байтасов у

2014 р. поскаржився: «Я беру участь у кількох WhatsApp-чатах і відчуваю агресивність моїх опонентів, явно прокачаних російської ідеологією. Такі люди вкрай вороже ставляться до іншої точки зору, і цей свій негатив абсолютно не приховують» [5]. На думку А. Байтасова, проросійська орієнтація значної частини казахстанського населення є наслідком тієї інформаційної політики, яка проводиться в країні: «Все почалося з кінця 90-х – початку 2000-х рр. Держава стала регулювати вітчизняні ЗМІ. Це і обмеження ретрансляції зарубіжних каналів, і введення правила мовлення за принципом 50 на 50. Тобто 50 відсотків казахською мовою і 50 відсотків на інших мовах. Нарешті, поділ ЗМІ на тих, хто отримує кошти з державного бюджету, і тих, хто нічого не отримує і виживає як може» [5].

Особлива увага з боку Російської Федерації приділяється східному Казахстану, де зосереджена велика кількість етнічних росіян. Казахстан за національним складом населення, географічним і економічним становищем має з Україною багато спільного. Як і в Україні, росіяни становлять у Казахстані близько 1/5 населення, яке в своїй більшості говорить російською мовою. Республіка має величезний кордон з Росією, а їхні економіки так тісно інтегровані, що «самостійно» існувати Казахстану досить важко.

За словами відомого казахського журналіста С. Малеева, наприклад, «... у російських шовіністів були і є претензії і до нашої країни. І якби сьогоднішня війна всіх цих «стрільців і бісів», перетворилася б для терористів Південного Сходу України в легкий променад, про який їм так мріялося спочатку, то наступними на черзі до поглинання Росією стояли б ми» [6]. Поряд з цим, «Путіну не забезпечити своєї історичної спадщини тільки шляхом загарбання Криму. Його бачення вима-

гає більш великої Росії, сформованої або територіально, або на екстериторіальних засадах. Але це бачення не може бути реалізоване мирними способами або залишатися стійким на довгий час. В Україні, в Казахстані та інших частинах колишньої радянської території (в тому числі і в самій Росії) занадто багато людей, які не потерплять цього» [6]. До можливої появи в Східному Казахстані російських «зелених чоловічків» місцеві жителі ставляться вкрай скептично. Однак журналісти зазначають, що радіти приходу «ввічливих людей» будуть 90% місцевих росіян, хоча й не дуже сподіваються на це. Мовляв, у Криму та Донбасі є за що воювати, а в Казахстані – лише голий степ.

На інформаційному ринку країн Центральної Азії працює ряд російських ЗМІ, включаючи федеральні видання, телеканали та новинне агенство «Спутнік» з метою сформуванати позитивний імідж Росії. За допомогою підконтрольних медіа-каналів Москва намагається переконати громадян Центральної Азії в правильності своєї зовнішньої політики. Це стосується насамперед бойових дій повітряних сил РФ у Сирії, підтримки сепаратистів на сході України, анексії Криму тощо. Окрім того, як зазначив медіа-експерт із Бішкека Е. Сатибеков: «Для Москви важливо залучити керівництво країн Центральної Азії в різні ініційовані [Москвою] проекти, наполягаючи на тому, що вони відповідають інтересам нашого регіону... Без підтримки правлячих еліт Кремлю було б важко реалізувати, наприклад, ідею Євразійського економічного союзу (ЄАЕС)» [7].

В політичну площину перейшло наразі мовне питання в Киргизстані. Свідчення цьому – неодноразові висловлювання чиновників, представників держкомісії з розвитку державної мови про те, що час ікс – час перекладу діловодства на киргизьку мову – настав. І зволікати з цим більше не можна. Адже

в Республіці Киргизстан навіть на офіційному рівні не використовується державна киргизька мова: «Національна комісія з державної мови виступила з ініціативою, щоб всі телеканали Киргизії перейшли на національну мову «хоча б на 50%». При цьому, за даними, отриманими в результаті моніторингу становища російської діаспори в країнах колишнього СРСР (замовником проекту був МЗС РФ), тільки 7% опитаних володіють киргизькою досконало, 23% можуть трохи спілкуватися і 70% не знають його взагалі. Майже 10% опитаних заявили, що у разі повного витіснення російської мови вони покинуть республіку. І тільки 27% сказали, що залишаться і вивчать державну киргизьку мову. Більше половини росіян живуть з думкою про від'їзд до Росії, і лише 2% збираються залишитися» [8, с.53].

Тим не менш, в усіх державах Центральної Азії спостерігається чітка тенденція як до зниження частки росіян, так і до зниження рівня використання російської мови. У Казахстані, наприклад, частка росіян протягом останнього часу знизилася на 0,44 п.п. (35,5 тисяч осіб) і на 1 січня 2019 р. склала лише 19,32% населення країни. Змінилась ситуація з навчанням. На початку 1990-х рр. 65% школярів у Казахстані навчалися російською мовою, 32% – казахською. За 28 років ситуація змінилася: за даними за 2018 р., близько 32% дітей навчалися в російських класах, 65% – в казахських.

В інших країнах центральноазійського регіону також спостерігається чітка тенденція до скорочення вжитку російської мови. Так, у Туркменістані та Узбекистані, порівняно з 1989 р. чисельність російськомовного населення знизилась з 15-17% до 2-3% згідно з експертними оцінками, оскільки офіційних даних немає. Володіють російською мовою: в Узбекистані трохи більше 14%, а в Туркменістані – всього 12%. Взагалі не мо-

лодіють російською мовою 59% населення Узбекистану і 82% населення Туркменії. При цьому росіян в Узбекистані – 4,91%, у Туркменистані – 3,23%, а в Таджикистані – 0,46%.

Починають втрачати позиції в країнах Центральної Азії і російські федеральні телеканали. Наприклад, у Киргизстані з кожним роком зменшується кількість глядачів російських каналів. До такого висновку дійшли бішкекський Центр політичних технологій «Pro-kg» та Центр соціологічних досліджень і прогнозування «Ел-пікір» у результаті спільного дослідження, проведеного в березні 2017 р. Так, одне з опитувань, в якому взяли участь 1 200 респондентів з 48 міст Киргизстану, продемонструвало, що 72,9% опитаних використовують киргизьке національне телебачення в якості основного джерела політичних новин, а російське телебачення дивляться тільки 17,6% респондентів, що на 3,2% менше, ніж у 2015 р. [9].

Експерти вважають це закономірним результатом методів і підходів, що використовуються російськими медіа в Центральній Азії. Медіа-експерт з Бішкека Е.Сатибеков зазначив, що російські телеканали «перегинають палицю», проводячи пропагандистську інформаційну політику, а також наголосив, що «один із ключових напрямків інформаційної політики прокремлівських ЗМІ – це просування позитивного іміджу президента Росії Володимира Путіна, як політика, здатного забезпечити стабільність і безпеку в Центральній Азії» [10].

Поряд з цим, блогер Азіз Хакімов на своїй сторінці у Facebook 4 квітня 2020 р. написав: «Російська пропаганда через ТБ, інтернет і ЗМІ дотягується своїми щупальцями і до нас з вами, і у неї це виходить. Я думаю, що нам потрібно, по можливості, максимально захищати наше населення від цієї вкрай деструктивної, шкідливої інформації». Його пост отримав сотні позитивних реакцій і коментарів. Мешканець Са-

марканда Абдурахмон Обідов сказав в інтерв'ю, що перестав дивитися російське телебачення після того, як одного разу побачив негативний репортаж про узбеків-мігрантів: «Російські ЗМІ показують нас так, ніби ми злочинці або, дикі. І після цього вони хочуть, щоб ми їм довіряли?» [11].

У червні 2019 р. телеведучий В.Соловйов викликав обурення казахстанців, заявивши в ефірі телеканалу «Росія-1», що Москва повинна розбомбити біолабораторії в Алмати. В Узбекистані лунають заклики до влади активніше боротися з російською пропагандою, а політичні пропагандистські програми заборонити взагалі.

Натомість інформаційна політика Росії безпосередньо в країнах Центральної Азії подає зовсім іншу картину взаємин між росіянами та вихідцями з регіону ЦА – це взаємоповага і дружба. Наголос робиться на десятилітню співпрацю, добросусідство та переплетення культур.

Подібна нещирість кремлівських ЗМІ спрямована на використання сусідніх держав Центральної Азії у своїх цілях. Адже Центральна Азія з більш ніж 50-мільйонним населенням і багатими запасами природних копалин, гідроресурсів, стратегічною транзитною інфраструктурою завжди перебувала і залишається в сфері інтересів Росії, зазначає медіа-експерт із Бішкека Ерлан Сатибеков [10].

Все більше молоді в центральноазійському регіоні дізнається новини з альтернативних джерел. Міжнародна організація Інститут з висвітлення війни і миру (IWPR), яка займається в Центральній Азії питаннями розвитку ЗМІ та прав людини, провела дослідження споживання новин в інтернеті та способів отримання інформації онлайн, підсумки якого представила в Алмати 9 вересня 2019 р. Робота охопила чотири країни Центральної Азії – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан

і Узбекистан. З травня по червень 2019 р. було опитано 4130 громадян-користувачів інтернету. У звіті IWPR йшлося проте, що «В останні роки в Центральній Азії зростає частка користувачів соціальними мережами, новинними сайтами, месенджерами та додатками смартфонів. На цьому тлі збільшується і кількість форм дезінформації й маніпуляції, фейкових новин і «клікбейтних» заголовків» [11]. Автори дослідження висловили стурбованість з приводу рівня інформаційної грамотності населення, наголосивши, що «на порядку денному гостро стоїть питання про те, як забезпечити збалансований, об'єктивний і альтернативний контент в ЗМІ» [11].

Усе частіше жителі країн Центральної Азії надають перевагу онлайн-інформації рідною мовою, вважаючи російськомовні новинні ресурси пропагандою. Найпопулярнішими джерелами інформації в Центральній Азії є соціальні мережі, куди, щоб дізнатися про новини, заходять від 87% (Узбекистан) до 92% (Киргизстан) користувачів. У Таджикистані (82%) та Узбекистані (70%) провідною соціальною мережею для отримання новин виявився Facebook, в той час як в Казахстані (89%) й Киргизстані (83%) люди набагато частіше отримують новини з Instagram. Наступними в шкалі переваг йдуть новинні сайти – від 75% в Киргизстані до 82% в Узбекистані.

Найменш затребуваними онлайн-джерелами новин у Центральній Азії виявилися месенджери в силу особливостей платформи. В Узбекистані 60% респондентів знайомляться з новинами в Telegram. WhatsApp більше користуються в Казахстані і Киргизстані, Telegram і Viber більше поширені в Таджикистані.

У звіті IWPR відзначається зростання попиту на контент в інтернеті казахською та киргизькою мовами в Казахстані та Киргизстані, а в Таджикистані й Узбекистані більшою попу-

лярністю користуються блоги, що пропонують контент таджицькою, російською мовами.

Отже, якими б «гуманітарними проектами» не прикривалась Російська Федерація, немає сумнівів, що Кремль веде боротьбу за уми підростаючого покоління, нав'язуючи їм свою культуру та цінності. Лояльність до російської мови, як і до самої Росії в країнах Центральної Азії зберігається значною мірою через необхідність виїжджати на заробітки до Росії, де постає питання іспиту з російської мови, історії Росії та її законодавства. «Оскільки життя в деяких центральноазійських республіках колишнього СРСР сьогодні великою мірою залежить від трудових мігрантів, ці люди, незважаючи на суперечливе ставлення з боку російського суспільства, в цілому позитивно налаштовані до Росії і готові активно вивчати російську мову й засвоювати російську культуру. Слід відзначити, що геокультурний варіант «русского мира» ... відзначається реалістичним тлумаченням сьогодишньої складної демографічної ситуації в Росії та наявністю позитивного потенціалу для використання трудових мігрантів з Центральної Азії з метою зміцнення позицій Росії в Азії і світі» [12, с.68]. Також Москва, за твердженням західних і деяких казахстанських аналітиків, може спровокувати в республіці внутрішні заворушення і, скориставшись ними, захопити північні і північно-східні області країни за таким само сценарієм, який відбувся в Криму.

Тому, необхідно тверезо підходити до внутрішньої та зовнішньої політики держав Центральної Азії. Усвідомити, що деякі їхні кроки, обумовлені жорстким впливом або навіть шантажем з боку РФ, і є способом зберегти цілісність території або отримати суттєву фінансову підтримку. Проте, зважаючи на все більше входження в життя альтернативних джерел інформації, Україна отримує можливість активніше просува-

тися в інформаційний простір цього регіону, спираючись на-самперед на молоду інтернет-аудиторію, залучати до українського інформаційного кола нечисельну українську діаспору.

Використані джерела та література

1. Батанова О.Н. Русский мир и проблемы его формирования: дисс... канд. полит. наук. Москва, 2009. 163 с.
2. Brill Olcott M. Will Kazakhstan be Next in Putin's Reintegration Project? Московский Центр Карнеги. URL: carnegie.ru/2014/03/05/
3. Hashimova U. Can Uzbekistan Put the Uzbek Language First? The Diplomat. 2020. 19 May. URL: <https://thediplomat.com/2020/05/can-uzbekistan-put-the-uzbek-language-first/>
4. Этническая карта Казахстана: казахов больше, европейцев меньше, третий мононациональный регион. URL: <https://vlast.kz/obsshestvo/32977-etniceskaa-karta-kazahstana-kazahov-bolse-evropejcev-mense-tretij-mononacionalnyj-region.html>
5. Обинформационной безопасности и евразийском рынке масс-медиа. URL: <http://sayasat.org/tribune/1040-ob-informacionnoj-bezopasnosti-i-evrazijskom-rynke-mass-medjia>
6. Угрожают ли Казахстану российские СМИ? URL: <http://russobalt.org/forum/topic/524527-ugrozhaiut-li-kazakhstanu-rossiiskie-smi/>
7. «Мы не дураки», – говорят оскорбленные кыргызы российским СМИ. URL: http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2018/09/03/feature-01
8. Немешина Л. Русские в Киргизии: этнокультурная и социально-политическая структура. Русский мир в Центральной Азии: сборник статей и материалов. Бишкек, 2007. Вып. 1. С. 34–54.
9. Алтынбаев К. По результатам опросов, российское телевидение теряет влияние на родине и в Центральной Азии. URL: <http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmica/features/2019/08/22/feature-01>
10. Унижение таджикской журналистки в московском аэропорту вызвало общественный резонанс. URL: http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2019/10/25/feature-01

11. Жители Центральной Азии стали все чаще знакомиться с новостями на родном языке. URL: http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2019/09/12/feature-01
12. Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «руського мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 2013. Вип. 5 (67). С. 53–76.
13. Каликулов Д. В Казахстане озадачены словами Путина о русском мире. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/09/140901_kazakhstan_putin

УДК 94.327(575.4)

Цанко О.М.

ДОКТРИНА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ

У статті розкривається основна сутність і зміст доктрини зовнішньополітичного нейтралітету Туркменістану. На основі аналізу основних доктринальних документів автор робить висновок, що зазначена доктрина загалом сприяє повноцінній і ефективній реалізації інтересів країни, зокрема в сфері економічного співробітництва. Щодо безпекової сфери, то на сьогодні доктрина позитивного нейтралітету Туркменістану переживає період кризи, який пов'язаний насамперед із загостренням відносин з Афганістаном.

Ключові слова: позитивний нейтралітет, Статут ООН, Туркменістан, Конституція, зовнішньополітична доктрина, концепція.

Цанко О.М. Доктрина внешнеполитического нейтралитета современного Туркменистана

В статье раскрывается основная сущность и содержание доктрины внешнеполитического нейтралитета Туркменистана. На основе анали-

за основних доктринальних документів автор робить висновок, що аналізувана доктрина в цілому сприяє повноцінній і ефективній реалізації інтересів країни в частині в сфері економічного співробітництва. Відносно сфери безпеки, то на сьогодні доктрина позитивного нейтралітету Туркменістану переживає період кризи, який пов'язаний перш за все з загостренням відносин з Афганістаном.

Ключові слова: позитивний нейтралітет, Устав ООН, Туркменістан, Конституція, внешнеполітична доктрина, концепція.

Tsapko O. The doctrine of foreign policy neutrality in modern Turkmenistan

The article reveals the main essence and content of the doctrine of foreign policy neutrality of Turkmenistan. Based on the analysis of the main doctrinal documents, the author concludes that this doctrine in general contributes to the full and effective realization of the interests of the country in particular in the field of economic cooperation. As for the security sphere, today the doctrine of positive neutrality of Turkmenistan is going through a period of crisis, which is connected first of all with the aggravation of relations with Afghanistan.

Keywords: positive neutrality, UN Charter, Turkmenistan, Constitution, foreign policy doctrine, concept.

Для України в сучасних умовах збройного протистояння з Російською Федерацією вкрай важливою залишається подальша визначеність зовнішньополітичної орієнтації, яка б забезпечувала оптимальні безпекові умови її подальшого розвитку в напрямку побудови цивілізованої та високорозвинутої європейської держави. При цьому міжнародний досвід переконливо доводить, що більшість держав світу при формуванні своїх зовнішньополітичних доктрин намагаються дотримуватися теорії політичного реалізму. Ця теорія стверджує, що загалом існують лише два перевірених часом варіанти забезпечення воєнної безпеки держави, а саме створення

власних потужних оборонних можливостей та об'єднання у воєнні союзи (блоки) [1, с.149].

Стосовно першого варіанту, то його визначальним фактором є наявність економічних можливостей і готовності суспільства та політиків нести величезні оборонні витрати, в т.ч. – за рахунок соціальних потреб.

Щодо об'єднання у воєнні союзи (блоки), то цей варіант, власне, є продовженням першого підходу, який пов'язаний із зміцненням власних воєнних можливостей окремих держав шляхом їх об'єднання з метою протидії спільній загрозі. Водночас, участь у воєнному союзі покладає на кожну з держав-учасниць додаткові обмеження та зобов'язання – особливо, коли держава бере на себе довгострокові зобов'язання, вступаючи до союзу на підставі сьогоденного збігу національних інтересів з інтересами інших учасниць союзу.

За таких обставин дедалі більший інтерес у дослідників викликає політика нейтралітету. Стосовно визначення поняття нейтралітету, то в сучасному міжнародному праві нейтралітет визначається як становище нації чи держави, яка прямо чи опосередковано утримується від участі у війні (конфлікті) між іншими державами [2, с.290].

В свою чергу Статут ООН визначає нейтралітет як один з інститутів міжнародного права, побудований на визнанні прав нейтральної держави, зокрема:

- на територіальну недоторканність і цілісність держави;
- на власні збройні сили, чисельність яких не перевищує потреб самооборони;
- на надання нею притулку біженцям і постраждалим внаслідок конфліктів;
- на економічну допомогу інших держав, якщо це не порушує її нейтралітету, а також її юридичних обов'язків;

– здійснювати миролюбну зовнішню політику, розвивати дружні взаємини з усіма без винятку державами, сприяти зміцненню загального миру та безпеки;

– на практиці доводити готовність здійснювати міжнародне співробітництво з вирішення економічних, соціальних, культурних і гуманітарних проблем, сприяти та розвивати повагу до прав і основних свобод усіх без винятку людей, незалежно від раси, статі, мови та релігії;

– вирішувати міжнародні спори мирними засобами, спрямованими на зміцнення миру, безпеки і справедливості, утримуватися в міжнародних відносинах від погроз силою та від її застосування [2, с.16].

На сьогодні постійно нейтральними державами є: Швейцарія (відповідно до Паризького акта про визнання і гарантії постійного нейтралітету Швейцарії та недоторканності її території від 8 листопада 1815 р.); Австрія (відповідно до Федерального конституційного закону про нейтралітет Австрії від 26 жовтня 1955 р.); Мальта (Декларація Уряду Республіки Мальта від 14 травня 1981 р.); Туркменістан (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 1995 р.); Ватикан (Латеранський договір з Італією від 11 лютого 1929 р.); Республіка Сан-Марино (Договір з Італією від 31 березня 1939 р.); Камбоджа (Угода, підписана на Паризькій конференції 23 жовтня 1991 р.) [3].

Оголошений статус постійного нейтралітету в різні історичні періоди мали Бельгія, Люксембург, Швеція, Фінляндія, Ірландія, Ліхтенштейн, Лаос. Болгарія та Молдова також проголосили нейтралітет, але поки що їхній статус ніхто не визнавав.

У цій роботі ми намагатимемося розглянути основної доктринальні аспекти політики позитивного нейтралітету Рес-

публіки Туркменістан, визначаючи її як позитивні, так і проблемні моменти з метою винесення відповідного досвіду для України.

На початку слід зазначити, що Туркменістан є єдиним з усіх країн пострадянського простору, який офіційно набув зовнішньополітичного статусу постійного нейтралітету. Ще перебуваючи в складі СРСР Туркменістан проголосив свій суверенітет 22 серпня 1990 р., а 26 жовтня 1991 р. уряд провів референдум щодо незалежності країни [4, с.18-20]. 27 жовтня 1991 р. Верховна рада Туркменістану прийняла Конституційний закон «Про незалежність і основи державного будівництва». Цей закон був перехідним і діяв до 18 травня 1992 р., коли було прийнято Конституцію Туркменістану. В основу цієї Конституції було покладено принципи Декларації про державний суверенітет Туркменістану від 22 серпня 1990 р. Зокрема, стаття 1 Конституції проголошувала Туркменістан «демократичною, правовою і світською державою, в якій державне управління здійснюється в формі президентської республіки. Туркменістан володіє верховенством і повнотою влади на своїй території, самостійно здійснює внутрішню і зовнішню політику. Державний суверенітет і територія Туркменістану єдині і неподільні» [5].

Вперше про намір набути статусу постійно нейтральної держави президент Туркменістану Сапармурат Ніязов заявив у липні 1992 р. на саміті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (нинішня ОБСЄ) в м. Хельсінкі. У своїй промові туркменський лідер зокрема зазначав, що «невтручання у внутрішні справи інших країн, позитивний нейтралітет – ось русло політики, у фарватері якої буде слідувати нейтральний Туркменістан» [6, с.122]. Тоді ж були окреслені й основні характеристики позитивного нейтралітету Туркменістану, сут-

ність якого полягала в повазі до суверенітету та територіальної цілісності інших країн, невтручання у їхні внутрішні справи, відмова від застосування сили в міждержавних відносинах, пріоритет рішень ООН в міжнародних справах, укріплення добросусідства та співробітництва з усіма країнами тощо.

Наступних три роки в двосторонній та багатосторонній дипломатії Туркменістану були направлені на те, щоб добитися загальносвітового визнання його нейтралітету і ці зусилля, як показав подальший перебіг подій не були даремними. Так, 15 березня 1995 р. на нараді глав держав – членів Організації економічного співробітництва (ЕКО), членом якої Туркменістан є з 1992 р. пропозиція про його нейтралітет була одноголосно підтримана учасниками наради [7, с.32]. У жовтні цього ж року на черговій зустрічі глав держав – учасників Руху неприєднання (Туркменістан – член Руху неприєднання з 1992 р.) ініціатива президента С. Ниязова дістала всебічну підтримку. Це сприяло тому, що Туркменістан звернувся до Генеральної Асамблеї ООН з відповідним проханням. 12 грудня 1995 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалює резолюцію «Постійний нейтралітет Туркменістану», за яку проголосувало 185 держав-членів ООН. Виходячи з тексту цієї резолюції Генеральна Асамблея:

- визнає і підтримує проголошення Туркменістаном статусу постійного нейтралітету;

- закликає держави-члени ООН поважати і підтримувати цей статус Туркменістану, а також поважати його незалежність, суверенітет і територіальну цілісність [5].

Цього ж дня, 12 грудня 1995 р., Халк Маслахати (Народна Рада – найвищий представницький орган держави) ухвалює Конституційний закон «Про постійний нейтралітет Туркменістану». Цей закон у відповідності з Конституцією визначає

політичні, економічні та гуманітарні основи постійного нейтралітету Туркменістану, визнаного й підтриманого світовим співтовариством у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Постійний нейтралітет Туркменістану».

Тепер ст. 1 Конституції Туркменістану доповнена нормою, що ця держава на основі закону володіє статусом постійного нейтралітету згідно резолюції ООН. Визнаний світовим співтовариством нейтралітет Туркменістану є основою його внутрішньої та зовнішньої політики. Основні принципи постійного нейтралітету Республіки Туркменістан були викладені в ст. 6 Конституції, відповідно до якої «Туркменістан є повноправним суб'єктом світового співтовариства, визнає пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права, не втручається у внутрішні справи інших держав, відмовляється від використання сили та участі у воєнних блоках і союзах, сприяє розвитку мирних, дружніх і взаємовигідних відносин з країнами регіону і державами всього світу» [5].

Халк Маслахати схвалює також Концепцію зовнішньої політики Туркменістану як нейтральної держави. При її формуванні влада Туркменістану виходила з тих об'єктивних обставин, що:

- з усіма без виключення державами Туркменістан розвиває цивілізовані взаємини;
- з жодною із зарубіжних держав не має жодних ворожих стосунків;
- нікому не пред'являтиме територіальних претензій і водночас не визнає жодних територіальних претензій до себе;
- реалізація зовнішньополітичних завдань ні в чому не може зачіпати інтереси інших держав чи загрожувати їх безпеці;
- Туркменістан як держава – член ООН визнає її пріоритет у вирішенні всіх питань, які входять до її компетенції, а статус

постійного нейтралітету не зачіпає виконання його зобов'язань, передбачених Статутом ООН [8, с.134-137].

Щодо існуючих у міжнародному праві дефініцій, то нейтралітет Туркменістану є:

- за походженням – загальновизнаним, що підтверджується резолюцією ГА ООН від 12 грудня 1995 р., Ісламабадською декларацією щодо підсумків третьої зустрічі глав держав і урядів країн Організації економічного співробітництва від 15 березня 1995 р. та Заключним документом 11 Конференції глав держав і урядів країн Руху неприєднання від 20 жовтня 1995 р. (Колумбія, м. Картахена);

- за формою – постійним, тобто не обмеженим за часом і діючим як у воєнний, так і в мирний час;

- за змістом – позитивним, або конструктивним, що передбачає активну позицію держави в питаннях підтримки миру та стабільності, розвитку відносин дружби і співробітництва між державами [9, с.19-24].

У розділі Концепції, який стосується політичних аспектів, зазначається, що Туркменістан відмовляється від використання сили чи загрози її використання у взаєминах з іншими державами, зобов'язується ніколи не розпочинати війни, не брати участі у війні (окрім самооборони), утримуватися від політики дипломатичних чи інших дій, які б могли привести до війни чи конфлікту. Нейтральна держава не входить у воєнні союзи чи блоки, в міждержавні об'єднання з жорсткими регламентуючими функціями чи колективною відповідальністю [8, с.140].

У Концепції досить суттєвим є твердження про те, що Туркменістан «не буде мати, виробляти та розповсюджувати ядерну, хімічну, бактеріологічну й інші види зброї масового ураження, сприяти створенню нових видів і технологій їх

виробництва». У зв'язку з цим він приєднується до всіх основних міжнародно-правових актів, які забезпечують гарантії утворення системи колективної безпеки. Туркменістан також відмовляється від розташування на своїй території воєнних баз іноземних держав.

У розділі «Економічні аспекти» розглядається розвиток міжнародного економічного співробітництва, в системі якого Туркменістан виступає за необхідність таких економічних і правових механізмів, які б гарантували рівноправне існування всіх форм власності, заохочували підприємницьку діяльність, забезпечували сприятливі умови для діяльності інвесторів. Водночас, Туркменістан як нейтральна держава гарантує відкритість свого фінансово-економічного простору, фінансово-банківської системи, яка відповідає світовим стандартам, комунікаційної та транспортної інфраструктури.

У цьому розділі також зазначається, що Туркменістан не визнає економічного тиску з боку одних держав щодо інших як засобу досягнення політичних цілей, нав'язування власних поглядів. Виходячи з цього, Туркменістан не бере участі в різноманітних економічних блокадах, бойкотах та інших формах обмеження економічних інтересів.

Зміст розділу «Гуманітарні аспекти» полягає в утвердженні фундаментальної тези про те, що людина є найвищою цінністю суспільства, а тому зусилля держави мають бути спрямовані на формування сприятливих умов для вільного розвитку особистості та її самореалізації. Гуманітарні контакти з іншими державами і міжнародними організаціями розглядаються як важливі засоби зближення народів, поглиблення взаєморозуміння між ними, розвитку дружби і співробітництва. Дія даної Концепції не обмежена в часі, а в процесі розвитку системи міжнародних відносин її положення можуть доповнюва-

тися і уточнюватися без зміни її основоположних принципів [8, с.149-152].

Статус постійного нейтралітету знайшов законодавче закріплення також у «Основних положеннях воєнної доктрини Туркменістану» від 10 травня 1994 р., зі змінами та доповненнями, затвердженими рішеннями Халк Маслахати від 27 вересня 1996 р. У вступній частині цього документу наголошується на тому, що «основні положення воєнної доктрини Туркменістану є невід'ємною частиною Концепції безпеки Туркменістану, Концепції зовнішньої політики Туркменістану як нейтральної держави і являють собою документ становлення Туркменістану як незалежної держави, яка проводить політику «10 років стабільності», здійснення демократичних реформ і формування нової системи міжнародних відносин» [9, с.23].

Згідно з воєнною доктриною, Туркменістан має власні збройні сили й необхідне для захисту свого суверенітету та територіальної цілісності озброєння, але залишає за собою право у випадку агресії проти нього звернутися за воєнною допомогою до інших держав.

У розділі «Політичні основи воєнної доктрини» наголошується, що Туркменістан згідно з резолюцією ГА ООН від 12 грудня 1995 р. про «Постійний нейтралітет Туркменістану» визнаний і підтриманий світовим співтовариством як постійна нейтральна держава. Через це він не відноситься до жодної держави як до свого противника, не бере участі у воєнних блоках і союзах, зобов'язується не розпочинати війни та воєнні конфлікти і не брати в них участі, а також не здійснювати будь-яких заходів, які можуть до них привести. Свою воєнну безпеку Туркменістан реалізує сукупністю всіх заходів при пріоритетності політико-дипломатичних і мирних засобів [9, с.27-28].

Таким чином, статус постійного нейтралітету було закріплено як міжнародним, так і внутрішнім законодавством. Зважаючи на це, з утвердженням статусу постійного нейтралітету було вирішено стратегічне завдання забезпечення національних інтересів Туркменістану як суверенного суб'єкта міжнародних відносин. Термін «нейтралітет» міцно ввійшов у свідомість туркменського народу, а 12 грудня оголошено національним святом – Днем нейтралітету [10].

Подальший розвиток політичних подій загалом дає всі підстави стверджувати, що обраний керівництвом Туркменістану зовнішньополітичний курс на позитивний нейтралітет загалом себе виправдав. Так зокрема, визнання світовим співтовариством постійного нейтралітету Туркменістану сприяло:

- збереженню суверенітету, територіальної цілісності держави та гарантує її національну безпеку. В цьому відношенні слід зазначити, що саме дотримання нейтралітету дозволило Туркменістану врегулювати питання державних кордонів з сусідами, зокрема з Узбекистаном щодо прикордонних територій Татаузської та Чарджоуської обл., які були переважно заселені узбеками, і з Азербайджаном щодо покладів нафти в акваторії Каспійського моря тощо;

- більш ефективній реалізації сировинного потенціалу держави (в його надрах зберігається третина світових запасів нафти та газу), не потрапивши при цьому в політичну чи економічну залежність від сусідніх держав;

- активному залученню іноземних інвестицій та банківського капіталу, які необхідні національній економіці держави. В останні роки помітно збільшилися інвестиції з США, Китаю, Ірану, Росії, Туреччини та інших держав, спрямовані на модернізацію таких провідних галузей економіки, як нафтогазова, текстильна, будівельна, транспорт і зв'язок.

Поряд з цим, політика нейтралітету дозволяє переглянути воєнну доктрину держави та перевести з державного бюджету частину воєнних витрат на потреби національної економіки, а також сприяє запобіганню неприємних чи непотрібних рішень, не викликаючи непорозуміння чи навіть роздратування сусідніх держав.

Однак, поряд з вищезазначеними позитивними сторонами політика нейтралітету має ряд негативних сторін. Так, на думку більшості експертів, політика туркменського нейтралітету призвела до того, що туркменське суспільство загалом опинилося поза межами світової спільноти. Як відзначає відомий фахівець у галузі досліджень Середньої Азії й Туркменістану Л. Анческі: «політика туркменського нейтралітету перетворилася в політику ізоляції, політику, яка гарантувала, що зовнішній тиск за лібералізацію й поліпшення ситуації з правами людини ніколи не відчувався на внутрішньополітичній арені країни» [11]. Аналогічної позиції дотримується і Р. Мятієв, який вважає що нейтралітет Туркменістану з часом перетворився на «щит для уряду, щоб закрити країну від зовнішнього світу» [11]. Найбільш чітко це проявлялося в останні роки правління С. Ніязова.

Після смерті лідера Туркменістану в 2006 р. політичний і економічний курс країни не змінився. Нейтралітет і по сьогодні виступає прапором, під яким реалізовується зовнішня політика країни. Хоча новий керманіч країни Г. Бердимухамедов взяв курс на активізацію діяльності на зовнішньополітичній арені. Так, в 2007 р. Туркменістан відвідало понад 300 офіційних іноземних делегацій, а сам Г. Бердимухамедов здійснив понад 10 закордонних візитів. У 2008 р. в Туркменістані були прийняті 422 офіційні іноземні делегації, 14 з яких очолювали керівники держав і урядів [12, с.236].

Починаючи з цього моменту Ашхабад енергійно реалізовує багатовекторну стратегію, встановлюючи і розвиваючи відносини зі значною кількістю держав світу. Однак, незважаючи на цю активізацію, туркменське керівництво чітко дотримується принципу постійного нейтралітету. Зокрема, Туркменістан не бере участі в ОДКБ і ШОС, а з 2005 р. участь Туркменістану в СНД була зведена до рівня асоційованого членства в цій організації.

Використання політики лавірування та принципу дружби з усіма дозволяє Туркменістану зберігати й покращувати свої економічні, політичні позиції в регіоні. Однак, у 2014 р. політика нейтралітету Туркменістану зіштовхнулася з серйозними випробуваннями. У цьому році через вивід військ НАТО з Афганістану, розпочалися часті напади афганських талібів на загони прикордонної охорони республіки, що призвело до фактичного знищення неформального перемир'я між Ашхабадом і верхівкою Талібан, які були встановлені при минулому президенті. Останньою краплею в погіршенні відносин стало те, що Г. Бердимухамедов активізував боротьбу з наркоторгівлею в Туркменістані, що значно ускладнило транспортування через республіку афганського героїну, нанесло удар по прибуткам багатьох польових командирів Талібану і спровокувало агресію екстремістів [13].

У контексті цієї проблеми принцип нейтралітету в зовнішній політиці може негативно відобразитися на параметрах регіональної безпеки у випадку інтенсифікації діяльності афганських бойовиків на кордонах Афганістану та Туркменістану, оскільки через «нейтралітет» для влади Туркменістану буде неможливо просити зовнішньої допомоги в тому, щоб протистояти цій загрозі [11].

Про Концепцію зовнішньої політики нейтрального Туркменістану на 2017–2023 рр. можна знайти посилання в ЗМІ та у виступах президента, однак тексту у вільному доступі немає. Це засвідчує незначимість документу як інструмента позиціювання держави та узгоджується з постійною відстороненістю Туркменістану від активних міжнародних відносин. Тези концепції, які нам стали доступними зі ЗМІ, стосуються радше внутрішньополітичних питань, а також відносин з іншими державами в рамках енергетично-транспортних проєктів. Насамперед ідеться про ТАРІ (газопровід Туркменістан – Індія), що має життєвий інтерес для Туркменістану, оскільки економіка країни існує завдяки покладам та експорту газу.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що в останні роки Туркменістан в реалізації доктрини позитивного нейтралітету зіштовхнувся з серйозними викликами. Якщо в економічному аспекті країна знаходиться у певній безпеці, дякуючи насамперед великим покладам природного газу та диверсифікації його експорту, то у воєнно-політичному плані ситуація виглядає не такою безхмарною. На нинішньому етапі стає очевидним, що в рамках традиційної зовнішньополітичної доктрини Туркменістану оптимальним варіантом було би отримання підтримки від усіх зацікавлених сторін при збереженні рівновіддаленості чи, хоча б, – рівної близькості. Однак практика сучасної міжнародної політики показує, що утриматися на таких позиціях є справою складною чи навіть майже неможливою. Будь-якій країні рано чи пізно доводиться брати на себе відповідні зобов'язання, обирати тактичне, але помітне зближення з певними зовнішньополітичними гравцями, ризикуючи при цьому зіпсувати відносини з іншими.

Незважаючи на ці проблеми, можна констатувати той факт, що доктрина позитивного нейтралітету буде й надалі залиша-

тися визначальним принципом, на якому ґрунтується роль Туркменістану в системі регіональних і глобальних міжнародних відносин до того часу, поки ситуація не стане критичною в результаті воєнно-політичного втручання ззовні.

Використані джерела та література

1. Хоменко Г. Основи миротворчості: навч. посіб. Київ: Видавничий дім ДЕМІД, 2008. 312 с.
2. Чекаленко Л. Позаблоковість чи нейтралітет: європейський досвід. *Зовнішні справи*. 2013. № 7. С.16–17.
3. Туркменистан на путі к незалежності. Ашхабад, 2002. 213 с.
4. Конституція Туркменистану. Ашгабад, 1997. 34 с.
5. Внешняя политика нейтрального Туркменистана: речи выступления и интервью Президента Туркменистана Сапармурата Туркменбаши. Ашхабад, 1997. 144 с.
6. Соколов В. Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета). Одесса, 2002. 162 с.
7. Концепция внешней политики Туркменистана как нейтрального государства. *Ведомости Межлиса Туркменистана*. Ашгабад, 1995. № 12. С.32.
8. Дипломатия Туркменбаши: через нейтралитет к новому миру. Ашгабат: ТДН, 2001. 493 с.
9. Мирзеханов В., Тюпаков М. Доктрина позитивного нейтралитета и внешнеполитические приоритеты постсоветской Туркмении. *Центральная Азия и Закавказье*. 2018. № 3. С.19–29.
10. Нейтралітет Туркменістану: «що зазвичай і прямо протилежні речі одночасно». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27423023.html>
11. Федоров Ю. Туркменія: час змін? *Індекс безпеки*. 2009. № 3-4. Т.15. С.91–113.
12. Князев А. К истории и современному состоянию производства наркотиков в Афганистане и их распространению в Центральной Азии. Бишкек, 2003. С.234–238.

13. Президент Гурбангулы Бердымухамедов: внешняя политика Туркменистана нацелена на создание благоприятных условий для внутреннего развития и обеспечение национальных интересов на мировом пространстве. 2017.18.02. URL: <http://tdh.gov.tm/news/articles.aspx&article5092&cat11>

УДК 94:327+008(574)

Грицик Л.Ю.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

У статті досліджуються цивілізаційні засади формування зовнішньої політики Республіки Казахстан. Прослідковано вплив історико-культурних факторів на зовнішньополітичні відносини Казахстану із провідними акторами міжнародної спільноти. Встановлено, що багатовекторний формат зовнішньополітичної діяльності РК як на рівні двосторонніх відносин, так і в рамках інтеграційних проєктів, спрямований на утвердження визначальної ролі держави в забезпеченні міжцивілізаційного діалогу в Центральній Азії. Відзначається збалансованість оформлення стратегічного діалогу з РФ, США, КНР і мусульманськими країнами, враховуючи цивілізаційні особливості, актуалізацію релігійного фактору в глобалізаційних реаліях, конфліктогенний потенціал зіткнення геоекономічних інтересів у регіоні.

Ключові слова: цивілізація, релігія, зовнішня політика, міжнародні відносини, інтеграційні проєкти, Казахстан.

Грицик Л.Ю. Внешняя политика Республики Казахстан: цивилизационный контекст

В статье исследуются цивилизационные основы формирования внешней политики Республики Казахстан. Прослежено влияние историко-культурных факторов на внешнеполитические отношения Казахстана с ведущими акторами международного сообщества. Установлено, что мно-

говекторный формат внешнеполитической деятельности РК как на уровне двусторонних отношений, так и в рамках интеграционных проектов, направлен на утверждение определяющей роли государства в обеспечении межкультурного диалога в Центральной Азии. Отмечается сбалансированность оформления стратегического диалога с РФ, США, КНР и мусульманскими странами, учитывая цивилизационные особенности, актуализацию религиозного фактора в глобализационных реалиях, конфликтотенциал столкновения геэкономических интересов в регионе.

Ключевые слова: цивилизация, религия, внешняя политика, международные отношения, интеграционные проекты, Казахстан.

Hrytsyk L. Foreign policy of the Republic of Kazakhstan: a civilizational context

The article explores the civilizational bases of the formation of foreign policy of the Republic of Kazakhstan. The influence of historical and cultural factors on Kazakhstan's foreign policy relations with leading actors of the international community has been researched. It has been established that the multi-pronged format of the foreign policy activities of the Republic of Kazakhstan, both at the level of bilateral relations and within the framework of integration projects, is aimed at affirming the decisive role of the State in providing inter-civilizational dialogue in Central Asia.

There is a balance in the strategic dialogue with the Russian Federation, the United States of America, the People's Republic of China and Muslim countries, taking into account civilizational peculiarities, the mainstreaming of the religious factor in globalized realities, the conflict potential for the confrontation of geoeconomic interests in the region.

Keywords: civilization, religion, foreign policy, international relations, integration projects, Kazakhstan.

Глобалізаційні процеси та тенденція до регіоналізації в Центральній Азії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. позначені диверсифікацією відносин між провідними геополітичними акторами (РФ, КНР, США) та державами регіону. Динаміка зовнішньополітичних відносин на пострадянському просторі, з огляду на перетин геополітичних та геоекономічних ін-

тересів країн Заходу та Сходу, значною мірою визначається цивілізаційними відмінностями. Геополітичне розташування Казахстану, що обумовлює багатовекторний зовнішньополітичний курс країни на сучасному етапі, визначає непересічне місце держави в забезпеченні конструктивної міжцивілізаційної комунікації в регіоні зокрема, та балансу між центрами сили світової політики загалом.

Питання впливу цивілізаційного чинника на формування геополітичної картини світу, зміщення інтересу науковців на історико-культурні засади міжнародних відносин набуло актуальності з трансформацією системи міжнародних відносин після розпаду СРСР і стало предметом низки спеціалізованих аналітичних досліджень. Концептуальні підходи до проблематики, висвітлюють праці А. Тойнбі (акцент у науковому дискурсі на цивілізаційних основах кочового світу) [1], С. Хантінгтона (розгляд історії як протистояння кількох цивілізацій) [2], Б. Ерасова (вагомість фактору взаємного визнання культур, необхідність уникнення поширення етноцентричного плюралізму в умовах глобалізації) [3], І. Следзевського (антиномія цивілізаційного підходу, аналіз викликів та характеристика деструктивних процесів в ході глобалізації) [4].

Цивілізаційний вимір геополітичних реалій у Центральній Азії став предметом дослідження Б. Грачова [5], О. Яковлева [6; 7], О. Шевченко [8]. Аналіз зовнішньополітичних стратегій центрів сили в регіоні, історичних засад т. зв. «нової великої гри» здійснюється в рамках діяльності Міжнародного товариства порівняльного вивчення цивілізацій [9; 10].

Роль цивілізаційного фактору в зовнішньополітичній та внутрішньополітичній діяльності Казахстану не знайшла цілісного відображення в історіографії. Витокам міжцивілізаційних відносин на євразійському просторі загалом та, зокрема,

на території Казахстану присвячена робота С. Кляшторного, Т. Султанова [11], співвідношення понять «номадичної» та «тюркської» цивілізацій, які мають безпосереднє відношення до етногенезу казахів, досліджуються С. Аязбековою [12; 13]. Особливостям формування «цивілізаційної ідентичності» казахів присвячене дослідження М. Шайкемелева [14]. Окремі аспекти євразійського, мусульманського векторів зовнішньополітичного курсу Республіки Казахстан розкривають роботи Ж. Медеубаєвої [15], Р. Фаїзової [16], Л. Арістової [17], Б. Амреєва [18], О. Васильєва [19].

З огляду на транзит влади, що розпочався зі зміною на посаді Н. Назарбаєва, комплексного аналізу потребує вплив цивілізаційного чинника на зовнішньополітичну практику РК впродовж 1991–2019 рр. Дослідження покликане виявити історико-культурні засади та роль релігійного фактору в зовнішньополітичному курсі країни, у визначенні місця Казахстану в системі міжнародних відносин, простежити тенденції та перспективи міждержавних відносин РК на регіональному й глобальному рівнях у контексті цивілізаційної взаємодії.

Центральна Азія упродовж історії є регіоном перетину торговельних шляхів, міграційних потоків, військово-політичного протистояння. Це зумовило геополітичне становище Казахстану та його перебування під впливом т. зв. суперцивілізацій (за С. Хантінгтоном): східно-християнської, конфуціанської, мусульманської. Окрім того, за цивілізаційними параметрами Республіка Казахстан належить до тюркського мезорегіону та ісламського макрорегіону [20, с.84]. Історико-культурні засади останніх пов'язані з появою цивілізацій в Євразійському Степу.

А. Тойнбі одним із перших зауважив, що саме кочовий спосіб життя став визначальним фактором впливу на виникнення цивілізацій як відповідь на природні виклики [1, с.327].

Потепління та засуха наприкінці II – на початку I тис. до н.е. спричинили перехід більшості населення регіону до кочового скотарства [21, с.24]. Упродовж століть кочові племена на території Казахстану (племена андронівської культури, тури, саки, сармати) формували специфічну номадичну культуру, що позначилася синтезом традицій, звичаїв, вірувань (культ покровителів тварин, культ вогню, зороастризм).

Новим етапом в етнополітичному розвитку населення Великого Степу стала консолідація племен хунну в IV–III ст. до н.е. В історіографії переважає думка, що міграційні процеси в Євразійському Степу саме в першій половині I тис. до н.е. позначилися консолідацією прототюркських народностей на етнолінгвістичній основі. Інтенсивність міграцій на захід і контактів осілого та кочового населення регіону з I тис. до н.е, як носіїв індоєвропейських мов і алтайської мовної сім'ї, призвели до формування тюркомовних спільнот у Центральній Азії [21, с.35]. Світоглядною основою, що забезпечувала консолідацію кочових тюркських спільнот, стало тенгріанство, на яке спирався поряд із культами шаманізм хунну [22, с.22].

Розпад держави хунну в середині I ст. до н.е., а також протягом II–V ст., ініціював переселення низки кочових племен на територію Казахстану. З появою в VI ст. на історичній арені держави тюрків відбувся синтез номадичних цивілізаційних основ і основ осілого способу життя в Центральній Азії загалом. Саме з постанням Тюркського каганату, попри його поділ та виникнення нових державних утворень у результаті династійних усобиць і під тиском династії Суй у Китаї, відбулося первинне оформлення інтеграційних відносин між етнополітичними формуваннями регіону.

Розвитку урбанізації та комунікації, взаємообміну духовними цінностями як у центральназійському регіоні, так і на

трансконтинентальному рівні, сприяв Великий Шовковий Шлях, що функціонував з II ст. до н.е. Етномовна спільність, а особливо багатогранність т. зв. тюркської цивілізації, разом із тенгріанством, послугували політичній, світоглядній, культурній взаємодії між її представниками. Справедливо з приводу цього зауважує С. Аязбекова: «Від тенгріанської цивілізації тюркській передалися у своїй первісній сутності такі цивілізаційні характеристики, як екстравертність і одночасна приналежність до двох світових цивілізацій – номадичної й осілої» [23, с.15].

Перевага кочового та напівкочового способу життя тюркських племен обумовлювала збереження провідних позицій тенгріанського світогляду. Попри відкритість до універсальних віровчень, які сформувалися на початку I тис., їх послідовники з'явилися у зоні Великого Степу фактично в VIII–X ст. Буддизм частково поширився з появою согдійців у південно-східних районах нинішнього Казахстану (VI–VIII ст.). Звернення до ісламу в південних окраїнах Степу відбулося з перемогою арабів у Талаській битві (751 р.). Першими на династичному рівні прийняли іслам у тюркській державі Караханідів (955 р., Сатук Богра-хан) [21, с.49]. Найбільшого поширення ісламська релігія набула в її південно-східній частині, де розвивалося землеробське господарство та міська культура [24].

Утвердження ісламу як консолідуючого чинника тюркських племен на території нинішнього Казахстану пов'язано зі зміною геополітичного порядку на євразійському просторі з XIII ст. у результаті виникнення імперії Чингісхана, а пізніше Золотої Орди. Першопочатково іслам прийняли хани Золотої Орди Берке (1255–1266) і Узбек (1312–1340), а з 1312 р. йому було надано статус державної релігії. Іслам став одним із визначальних чинників злиття різних казахських племен в

єдину етнічну спільність і визнаний в XV ст. офіційною ідеологією Казахського ханства. Жителі Казахського ханства дотримувалися сунітського ісламу, але при цьому в приватному житті складався своєрідний синтез ісламу з елементами тенгріанства та шаманізму. Значним кроком до впровадження ісламу в суспільне життя стало остаточне оформлення зводу звичаєвого права казахів «Жете Жарги». Таким чином, казахська державність з моменту свого зародження спиралася на мусульманські правові норми [24].

Нові геополітичні умови для Казахського ханства склалися в XVI ст. Розширення території Московського царства, а пізніше Російської імперії, з одного боку, та перманентні сутички із ногайцями, ойратами, могулами, узбеками, з іншого, обумовили встановлення відносин між означеними державами. Якщо першопочатково відносини з Казахським ханством розглядалися Московською державою в якості забезпечення надійності шляхів до Центральної Азії, то, починаючи з XVII ст., з появою в прикордонних районах Західного Казахстану російських поселень, а з 1730-х рр. поступового прийняття російського підданства казахськими жузами, змінюються цивілізаційні умови їхнього розвитку. Відтак, історичні реалії підтверджують, що «політично і культурно Казахстан традиційно знаходиться в орбіті російського, а через нього – і європейського впливу, тоді як етнорелігійний вектор тяжіє до ісламської цивілізації» [14, с.54].

З огляду на історичний досвід інтеграційних зв'язків, впливу демографічного, етнокультурного, релігійного чинників на геополітичне становище Казахстану наприкінці XX – на початку XXI ст. відбулося формування зовнішньополітичної стратегії держави.

У Посланні Президента Н. Назарбаєва «Казахстан–2030», що є комплексною програмою політичного курсу Казахстану

з 1997 р., наголошувалося: «Ми – євразійська країна, яка має свою власну історію і своє власне майбутнє. Тому наша модель не буде схожа ні на чию іншу. Вона вбере в себе досягнення різних цивілізацій» [25]. Прикметно, що силами впливу на національну безпеку були названі та залишаються Росія, Китай, мусульманські країни та Захід, надійність відносин з якими в перспективі визначалися як основа економічного піднесення Казахстану. Пріоритетність і рівноправність відносин з Росією, взаємовигідні умови співпраці з КНР, інтеграція з центральноазіатськими державами, поглиблення відносин з країнами Близького і Середнього Сходу, а також посилення зв'язків із Західними державами (особливо США) та активізація діяльності щодо підтримки Казахстану міжнародними інституціями (ООН, МВФ, Світовий банк, Азіатський, Європейський та Ісламський банки розвитку) актуалізують врахування культурно-цивілізаційного фактору в реалізації зовнішньополітичної практики РК.

Сприяння стабільності внутрішньополітичного розвитку та оформленню позиції Казахстану в міжнародному співтоваристві покликана діяльність щодо утвердження статусу держави як центру міжкультурної і міжконфесійної згоди в розвитку «діалогу цивілізацій» [26, с.75]. Перебування казахських земель у складі СРСР позначилося збереженням з часів імперського панування тенденції скорочення кількості корінного населення в силу реалізації переселенських акцій, голоду й репресій. Географічне розташування Казахстану в центрі міграційних потоків, історично сформована релігійна ідентичність казахів – сунізм ханафітського мазхабу, яка позначена високим рівнем терпимості до представників інших віросповідань, а також поширення ідеї толерантності казахськими просвітниками (Ч. Валіханов, Шакарим, Абай та ін.)

послугували уникненню міжнаціонального та міжрелігійного протистояння в державі й збереження конструктивного підходу в етнополітиці в РК. Слушно зауважує Б.Андреев з приводу ісламського фактору в усталенні самотності казахів, який виступав «в якості своєрідного імунітету проти загрози фізичної асиміляції з потужним немусульманським населенням» [18].

Політика Казахстану, в якому проживає більше 120 націй і народностей, попри збереження регіональної специфіки представництва національного та релігійного складу населення (перевага російськомовного населення, росіян (27,3%), переважно на півночі і сході країни; концентрація населення, що сповідує іслам в Південно-Казахській та Алматинській обл., християн – в Карагадинській, Східно-Казахстанській і Костанайській обл.) [27, с.20], демонструє поєднання ендегенного потенціалу різних культур, що має непересічне значення в контексті глобалізаційних процесів і міжцивілізаційних контактів.

Н. Назарбаєвим ще в жовтні 1992 р. на сесії ГА ООН було ініційовано створення на глобальному рівні механізму просування міжкультурного та міжцивілізаційного діалогу на континенті. Де-юре дана організація під назвою Нарада із взаємодії і мірам довіри в Азії була оформлена в 2002 р. Алмата стала місцем проведення першого саміту форуму (04.06.2002 р.) за участі глав держав Казахстану, Росії, Китаю, Пакистану, Туреччини, Монголії, Киргизстану, Таджикистану та Афганістану, прем'єр-міністрів Азербайджану та Індії, уповноважених офіційних осіб Ірану, Єгипту, Палестини та Ізраїлю. Декларація про усунення тероризму та сприяння діалогу між цивілізаціями й установчий документ – Алматинський акт проголошували, що усунення тероризму є спільною метою всіх культур і цивілізацій. Ключовою засадою діяльності органі-

зації визначалося запобігання ініціювання тероризмом конфлікту релігій, культур або цивілізацій, а також, щоб боротьба з тероризмом була позбавлена культурного, релігійного чи національного підґрунтя.

Форматом просування діалогу між країнами Сходу та Заходу також стали запропоновані Н. Назарбаєвим з'їзди лідерів світових і традиційних релігій. Протягом 2003–2018 рр. в Астані відбулося шість зустрічей, в рамках яких демонструвалася консолідована позиція лідерів щодо необхідності налагодження міжрелігійної згоди, подолання нетерпимості та ксенофобії, що є важливим аспектом глобальної безпеки. Інтерес та актуальність такого виду співпраці підтверджує зростання кількості учасників з'їздів: від 17 делегацій у 2003 р. до більше 80 делегацій із 46 країн у 2018 р. [28].

Важливу роль у реалізації означеного напряму зовнішньополітичної діяльності РК відіграло проведення в жовтні 2008 р. в Астані Форуму мусульманських і західних країн «Спільний мир: прогрес через різноманітність». Організація даного роду платформи для комунікації на рівні міністрів провідних європейських країн, США, мусульманських держав, яка відповідає засадам розвитку контактів між останніми в «Альянсі цивілізацій» у структурі ООН, продемонструвала активну участь Казахстану в «діалозі цивілізацій» із заявкою на лідерство в його розвитку на регіональному рівні.

У плані континентальної інтеграції, яка значною мірою визначає стан міждержавних відносин загалом і регіональних зокрема, Казахстан із 1991 р. опинився в ситуації залежності від стратегічних проєктів центрів сил, що мають різну цивілізаційну основу. Актуалізація геополітичної доктрини євразійства, відомої з 1920-х рр., послугувала оформленню економічного та політичного векторів відносин Казахстану з

Росією, історичний досвід відносин з якою обумовив її статус як головного партнера РК. Зовнішньополітичною ініціативою РК, яка визначила довгострокову економічну інтеграцію пострадянських країн та співпрацю Казахстану з РФ, стала запропонована в 1994 р. ідея Євразійського союзу. Попри розуміння ваги в даному об'єднанні політичного й економічного потенціалу Росії, Казахстану в союзі відводилась «особлива ніша в якості «ідеолога» і головного інтеграційного «мосту» на азійській ланці об'єднання» [29].

У той же час, після розпаду СРСР Туреччина стала ініціатором налагодження співпраці з країнами Центральної Азії в напрямку інтеграції тюркомовних держав. Включення Туреччини до геоекономічного простору регіону планувалося шляхом організації двосторонніх і багатосторонніх відносин за результатами самітів тюркських держав. Ідеї наднаціональних структур, що мали місце на пострадянському просторі, а також плани Туреччини щодо створення спільноти тюркських держав зі зняттям економічних та митних бар'єрів не знайшли підтримки в більшості центральноазійських держав. У 1990-ті рр. союзницькі плани Туреччини щодо країн регіону підтримувалися Заходом для утвердження світської моделі державного будівництва й економічного розвитку в переважно мусульманських суспільствах [30].

Поряд з цим, до сьогодні зберегло актуальність питання функціонування магістралей для експорту енергоносіїв з Казахстану до Туреччини та Європи в обхід Росії. До 2006 р. позиція Н. Назарбаєва щодо участі Казахстану в енергетичних проектах «Баку–Тбілісі–Джейхан» і Транскаспійського газопроводу, що озвучувалися, головним чином, на I (1992) та VII (2001) самітах тюркських держав, була непохитною з точки зору пріоритетності в партнерських відносинах із РФ

[31]. Приєднання до трубопроводу «Баку–Тбілісі–Джейхан» з 16.06.2006 р. Н. Назарбаєв пояснив диверсифікацією відносин між країнами регіону, зумовлену збільшенням обсягів видобутку сировини: «Найголовніше полягає в тому, що ми отримуємо, крім російської й китайської сторін, третій шлях транспортування нафти» [32]. Конфліктогенний потенціал енергетичної політики прикаспійських держав на рівні протистояння РФ, США, Європи та ІРІ обумовлює відкритість можливості поставок РК через Транскаспійський газопровід.

Вектор економічної співпраці республіки з країнами мусульманського світу є одним із визначальних в рамках організації «Ісламська конференція», членом якої Казахстан є з 1995 р. Вже з 1997 р. в м. Алмати функціонує регіональне представництво Ісламського банку розвитку, що представляє інтереси структури в країнах-членах (Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Азербайджан, Албанія, Узбекистан). У 2011 р. в Казахстані відбувся VII Всесвітній ісламський економічний форум (ВІЕФ), який розцінювався як посилення присутності в глобальному мусульманському співтоваристві, вплив на нього через політику та торгівлю.

Такий формат зближення з країнами ісламського світу має двоякий характер: в плані сприяння економічному росту макроекономічних показників країни, посилення торговельних відносин з мусульманським світом є способом отримання нових джерел притоку прямих іноземних інвестицій; в геоекономічному розумінні така політика спрямована на укріплення економічних позицій Казахстану в рамках Митного союзу. Механізмами балансування між економічними світовими силами в регіоні стала ініціатива РК щодо заснування Астанинського фінансового форуму (2008), а також Міжнародного фінансового центру Астани (2018), який позиціонується як

фінансовий центр для країн Центральної Азії, Кавказу, Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), Близького Сходу, Західного Китаю, Монголії та Європи.

На відміну від економічного вектору співпраці Казахстану із тюркськими країнами, відносини в сфері міжкультурної взаємодії відіграють особливу роль у балансуванні цивілізаційних впливів. Астана стала місцем створення в 1993 р. Об'єднаної адміністрації тюркської культури та мистецтв (TURKSOY), фундаторами якої окрім Казахстану стали Азербайджан, Киргизстан, Узбекистан, Туреччина і Туркменістан [33, с.266]. Активною є співпраця країни з ІСЕСКО – ісламським аналогом ЮНЕСКО, що створює можливості займатися відновленням пам'яток спільної з мусульманським світом культурної спадщини, поглибленим дослідженням історії країн.

Взаємодія ісламської та західної цивілізацій мають безпосередній вплив на модернізаційні процеси в Казахстані. Однією з вагомих подій у національному та глобалізаційному дискурсах стало переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латиницю. Н. Назарбаєвим під час XII сесії Асамблеї народу Казахстану акцентовано увагу на питанні переходу казахського алфавіту на латинську графіку поряд із концепцією 3-мовності щодо розвитку й утвердження казахської мови як державної, підтримки російської і запровадження англійської мови [34, с.167]. Концепція обґрунтовувалася президентом з точки зору важливості для майбутнього покоління вміння орієнтуватися в мультимовному середовищі глобалізованого світу [27, с.23]. Де-юре переведення казахського алфавіту на латинську графіку було реалізоване через виданням відповідного указу президента в 2017 р. На думку українського дослідника О. Васильєва це рішення є черговим етапом довгострокового політичного дистанціювання від Росії, російської

цивілізації, а також трактується в руслі тенденцій Казахстану як тюркської держави, оскільки перехід на латиницю був раніше здійснений пострадянськими країнами, в яких переважає мусульманське населення [19, с.149].

Пріоритетний ступінь взаємодії із РФ зберігався до початку XXI ст. (делімітація кордону між країнами в 2011 р., договірні зобов'язання в рамках СНД, ОДКБ, ШОС, ЄврАзЕС). Пільги Росії Казахстану в рамках ОДКБ щодо підготовки військових кадрів у російських військових навчальних закладах, право купувати російську зброю і техніку за цінами внутрішнього російського ринку, поставки у Казахстан оборонного озброєння на двосторонньому рівні, спільна система протиповітряної оборони зберігають військово-технічний вплив РФ на Казахстан як шлях до посилення свого впливу в центрально-азійському регіоні.

У назарбаєвській ініціативі євразійської інтеграції відсутній принцип протиставлення даної структури будь-яким державам або силам в інших частинах світу. Тракткування євразійства на сучасному етапі, як активної взаємодії в міждержавному і міжрегіональному форматі з Європою, репрезентувалося в Посланні президента 2008 р., в якому Н. Назарбаєв закликав до розробки державної програми «Шлях до Європи» [16, с.189]. Відтак, ідеологічна платформа розвитку євразійських інтеграційних проєктів з боку РФ і кримський прецедент обумовлюють трансформацію масштабів відносин між Казахстаном і Росією. Так, Казахстан не підтримав ініціативу введення в ЄврАзЕС спільної валюти, а під час голосування за резолюцію ООН про підтримку територіальної цілісності України 27 березня 2014 р. Казахстан утримався [35, с.18-19]. З огляду на національний склад північних областей Казахстану, випадки діяльності сепаратистських груп в 1990-х

рр., риторика політичних діячів Росії з приводу державності Казахстану до сьогодні зберігає привід до занепокоєння щодо територіальної цілісності республіки.

Зміна масштабів співробітництва РК і РФ пов'язана і з появою нових проектів міждержавних відносин на континенті. Найяскравішим прикладом цього є політика КНР в регіоні. На відміну від РФ, яка впливає на країни ЦА через інтеграційні об'єднання, китайська зовнішньополітична практика спрямована на оформлення двосторонніх відносин з державами регіону, в тому числі, й з Казахстаном. Демографічний фактор у взаємовідносинах РК і КНР є одним із визначальних не тільки з урахуванням історичного підґрунтя (повернення етнічних казахів-репатріантів), а й із трудовою міграцією китайців до Казахстану, яка слугує приводом до побоювання т. зв. китаїзації держави. Дане питання актуальне ще з початку 1990-х рр., коли в Казахстан спостерігався масовий в'їзд китайців. З метою стабілізації ситуації та врегулювання міграційного потоку громадян КНР 18.10.1993 р. між державами було підписано угоду про поїздки громадян у службових справах. Таким чином, безвізовий режим взаємного відвідування діяв тільки для власників дипломатичних і службових паспортів [36, с.188].

В плані цивілізаційної взаємодії контроверсійною є ситуація в Сінцзян-Уйгурському автономному районі КНР, в якому залишається відкритим питання міжетнічних відносин уйгурів (етнічної більшості району) та ханьців. Притулок біженців із СУАР, а особливо етнічних казахів, у Казахстані є фактично єдиною формою впливу на ситуацію.

Неоднозначною залишається діяльність регіональних центрів сили, насамперед КНР, у рамках Шанхайської організації співробітництва. Інтеграційне об'єднання Китаю, Росії, Казахстану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану, а також

12 країн-спостерігачів і партнерів по діалогу, що першопочатково спрямовувалося на узгодження позицій щодо прикордонних територій і актуалізації фактору безпеки на фоні «афганського питання», позначилося демілітацією та демаркацією кордонів між державами ЦА та Китаєм. На сьогодні діяльність ШОС як інституційного важеля у сфері регіональної безпеки піддається сумніву. Це спричинене декількома факторами: водно-енергетичні проблеми в межах регіону, підозри щодо вирішення прикордонних питань і територіальних суперечок після розпаду СРСР між державами ЦА та КНР на користь останньої [37, с.154].

Участь Казахстану в ШОС як активного учасника міжцивілізаційного діалогу є беззаперечною з урахуванням діяльності організації у відповідності з прийнятою Конвенцією про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом й екстремізмом (2001), а також, враховуючи сусідство з Китаєм і Узбекистаном, де існує потенційна загроза розвитку сепаратистських настроїв на етнічно-релігійній основі. Аналізуючи діяльність ШОС, Н. Назарбаєв акцентував увагу на вагомому значенні організації в боротьбі з тероризмом, сепаратизмом, екстремізмом, а також на можливостях створення міжнаціональних кластерів з виробничим циклом і цілісною регіонально-транспортною системою [26, с.79].

Враховуючи географічний та енергетичний потенціал Казахстану, перспективи для поглиблення міжцивілізаційної комунікації, стратегічного діалогу з КНР, а також зв'язку з країнами ЄС, має реалізація ініціативи «Один пояс, один шлях». Остання за період 2013–2017 рр. еволюціонувала від власне економічного проекту, оприлюдненого Сі Цзіньпіном 07.09.2013 р. під назвою «Економічний пояс Шовкового шляху», до концепції побудови нового формату міжнародних від-

носин у контексті глобалізації, враховуючи доповнення його ініціативою «Морський Шовковий шлях» і представлення в загальному проєкті як «Один пояс, один шлях» (15.05.2017).

Дослідження семантичних особливостей репрезентації ініціативи китайською стороною унаочнюють вагомість цивілізаційного фактору в перспективі її реалізації. Йдеться про міфологізацію історичного досвіду функціонування Великого шовкового шляху задля глобалізації сучасного Китаю [38], активну пропаганду своїх цивілізаційних цінностей (взаємна довіра, вигода й консультації щодо проблемних питань, рівність, повага до множинності та багатства культур) у ході розробки та поступового втілення окремих напрямків ініціативи [39, с.148]. Специфічним проявом популяризації китайської мови, культури, міжкультурного обміну є діючі з 2004 р. в багатьох країнах світу Інститути Конфуція, які деякими аналітиками розцінюються як «успішний засіб просування китайської м'якої сили в Євразії і на міжнародному рівні» [30]. Станом на 2017 р. у РК функціонувало п'ять інститутів Конфуція.

КНР стала найбільшим зовнішньоторгівельним партнером РК у 2018 р. Долучення Казахстану до ініціативи, як і інших держав ЦА, спричинене виключно економічною вигодою від двосторонньої співпраці для держави. Попри зростання місця КНР в зовнішньоекономічних відносинах РК, офіційна позиція Казахстану є послідовною в реалізації багатовекторної дипломатії.

Казахстан, будучи провідником політики ядерного роззброєння та ядерної безпеки (закриття Семипалатинського ядерного полігону в 1991 р., відмова від ядерного арсеналу в 1992 р., ратифікація Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в 1993 р.), є стратегічним партнером США в Центральній Азії. Стабілізація ситуації в Афганістані є одним із ключових

напрямків співпраці РК і США (участь у т.зв. «Північний мережі поставок», засідання в 2011 р. Міжнародної контактної групи по Афганістану в Астані, допомога у відновленні ІРА, домовленості про комерційний залізничний транзит через територію РК тощо). Військова присутність США в регіоні на постійній основі, як зауважує відомий дослідник К. Сироєжкін, постає додатковим фактором регіональної безпеки, а також слугує гарантією дотримання балансу сил, перешкоджаючи одноосібному домінуванню в регіоні Росії чи Китаю [40, с.331]. Окрім того, вирішення означеного питання уможливить убезпечення прилеглих до Афганістану країн від діяльності релігійних екстремістів і терористичних угруповань, що понизить рівень конфліктогенності в міждержавних відносинах регіону.

Таким чином, після падіння біполярного світу для Казахстану одним із першочергових факторів утвердження країни на міжнародній арені стало урахування відмінностей і ступеня впливу цивілізацій, на стику яких знаходиться держава. Формування стратегії зовнішньополітичної діяльності базується на позиціонуванні РК в офіційному наративі як ключового актора просування міжцивілізаційного діалогу в Центральній Азії. Потенційна можливість дестабілізації ситуації в регіоні, зростання ролі релігійного чинника в процесі глобалізації, зіткнення економічних інтересів провідних геополітичних акторів, спрямованість їхніх інтеграційних проєктів обумовили багатовекторний та ієрархічний формат зовнішньої політики Казахстану.

Активна позиція РК в континентальній інтеграції, участь у роботі міжнародних організацій дозволяють констатувати чітку збалансовану позицію держави в побудові стратегічного діалогу з країнами світу з різною цивілізаційною основою.

Апелювання до історико-цивілізаційних основ системи міжнародних відносин провідними центрами сили демонструє розгляд Казахстану як геополітичного простору їхнього ідеологічного, економічного суперництва, що вимагає посилення статусу казахської держави як суб'єкта міжнародних відносин шляхом поглиблення політичних відносин з країнами ЦА, удосконалення двосторонніх відносин з РФ, США і особливо КНР для розробки оптимального формату протидії політичного впливу на країну.

Використані джерела та література

1. Тойнбі А. Исследование истории: Возникновение, рост и распад цивилизаций. Москва, 2009. 670 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва, 2003. 603 с.
3. Erasov B. Russia and the Soviet Union: Civilizational Dimensions. *Comparative Civilizations Review*. 1991. Vol.25. URL: <https://scholarsarchive.byu.edu/ccr/vol25/iss25/6>
4. Следзевский И. Цивилизационное измерение современного мирового развития: проблемы и подходы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2020. Т. 64. № 1. С.82–90.
5. Грачёв Б. Цивилизационный фактор в процессе государственного строительства стран-основательниц Евразийского экономического союза. *Juvenis scientia*. 2019. № 11-12. С.23–27.
6. Яковлев А. Страны Востока в эпоху глобализации: синтез традиционного и современного. Москва, 2015. 392 с.
7. Яковлев А. Цивилизационное измерение мировой политики: проблемы и возможности. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2018. Т. 11. № 4. С.6–29.
8. Шевченко О. Великий Шовковий Шлях діалогу культур та цивілізацій. *Україна–Китай*. 2014. № 1. С.34–39.
9. Targowski A. The Myths and Realities of the Clash of Western and Chinese Civilizations in the 21st Century. *Comparative Civilizations*

- Review*. 2012. Vol.67. URL: <https://scholarsarchive.byu.edu/ccr/vol67/iss67/9>.
10. Golden P. B. Central Asia in World History. *Comparative Civilizations Review*. 2014. Vol.70. URL: <https://scholarsarchive.byu.edu/ccr/vol70/iss70/12>
11. Кляшторный С., Султанов Т. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. Санкт-Петербург, 2009. 432 с.
12. Аязбекова С. Тюркская цивилизация в системе цивилизационной классификации. *Альманах «VIA EVRASIA»*. 2012. №1. URL: <http://www.viaevrasia.com/ru>
13. Аязбекова С. Сакральная история и география: Тенгрианская цивилизация в зеркале археологии. *Альманах «Мәдениет. Көл-тура. Culture»*. 2017. № 1 . С.14–35.
14. Шайкемелев М. Казахская идентичность. Алматы, 2013. 272 с.
15. Медеубаева Ж. Многовекторность – концептуальный фундамент внешнеполитической доктрины РК. URL: <http://ehistory.kz/media/upload/1466/2014/06/26/7457d86661d4c9e1cd89610d267637eb.pdf>
16. Фаизова Р. Идея евразийства в политике республики Казахстан: теория и практика. *МИР (Модернизация. Инновации. Развитие)*. 2011. Т. 2. № 3. С.42–45.
17. Аристова Л. Современный Казахстан: ислам и международное сотрудничество. *Исламский фактор в истории и современности*. Москва, 2011. С.188–190.
18. Амреев Б. Казахстан и Саудовская Аравия: от восстановления исторических связей к политическому партнерству (1992–2002 гг.) Астана, 2003. 278 с. URL: <http://bibliotekar.kz/kazakhstan-i-saudovskaja-aravija>
19. Васильев О. Сучасний стан та перспективи казахстансько-російських відносин. *Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі*: зб. наук. пр. / за заг. ред. А. Г. Бульвінського. К., 2018. С.144–154.

20. Сулейменова М. Казахстан и организация «Исламская конференция». *Республика Казахстан в системе мировой политики*. Караганда, 2011. С.42–46.
21. История Казахстана. Алматы, 2011. 312 с.
22. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. Москва, 2016. 720 с.
23. Аязбекова С. Сакральная история и география: Тенгрианская цивилизация в зеркале археологии. *Альманах «Мәдениет. Күлтура. Culture»*. 2017. № 1. С.14–35.
24. Янборисов Н. Проникновение и эволюция ислама на территории современного Казахстана в период Средневековья. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: матеріали XI міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., Переяслав-Хмельницький, 2013*. С.85–87. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2229>
25. Послание Президента страны народу Казахстана 1997 года «Казахстан–2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030_
26. Назарбаев Н. Стратегия становления постиндустриального общества и партнерство цивилизаций. Москва, 2008. 398 с.
27. Аналитический отчет «Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года». Астана, 2011. 65 с.
28. В Астане проходит VI съезд лидеров мировых и традиционных религий 2003. URL: https://azertag.az/ru/xeber/V_Astane_prohodit_VI_sezd_liderov_mirovyh_i_tradicionnyh_religi-1202994
29. Дорошко М., Шпакова Н. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Київ, 2011. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-8705.html>
30. Campi A. Policies Through Which Central Eurasian Nations Are Promoting Their Civilizational Experiences: An Exercise in ‘Soft Power’ and Global Image Making. *Comparative Civilizations*. 2018. Vol.79. URL: <https://scholarsarchive.byu.edu/ccr/vol79/iss79/5>

31. Демоян Г. Тюркские саммиты: цели, задачи, приоритеты и позиция в карабахском вопросе. URL: http://www.noravank.am/upload/pdf/62_ru.pdf
32. Азербайджан і Казахстан підписали договір про транспортування казахстанської нафти по трубопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан. URL: https://www.ukrinform.ua/rubricpolitics/366759azerbaydgan__kazakhstan_pdpisali_dogovr_pro_transportuvannya_kazahstansko_nafti_po_truboprovodu_baku_tbls_dgeyhan_484841.html
33. Бальчик М. Турция и Центральная Азия. *Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития: материалы междунар. конф. (Москва, 13-16 сентября 2007 г.)*. Москва, 2008. С.266–268.
34. Шаймергенов Т. Республика Казахстан. Общая характеристика. *Центральная Азия и Кавказ: аналитический ежегодник*. 2006. С.166–170.
35. Микитчук Н. Взаємовплив українсько-казахстанських та російсько-казахстанських відносин в умовах трансформації міжнародної системи. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. №4. С.16–23.
36. Садовская Е. Китайская миграция в Казахстане: причины, основные тенденции и перспективы. *Центральная Азия и Кавказ: аналитический ежегодник*. № 1. 2008. С.186–196.
37. Деменко О. Центральна Азія у сучасній системі міжнародної безпеки. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 3. С.146–160.
38. Кіктенко В. Семантика і прагматика концепту Ініціатива «Один пояс, один шлях». *Китаєзнавчі дослідження*. 2018. № 1. С.58–68.
39. Цапко О. Європейська та китайська цивілізації в контексті культурно-ціннісної взаємодії. URL: http://elibrary.ivinas.gov.ua/3408/1/Cinnist-_2018-144-150.pdf
40. Сыроежкин К. Казахстан-Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. Алматы, 2010. Кн.2. 384 с.

УДК 341.218.2

Сафар'янс Є.В.

СНД-2 ТА РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ НЕВИЗНАНИХ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОГО СРСР

У статті проаналізовано діяльність так званої Співдружності невізнаних держав (відомої під аббревіатурами СНД-2), фейкової організації, яка об'єднує у собі чотири невізнаних держави – так звані «Придністровську Молдовську Республіку» (ПМР), «Нагірно-Карабаську Республіку» (НКР), «Республіку Абхазію» (РА) та «Республіку Південну Осетію» (РПО). Вона була створена в 1992 р. політичним керівництвом РФ. Діяльність організації полягала в підтримці квазідержав-учасників та залученні дипломатичних ресурсів РФ з метою легалізації цих самопроголошених республік.

Ключові слова: Росія, СНД-2, НАТО-2, квазідержави, самопроголошені держави, зовнішня політика.

Сафарьянс Е.В. СНГ-2 и российский фактор во внешней политике непризнанных государственных образований на территории бывшего СССР

В статье проанализирована деятельность так называемого Содружества непризнанных государств (известной под аббревиатурами СНГ-2), фейковой организации, объединяющей в себе четыре непризнанных государства – так называемые «Приднестровскую Молдавскую Республику» (ПМР), «Нагорно-Карабахскую Республику» (НКР), «Республику Абхазию» (РА) и «Республику Южную Осетию» (РЮО). Она была создана в 1992 г. под политическим руководством РФ. Деятельность организации заключалась в поддержке квазигосударств-участников и привлечении дипломатических ресурсов РФ с целью легализации этих самопровозглашенных республик.

Ключевые слова: Россия, СНГ-2, НАТО-2, квазигосударства, самопровозглашенные государства, внешняя политика.

Safarians Y. CIS-2 and the Russian factor in the foreign policy of post-Soviet unrecognized state

The article analyzes the activities of the so-called Commonwealth of Unrecognized States (in Russian media known as CIS-2), a fake organization that unites four unrecognized states – the so-called «Transnistrian Moldovan Republic» (TMR), «Nagorno-Karabakh Republic» (NKR), «Republic of Abkhazia» (RA) and «Republic of South Ossetia» (RSO). It was established in 1992 by the political leadership of the Russian Federation. The organization's activities were to support quasi-member states and attract diplomatic resources of the Russian Federation in order to legalize these self-proclaimed republics.

Key words: Russia, CIS-2, NATO-2, quasi-states, self-proclaimed states, foreign policy.

У грудні 1991 р. 15-ть колишніх республік СРСР отримали незалежність та були визнані міжнародною спільнотою. Проте далеко не всі народи, які прагнули до проголошення незалежної держави, спромоглися на її створення. Проблема полягала у тому, що бажання окремих спільнот реалізувати власне право на самовизначення суперечило положенням Гельсінського заключного акту та Статуту ООН. Порушення процедури отримання незалежності такими політичними утвореннями спричинило невизнання світовим співтовариством, а за такими державами було закріплено статус «самопроголошених» або «невизнаних». Російська Федерація з часу розпаду СРСР використовувала невизнані держави пострадянського простору для відновлення втраченого політичного впливу в регіоні.

Обрана тема є актуальною в умовах російсько-української війни, з огляду на появу нових квазідержав на окупованих Росією українських територіях. Метою статті є систематизація та аналіз інформації, а також базований на ній розгляд діяльності фейкової організації СНД-2, створеної для підтримки квазідер-

жав НКР, ПМР, РА та РПО, а також боротьби з їхніми «малими метрополіями» – Азербайджаном, Молдовою та Грузією.

7-8 грудня 1991 р. у Біловезькій пуші на території Білорусі голова Верховної ради Білорусі С. Шушкевич, президент РФ Б. Єльцин та президент України Л. Кравчук констатували фактичний розпад СРСР та уклали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алмати представники 12 колишніх радянських республік, за винятком країн Балтії та Грузії, підписали Декларацію про утворення СНД [5, с.750]. І хоч СНД не є наддержавою, а в організації не планувалося наддержавних управлінських структур, проте Кремль вважав себе домінуючою силою в Співдружності та розглядав можливості щодо трансформування СНД в СРСР 2.0. Однак керівництво ряду держав, наприклад України, зовсім інакше сприймали СНД і розглядали його як структуру для оформлення «мирного розлучення» колишніх радянських республік.

Проте на практиці «мирне розлучення» для багатьох радянських республік виявилось неможливим. Сталінська політика соціальної інженерії [4, с.163-164] та імперського «нарізання кордонів» для новостворених радянських республік призвела до того, що розпад Радянського Союзу супроводжувався низкою етнічних конфліктів в Узбекистані, Киргизстані та Таджикистані [6, с. 30-53], а також в Молдові, Грузії, Вірменії та Азербайджані [4, с.159-173]. Подібні «міни уповільненої дії» були також закладені Кремлем в Україні та Казахстані. Керівництво Російської Федерації з самого початку існування СНД намагалося використовувати «слабкі місця» колишніх союзних республік для того, щоб тримати їх «у покорі» та зберегти у статусі власних сателітів [7, с.305-336]. В тих державах-сателітах, які на початку 1990-х проявляли надмірні зусилля до

самостійності (Молдова, Грузія, Азербайджан), РФ було вигідно підтримувати внутрішні протиріччя, які переростали у збройні конфлікти. Так на території трьох вищезгаданих держав у зонах конфліктів за підтримки РФ на початку 1990-х рр. утворилося чотири квазідержави: так звані «Придністровська Молдовська Республіка» (ПМР), «Нагірно-Карабаська Республіка» (НКР), «Республіка Абхазія» (РА) та «Республіка Південна Осетія» (РПО) [4, с.164-172].

В усіх чотирьох випадках Росія брала участь в спробах легітимізації квазідержав. Для НКР такою спробою виявився Бішкекський протокол 5 травня 1994 р., до підписання якого владу Азербайджана спромоглася схилити не стільки Вірменія, скільки РФ. Вдячна за Бішкекський протокол тодішня влада Вірменії дозволила на своїй території збільшити російську військову, політичну та економічну присутність. Станом на 2021 рік НКР знаходяться під фактичним російським протекторатом [8], а визнали її лише ПМР, РА та РПО.

«Республіку Абхазія» російська влада намагалася легітимізувати з допомогою Московської угоди 3 вересня 1992 р., Сочинської угоди 27 липня 1993 р. та Московської угоди 14 травня 1994 р. В усіх трьох угодах Кремль виступав у якості «посередника» мирних переговорів та «гаранта» миру. 26 серпня 2008 р. РФ взагалі визнала незалежність РА, таким чином ставши першою державою-членом ООН, яка визнала цю квазідержаву. РА визнали лише чотири маловпливові держави-члени ООН – Нікарагуа, Венесуела, Науру та Сирія, політичне рішення яких було продиктоване умовами вигідних угод з Росією. Також РА визнали залежні від РФ квазідержави пострадянського простору [4, с.170].

Схожа ситуація і з іншою квазідержавою – «Республікою Південна Осетія». 14 червня 1992 р. під час підписання Даго-

миських угод влада Грузії визнала фактичне існування на частині власної території РПО, Росія була оформлена «посередником» миру, а російські війська в РПО були визнані в статусі «миротворців». 26 серпня 2008 р. РФ визнала незалежність РПО. Аналогічну процедуру було здійснено союзниками РФ – вищезгаданими Нікарагуа, Венесуелою, Науру та Сирією, а також залежними від РФ квазідержавами [4, с.170].

Процедура легітимізації ПМР відбулася у процесі підписання Московських угод 21 липня 1992 р., за якою хоч формально і визнавалася територіальна цілісність Молдови, але ПМР отримувала право «вирішувати власну долю» у разі будь-якого «неправильного» кроку зі сторони офіційного Кишинева. ПМР була визнана лише РА, РПО, НКР [4, с.166].

В умовах невизнання квазідержав пострадянського простору державами-членами ООН політичне керівництво РФ в 1992 р. створило організацію для самопроголошених республік – Союз невизнаних держав. Туди увійшли вищезгадані РА, РПО, НКР та ПМР. До СНД-2 Росія також долучила дві квазідержави, що були утворені сербами на теренах колишньої Югославії – Сербську Крайну та Республіку Сербську.

Сербська Крайна – це квазідержава, що була утворена на частині південно-східних територій сучасної Хорватії в місцях компактного проживання хорватських сербів. У процесі розпаду Югославії хорватські серби провели референдум, проголосили автономну республіку і 1 квітня 1991 р. висловили бажання вийти зі складу Хорватії. В серпні 1991 р. протистояння переросло у військовий конфлікт, який було призупинено в січні 1992 р. завдяки втручання миротворчої місії ООН. В травні-серпні 1995 р. під час хорватських військових операцій «Блискавка» та «Буря» Сербська Крайна припинила існуван-

ня, а залишки її території були мирно інкорпоровані до складу Хорватії на початку 1998 р. [1]

Республіка Сербська – це колишня квазідержава, що була утворена на частині північних та південно-східних територій сучасної Боснії і Герцеговини в місцях компактного проживання боснійських сербів, які за результатами референдуму 9-10 листопада 1991 р. виявили бажання залишитись у складі Югославії. У процесі відділення Боснії і Герцеговини від Югославії боснійськими сербами була проголошена 9 січня 1992 р. Республіка Сербського народу Боснії та Герцеговини, 28 лютого 1992 р. прийнято Конституцію, а 7 квітня 1992 р. проголошено незалежність від БіГ. 12 серпня 1992 р. назву змінено на Республіка Сербська. Конфлікт досяг апогею, коли серби під керівництвом генерала Младича напали на місто Сребреницю 6 липня 1995 р., де ними було вчинено акт геноциду і знищено понад 8 тис. мусульман-боснійців. Після підписання Дейтонської угоди 14 грудня 1995 р. Республіку Сербську було легалізовано, але її було визнано автономною складовою федеративної Боснії і Герцеговини [2].

Фактично доля сербських квазідержав була вирішена вже в 1995 р.: Республіка Сербська у якості автономного утворення була інкорпорована до складу БіГ, а Сербська Крайна прогнала війну Хорватії і була ліквідована [3]. Тому цілком закономірно обидві балканські квазідержави автоматично залишили СНД-2.

Одна з причин, чому РФ створила Союз (з 2001 р. Співдружність) невизнаних держав була позиція російського істеблішменту (а разом з ними і вірменського), що достатньо лише трохи політично натиснути на «малі метрополії» (тобто пострадянські республіки, на території яких утворено квазідержави), щоб ті визнали самопроголошені «республіки». І на та-

ку позицію були вагомі причини: так на запитання журналіста А. Ханбабяна чому ООН визнала незалежність Еритреї, але не визнає незалежність НКР, тодішній генеральний секретар ООН Б. Бутрос-Галі відповів, що суверенітет Еритреї був визнаний в першу чергу Ефіопією – після двадцятирічної війни. І якщо Баку діятиме аналогічним чином щодо Степанакерта, то «ми будемо раді вітати Карабах в сім'ї вільних народів» [11].

Однак реальність виявилася зовсім інакшою. Впродовж кількох років створена російськими пропагандистами організація не подавала ознак життя. Очевидно однією з головних причин цього була проблема з власною самопроголошеною Чеченською Республікою Ічкерія (ЧРІ), якій РФ в 1996 р. фактично програла війну. Для росіян це питання було досить болючим. Лише за результатами Другої російсько-чеченської війни, коли російські війська взяли під контроль територію ЧРІ [4, с.167-169], активність СНД-2 знову виходить на російський порядок денний. І хоч Кремль в той час на офіційному рівні визнавав територіальну цілісність Молдови, Грузії та Азербайджану, а також поширював обіцянки вивести «миротворців» [11], проте реальними діями РФ почала надавати квазідержавам все більшу медійну, політичну та економічну підтримку. Російські ЗМІ почали позиціонувати СНД-2 як противагу створеному в Стразбурзі під час Саміту Ради Європи 10 жовтня 1997 року політико-консультативного форуму ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова).

22 листопада 2000 р. у Тирасполі («столиці» ПМР) була проведена нарада між «міністрами закордонних справ» ПМР, НКР, РА та РПО, під час якої було погоджено створення консультативного органу СНД-2 – Ради міністрів закордонних справ. Під час цієї зустрічі «міністр закордонних справ» ПМР В. Ліцкай спробував аргументувати необхідність визнання

квазідержав пострадянського простору міжнародним співтовариством: «Наші держави існують вже більше десяти років. Це реальність, на котру не можна закривати очі» [3]. Цілком закономірно, що подібний захід викликав негативну реакцію МЗС Республіки Молдова. Прес-секретар МЗС Ю. Вітіон зазначив, що цей захід «може негативно позначитись на процесі переговорів щодо визначення спеціального статусу східних районів Молдови, а крім того, вплинути на відносини Кишинєва з державами, звідки прибули так звані міністри» [3].

2-3 липня 2001 р. відбувся другий з'їзд Ради у Степанакерті (столиці НКР), під час якого був розроблений регламент організації. Переформатована організація отримала назву «Співдружність невизнаних держав». В березні 2002 р. лідери «республік» зустрілись в Тирасполі з метою координації спільних дій в межах діяльності в новоствореній організації, а вже у вересні 2002 р. з'явилася ідея створення власного військового блоку.

В той час Росія все ще намагалася реалізувати «боснійський сценарій» для Молдови, Грузії та Азербайджану. Наприклад, для Молдови в 2003 р. з ініціативи тодішнього заступника голови адміністрації президента Росії Д. Козака було запропоновано т. зв. «план Козака», який передбачав федералізацію Молдови і надання прав широкої автономії з правом виходу для Придністров'я та Гагаузії. Окремо узгоджувалося перебування російських військ на території Молдови [13]. Проте в ніч з 24 на 25 листопада 2003 р. президент Молдови В. Воронін відмовився підписати цей меморандум.

Неодноразово піднімалося питання входження невизнаних держав до складу РФ. Так, у червні 2004 р. «президент» РПО Е. Кокойти під час чергового загострення відносин з Грузією звернувся до російської Державної думи та Ради Федера-

ції з пропозицією приєднання Південної Осетії до Росії. Проте тоді Конституційний суд Росії надав роз'яснення, що подібні рішення (а тим більше з власної ініціативи) може приймати лише Тбілісі [12].

Питання інкорпорації квазідержав до складу РФ з певного часу почало цікавити і російських парламентарів. Так, у березні 2005 р. російська Держдума розглянула законопроект щодо внесення змін до конституційного закону «О порядке принятия в Россию и образования в её составе нового субъекта РФ». Згідно з пропонованими змінами РФ могла б включати квазідержави до свого складу за результатами референдуму, ігноруючи узгодження цього питання з пострадянськими державами, до складу яких території самопроголошених республік офіційно входять. Російський парламент тоді не підтримав таку ініціативу. Більш того, складалося враження, що після Помаранчевої революції в Україні, Росія готова нарешті підтримати грузинський план врегулювання конфлікту в Південній Осетії та «дорожню карту» В. Ющенка щодо врегулювання Придністровського конфлікту.

Проте така вдавана «поступливість» російської дипломатії виявилася оманливою. Лише за кілька місяців риторика російської влади змінилася і все частіше почали лунати заклики до застосування «косовської моделі» щодо ПМР, РПО, РА та НКР. 16 лютого 2006 р. гачальник Генерального штабу ЗС РФ Ю. Балуюєвський в інтерв'ю журналістам зазначив, що він не збирається реагувати на офіційні заклики Тбілісі щодо виведення російського батальйону з Південної Осетії та підтримувати їх, оскільки це «може спровокувати громадянську війну в Грузії» [12].

Цілком закономірно, що нова зовнішньополітична лінія Кремля підштовхувала Молдову, Грузію, Азербайджан та

Україну до більш різких дій у відповідь. Загострення ситуації бере початок 25 січня 2006 р., коли почали діяти нові торгові правила переміщення товарів через україно-молдовський кордон. Відтепер товари з ПМР можна було пропустити до України за умови митного оформлення відповідними офіційними структурами Молдови. Цілком закономірно, що такі дії викликали негативні заяви в Росії та ПМР, як такі, що нібито обмежують «незалежність» Придністров'я [17].

Україна зайняла жорстку позицію вже з 3 березня 2006 р., коли припинила пропуск вантажів з ПМР без відповідного митного оформлення. Російська влада назвала такі дії «економічною блокадою», риторика російських ЗМІ стала більш агресивною. Вирішити ситуацію не допомогли безпосередні телефонні переговори президента України В. Ющенка з лідером невизнаної ПМР І. Смірновим. Вже 21 березня 2006 р. І. Смірнов відкрито попросив президента РФ В. Путіна про «економічну допомогу» та «посилення миротворчого контингенту» [18]. А наступного дня Росія відправила т. зв. «гуманітарний конвой» до ПМР. Росія супроводжувала свої кроки повноцінною інформаційною війною проти України та Молдови.

31 березня 2006 р. VI надзвичайний з'їзд «депутатів усіх рівнів» в Тирасполі звернувся до парламентів України та Росії з проханням ініціювати визнання незалежності ПМР [16]. Пізніше представники ОБСЄ зазначили, що очільники ПМР відмовилися від переговорів про деескалацію конфлікту з Молдовою.

Окремо варто зазначити, що і самі російські інтелектуали поступово почали розуміти політичну ситуацію, яка склалася в РФ. Так, російський етнолог С. Арутюнов порівнює «президента» РПО Е. Кокойти з пронацистським лідером су-

детських німців К. Генлейном, таким чином натякаючи на подібність путінської Росії з Третім райхом [12].

4 липня 2006 р. очільники «парламентів» трьох невизнаних утворень – спікер «парламенту» РА Н. Ашуба, перший заступник голови «парламенту» РПО Т. Кокойти та голова «парламенту» ПМР Є. Шевчук – провели у Москві зустріч, де підписали угоди про двостороннє співробітництво. Важливо зазначити, що російська влада легітимізувала «церемонію» присутністю представників від кожної фракції Державної Думи РФ. Віце-спікер Державної думи РФ С. Бабурін висловив офіційну позицію: «Усі думські фракції підтримують братські народи *[маються на увазі «народи» вищезазначених квазідержав – Є.С.]*. Республіки багаторазово довели спроможність своєї державності, є оплотом і надією своїх народів. Зміцнення єдності їх парламентів з Держдумою піде на користь не тільки інтересам політиків, а й на користь людей, що живуть там» [10]. З не менш компрометуючими та провокативними заявами виступили й інші представники Росії. Депутат Державної думи РФ О. Митрофанов зазначив, що «прогресивні російські сили і багато депутатів робили і будуть робити все для політичної підтримки невизнаних республік», а також додав, звертаючись до представників квазідержав, що «ви стояли перед складним вибором і зробили його на користь Росії». Депутат Державної думи РФ та представник фракції «Родина» А. Савельєв заявив, що його фракція готова проголосувати за дипломатичне визнання Росією РА, РПО та ПМР [10]. Звісно, що і представники квазідержав відповідали депутатам Державної думи взаємністю.

Текст трьох двосторонніх угод узгоджувався у процесі взаємних консультацій, був стандартизований і відрізнявся лише назвами «республік» та прізвищами представників. Сторони

зобов'язувалися зміцнювати взаємовідносини в усіх сферах, «сприяти розвитку міжпарламентського співробітництва», зокрема, «розвитку прямих контактів між окремими депутатами, групами депутатів, постійними комітетами, комісіями та апаратами законодавчих органів державної влади». В одному з положень угоди підписанти виголошували намір не лише «систематично обмінюватись інформацією щодо поточної законодавчої діяльності, базами даних та офіційними виданнями», але й здійснювати «гармонізацію своєї законотворчої діяльності із законодавством Російської Федерації» [9]. Таким чином квазідержави публічно оголошували про свої взаємні «союзницькі» відносини, а також офіційно визнавали свою ідеологічну, військово-політичну та економічну орієнтацію на РФ, про що також говорив на прес-конференції один із вищезазначених учасників заходу Є. Шевчук [10].

17 вересня 2006 р. у ПМР під час «референдуму» 97,2% виборців підтримало приєднання до РФ та близько 94% проголосували проти приєднання до Молдови, його результати не визнали Молдова, Україна, США, країни ЄС, ОБСЄ [15].

17 листопада 2006 р. – НКР, Південна Осетія та Абхазія вирішили офіційно визнати незалежність ПМР, про що вони оголосили під час спільної прес-конференції у Москві [14].

Важливо зазначити, що приховані процеси поглинання квазідержав Росією в цей час посилились: так станом на початок 2006 р. більшість жителів ПМР, РА та ПРО мали російські паспорти, навіть третина етнічних грузинів Південної Осетії мали російське громадянство. Це дозволило неофіційним особам РФ, наприклад Т. Мамсурову, говорити цілком серйозно про створення політико-економічної бази для приєднання РПО до російської автономії Республіки Північна Осетія – Аланія [12].

З кінця 2006 року вже точно можна було стверджувати, що РФ протидіятиме будь-яким спробам відновити територіальну цілісність Грузії та Молдови, оскільки це «категорично суперечить інтересам Москви» [12].

На жаль, вже тоді ЄС «закривав очі» на російські імперські амбіції, наслідком чого є війни в Грузії та Україні, криза колективної системи безпеки 2014 р. та багато інших сучасних глобальних проблем.

Починаючи з 2007 р. діяльність СНД-2 поступово завмирає. Після російсько-грузинської війни 2008 р. потреба в діяльності організації відпадає – відтепер РФ не ховаючись здійснювала власну політику щодо квазідержав пострадянського простору.

На нашу думку, втручання РФ в Першу Карабаську війну на боці Вірменії та НКР, а в Придністровський конфлікт на боці ПМР, у війну з Грузією на боці РПО та РА, посприяли зорієнтуванню квазідержав регіону і самої Вірменії в зовнішній політиці на Росію. Також з ініціативи РФ створено Співдружність невизнаних держав (т. зв. СНД-2) – союз підтримуваних Росією квазідержав пострадянського простору, до якого входять ПМР, НКР, РПО та РА. В умовах проголошення Молдовою, Грузією та Азербайджаном на початку 1990-х рр. курсу на демократизацію та економічну й культурну незалежність від РФ, російські війська втрутилися у конфлікти на боці сепаратистів і допомогли створити квазідержави на пострадянському просторі.

Використані джерела та література

1. Сербская Краина. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1145860>

2. Республика Сербская. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/676969>
3. Союз непризнанных государств провел конференцию в Тирасполе. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/163964>
4. Сафар'янс Є. Квазідержави пострадянського простору: причини та передумови їхньої появи. *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору*: збірник наукових праць. За заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 159-173.
5. Мартинов А. Ю. Співдружність Незалежних Держав. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9. 944 с.
6. Жирохов М. А. Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. СПб.: БХВ-Петербург, 2012. 688 с.
7. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору: монографія / За заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 560 с.
8. Карабах 1988–2020: історія війни в картах. URL: https://censor.net/ru/resonance/3232973/karabah_1988_2020_storya_vyini_v_kartah
9. Соглашения между парламентами Абхазии, Приднестровья и Южной Осетии: текст. URL: <https://regnum.ru/news/polit/667681.html>
10. Абхазия, Приднестровье и Южная Осетия подписали в Москве межпарламентские соглашения. URL: <https://regnum.ru/news/polit/667639.html>
11. «Содружество Непризнанных Государств» будет жить долго. 29.12.2001. URL: https://www.ng.ru/politics/2001-12-29/2_longlive.html
12. Принять непризнанных. URL: <https://web.archive.org/web/20070826095629/http://www.novopol.ru/article7034.html>
13. Меморандум об основных принципах государственного устройства объединенного государства. 23.05.2005. URL: <https://regnum.ru/news/458547.html>

14. Абхазия, Южная Осетия и Преднестровье признали независимость друг друга и призвали всех к этому же. 17.11.2006. URL: <https://www.newsru.com/russia/17nov2006/aup.html>
15. Результати референдуму у невизнаних «Придністровській Молдавській Республіці» для Молдови, України і всього регіону. 18.09.2006. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/951526.html>
16. Придністров'я проведе референдум щодо від'єднання від Молдови. 31.03.2006. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/01897-pridnistrovyia-provede-referendum-schodovidnednannya-vid-moldovi.htm>
17. Молдавия продолжает торговую войну с Приднестровьем. 25.01.2006. URL: <https://www.rbc.ru/economics/25/01/2006/5703c2a79a7947dde8e0a263>
18. Придністров'я просить від Росії гуманітарну допомогу. 20.03.2006. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/82609-pridnistrovyia-prosit-vid-rosii-gumanitarnu-dopomogu.htm>

ЧАСТИНА II

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

УДК 913(5):316.32

Мартинов А.Ю.

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ КРИЗИ

У статті розглядаються тенденції розвитку регіону Центральної Азії на сучасному етапі. Регіон залишається центром глобальних геополітичних протиріч. У Казахстані та Узбекистані відбувся процес зміни глав держав. Ці тенденції доповнюються внутрішніми регіональними протиріччями: конкуренцією за регіональне лідерство, демографічними, екологічними, політичними та територіальними протиріччями. Пандемія стала поворотним моментом трансформаційних процесів у країнах Центральної Азії. Росія та Китай намагаються зберегти геополітичний контроль у регіоні за допомогою Шанхайської організації співробітництва. США прагнуть зіграти на суперечностях між Росією і Китаєм та посилити власні позиції в регіоні. Загалом Центральна Азія залишається зоною нестабільності та дестабілізації.

Ключові слова: глобалізація, криза, Китай, Росія, США, пандемія, Центральна Азія, Шанхайська організація співробітництва.

Мартинов А.Ю. Центральная Азия в условиях глобального кризиса

В статье рассматриваются тенденции развития региона Центральной Азии на современном этапе. Регион остается центром глобальных геополитических противоречий. В Казахстане и Узбекистане прошел процесс смены глав государств. Эти тенденции дополняются внутренними региональными противоречиями: конкуренцией за лидерство, демографическими, экологическими, политическими и территориальными конфликтами.

Пандемія стала поворотним моментом трансформаційних процесів в країнах Центральної Азії. Росія і Китай намагаються зберегти геополітичний контроль в регіоні за допомогою Шанхайської організації співробітництва. США намагаються зіграти на протиріччях між Росією і Китаєм і зміцнити свої позиції в регіоні. Центральна Азія залишається зоною нестабільності і дестабілізації.

Ключові слова: глобалізація, криза, Китай, Росія, США, пандемія, Центральна Азія, Шанхайська організація співробітництва.

Martynov A. Central Asia in the context of the global crisis

The article examines the development trends of the Central Asian region at the present stage. The region remains the center of global geopolitical contradictions. In Kazakhstan and Uzbekistan the process of changing the heads of state has taken place. These trends are complemented by internal regional contradictions: competition for leadership, demographic, environmental, political and territorial conflicts. The pandemic has become a turning point in the transformation processes in the countries of Central Asia. Russia and China are trying to maintain geopolitical control in the region with the help of the Shanghai Cooperation Organization. The US is trying to play on the contradictions between Russia and China and strengthen its position in the region. Central Asia remains a zone of instability and destabilization.

Keywords: globalization, crisis, China, Russia, USA, pandemic, Central Asia, Shanghai Cooperation Organization.

Поворотний момент історії країн Центральної Азії пов'язаний із розпадом СРСР і набуттям незалежності колишніх радянських республік. Відтоді у складних умовах впродовж трьох десятиліть триває процес самовизначення країн регіону, коли світове співтовариство намагається віднайти нові важелі впливу на окремі країни і на Центральну Азію загалом.

Метою статті є висвітлення особливостей адаптації країн Центральної Азії до кризових умов розвитку процесу глобалізації.

У науковій літературі різняться погляди на визначення геополітичних меж регіону Центральної Азії. Наукова школа євразійців обмежує регіон територією колишніх радянських республік Середньої Азії (Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан). Натомість американський проект під умовною назвою «Великий Близький Схід» поширює регіон Центральної Азії на суміжні країни (Афганістан, Іран, китайський Сінцзян). Класик американської політичної думки З. Бжезінський схилився до чіткішого обмеження меж Центральної Азії у складі нових незалежних держав колишньої Середньої Азії. Причому З. Бжезінський визначив Центральну Азію як «Євразійські Балкани» та констатував значення цього регіону для балансу сил в Євразії аналогічно до ролі, яку Балкани відіграють для балансу сил в Європі [1, с.131].

Безумовне геополітичне значення регіону Центральної Азії доповнюється складними політичними процесами в центральньо-азійських країнах. Відбувається зміна поколінь глав держав регіону. 3 вересня 2016 р. помер перший президент Узбекистану І. Каримов. Його наступником 4 грудня 2016 р. став Ш. Мірзієєв. У Казахстані 19 березня 2019 р. у відставку пішов Н. Назарбаєв. Його наступником 9 червня 2019 р. став К.-Ж.Токаєв.

Складні процеси консолідації політичних еліт країн регіону навколо нових лідерів доповнились загостренням геополітичної конкуренції в Центральній Азії між Китаєм, Росією та США. Варто також мати на увазі, що зазначені процеси відбуваються в умовах пандемії коронавірусу та військово-політичної нестабільності в Афганістані, звідки на регіон поширюються військово-політичні впливи радикального ісламу. Згадані тенденції доповнюються внутрішніми регіональними протиріччями: конкуренцією за регіональне лідерство, демо-

графічними, екологічними, політичними й територіальними суперечностями.

Виклики процесу насамперед економічної глобалізації підштовхують політичну та соціокультурну ідентифікацію локальних цивілізацій [2, с.21]. Досить часто національні уряди, ніби відкликаючись на тезу Дж.Сороса про те, що «головним джерелом бідності і злиднів у сьогоднішньому світі є погані уряди» [3, с.22]. Ведучи мову про сучасні тенденції глобального розвитку, слід мати на увазі, що як локальне, так і глобальне соціальні середовища нині перебувають в стані розгортання перехідних процесів [4, с.417]. Взагалі соціальна синергетика розглядає історію як процес самоорганізації людської спільноти в часі та просторі.

Внаслідок цього поведінка системи стає нелінійною та не прогнозованою. На другому етапі система робить вибір і переходить у більш складний стабільний стан. Особливістю еволюціоністської моделі є незмінність системної якості, яка визначається через фактор, котрий утворює систему. Сталий розвиток змінюється появою іманентної нерівноваги системи. Особливості дестабілізації залежать від специфіки зовнішнього впливу та від устрою самої системи. Пройшовши етап нестабільності та непередбачуваності (точку біфуркації), система набуває нових якостей і повертається в шати детермінізму, але вже з якісно новими характеристиками, порівняно з попередньою стадією розвитку. Проте у ситуації максимуму внутрішньої нерівноваги соціум вступає у біфуркаційну фазу розвитку, якій властиве зникнення попередньої системної якості. Вибір системою певного шляху в точці біфуркації залежить від дії флуктуації (випадковості), яка реалізується у процесі діяльності конкретних людей [5 с.102]. Чим складнішою стає чергова дисипативна структура, тим більше енергії йде на проби та помилки.

Особливо актуальними синергетичні підходи є для дослідження перехідних соціально-історичних епох. Простір і час у ці історичні періоди є об'єктивними інгредієнтами фізичної перспективи і природно різняться, залежно від точки зору. Перспектива це порядок і форма, яких перебирає реальність в очах спостерігача. Якщо змінюється місце перебування спостерігача, то змінюється і перспектива [6, с.397]. У 1967 р. бельгійський вчений І. Пригожин розробив теорію дисипативних структур та запропонував принцип – порядок через флуктуацію [7, с.10]. З того часу предмет синергетики становлять нестабільні (динамічні) системи. У процесі свого становлення історія проходить крізь низку певних базових станів у вигляді історичних епох, які виділяються при розгляді діахронного часового аспекту, або цивілізацій при синхронному просторовому аналізі системи.

На думку прихильників синергетики зазначена парадигма сприяє перетворенню історії з переважно описової на теоретичну науку. Крім того, знаходиться спільна мова для представників гуманітарних та природничих дисциплін. На противагу класичному, некласичне трактування історії виходить з випадковості, що уявляється як основна характеристика історичного буття. Це обумовлює невизначеність історії. Дискретність історичного часу разом із динамічністю історичного процесу робить останній не вимірюваним [8, с.18].

При цьому біфуркація розглядається як диференціація старої якості на кінцеву множину певних потенційно нових якостей. Аттрактор є таким станом системи, досягнувши якого вона вже не може повернутись у жодний із попередніх станів. Афористично цей стан визначив лідер українських соціалістів О.Мороз, який 1994 р. зазначав, що той, хто не жалкує за роз-

падом СРСР, не має серця, а хто пропонує його реставрувати, той не має голови.

Отже, біфуркація залежить від сформованості меню, тобто тезауруса. Тезаурус є множиною можливих дисипативних структур, які виникають потенційно у надрах певної актуально існуючої структури як результат відповідної біфуркації. У точці біфуркації випадковість, малі флуктуації можуть суттєво вплинути на долю певних суб'єктів. За цих обставин навіть соціальна катастрофа характеризує масштаб кризи та має елементи системної трансформації. У ролі детектора, який обирає з тезаурусу певну біфуркаційну структуру, і в такий спосіб перетворює її з можливої на дійсну, виступає внутрішня взаємодія елементів соціальної системи. Не лінійність другого порядку створюють причини та наслідки. Нелінійність третього порядку створює відбір самих факторів відбору. Синергетика історії поєднує класичну соціальну теорію та інституціоналізм, оскільки вона відкриває світ квантової природи історичного розвитку та адекватні йому форми системної еволюції. Н. Мойсеев зазначав, що складні нелінійні системи мають багато аттракторів [9, с.123]. Соціальна реальність в майбутньому розглядається як потенційна можливість.

Теоретичне поєднання ідей соціальної синергетики та ідеї циклічності соціального розвитку пропонує І. Валлерстайн. На його думку, «двома найважливішими циклічними коливаннями виступають 50-60 річні цикли Кондратьєва та 100-150 річні цикли гегемонії, які визначають підйом та занепад гарантів світового порядку, які змінюють один одного, з властивими кожному з них особливими моделями домінування. Ці цикли ніколи не були симетричними, і кожний новий з них приносить незначні, але важливі структурні зміни в напрямках, які визначають історичні тенденції розвитку системи» [10, с.51].

Наприклад, цикли Кондратьєва в одній із сучасних інтерпретацій встановлюють кореляцію між галузями інновацій, сферами суспільних відносин та циклами економічної кон'юнктури. Повний цикл становить 50 років, з них умовно по 25 років припадають на періоди економічного підйому та занепаду.

Так, перша половина XIX ст. була пов'язана з розвитком парових машин та текстильного виробництва, появами нових матеріалів для одягу;

- другій половині XIX ст. властивим є розвиток залізних доріг і металургії, що відповідно впливає на розвиток транспорту як ключової комунікації індустріальної економіки;

- перша половина XX ст. за інноваційний двигун має електротехніку, хімію, що врешті продукує розквіт епохи масового споживання;

- друга половина XX ст. мала за основні риси економічного розвитку нафтову хімію та автомобілебудування, яке забезпечило індивідуальну мобільність;

- у прогностичній частині великих циклів розвитку кон'юнктури мова йде про першу половину XXI ст. як час розквіту інформаційної техніки та формування нових видів соціальної комунікації;

- друга половина XXI ст. буде зосереджена на розвитку біотехнології та розв'язанні проблем здоров'я людства [11, с.44].

Зазначимо, що поворотні історичні моменти гіпотетично настають у перехідних етапах між різними соціально-технологічними епохами. Соціальними глобальними характеристиками цих явищ, найімовірніше, є поглиблення соціальних протиріч, як між внутрішніми національними акторами, так і на глобальному рівні. Наприклад, кінець 70-х – початок 80-х рр. XX ст. в західному цивілізаційному ареалі був пов'язаний із

спробами неоліберального лікування кейнсіанських недоліків соціального ринкового господарства та суспільства масового споживання. Водночас намітилась тенденція поглиблення прірви в соціальному розвитку між багатими країнами капіталістичного центру та бідними країнами периферії [12, с.87].

Загалом здається, що сподівання на узагальнений автоматичний підйом рівня життя не лише найбагатших країн центру капіталістичної економіки, а й її периферії (за принципом підйому всіх суден під час припливу) не справджуються. Навіть деякі центри, такі як Японія та ЄС, вимушені вести запеклу конкурентну боротьбу за право залишитись у «вищій лізі» глобальної економіки. У цьому контексті, звичайно, у не найкращому становищі опинились колишні радянські республіки (у визначенні І. Валлерстайна це була напівпериферія), а з 1991 р. незалежні держави [13, с.44].

Фактично до 1999 р. спостерігались відцентрові тенденції. На цьому етапі відбувалось формування національних економічних систем, їхня болісна переорієнтації з правил Держплану на принципи диференціації торгівлі, пошуку свого місця в міжнародному розподілі праці та сильних позицій у глобальній конкуренції. На противагу цим відцентровим тенденціям діяли іманентні властивості національних економічних систем, наприклад, такі як соціокультурні характеристики євразійського цивілізаційного простору та все ще спільна технологічна, інформаційна, транспортна та енергетична основи економічних систем. Саме останні чинники, на нашу думку, стимулювали процес прийняття політичних рішень, спрямованих на формування нових партнерських зв'язків. Крім того, звичайно, й під впливом світових інтеграційних тенденцій закономірно вибудовується нова структура зв'язків [14, с.135].

Своєрідна точка біфуркації для соціально-економічного та політичного розвитку України настала в 2004 р., коли з одного боку на її кордони після історичного розширення вийшов Європейський Союз, а з іншого, після запеклих політичних дебатів все таки були ратифіковані угоди про створення Єдиного економічного простору. Слід зазначити, що цілком слухна ідея щодо створення на першому етапі зони вільної торгівлі зіштовхується з об'єктивними національними інтересами країн учасниць. Символом цього стали проблеми щодо погоджених позицій на переговорах про вступ до Світової організації торгівлі.

Європейські аналітики звертають увагу на коливання в тенденціях економічного розвитку країн, які намагаються повторити зі своєю специфікою досвід європейської інтеграції. На думку багатьох нинішнє економічне відродження Росії, головним чином, пов'язане з сприятливою кон'юнктурою на світових ринках енергетичних ресурсів. Є.Гайдар пропонував Росії навчитись «стабільно розвиватись в умовах змін постіндустриального світу, не втручаючись у війни та уникаючи внутрішніх заворушень» [15, с.19]. Батько «Програми 500 днів» Г. Явлінський також ставив питання щодо перспектив виживання Росії в її нинішніх територіальних межах в умовах розгортання процесу глобалізації [16, с.12].

Для західних аналітиків сумнівним є політичне забезпечення послідовності курсу на створення ЄЄП у рамках Євразійського економічного союзу. Тому за великим історичним рахунком успіх, чи невдача з реалізації проекту ЄЄП визначиться вже до кінця пандемії. Росія та Китай намагаються консолідувати свій вплив на регіон Центральної Азії у форматі Шанхайської організації співробітництва» За часів адміністрації президента США Д. Трампа (2017–2020) суттєво

загострилися американсько-китайські відносини. Водночас, загострення російсько-американського протистояння після анексії Криму перетворило асиметричні російсько-китайські відносини в центрально-азійському вимірі фактично на кондомініум у спробі протидії американському впливу на ці «євразійські Балкани».

Отже, мова йде про кризу в кризі, тобто про точку повороту в перехідних процесах, які визначатимуть місце пострадянського простору в глобальному суспільстві, про формування нової ієрархії економічно розвинутого центру, напівпериферії та периферії. Внаслідок цього на наших очах змінюється конфігурація всієї світової системи. Вплив цієї тенденції є визначальним для внутрішніх регіональних і зовнішньополітичних процесів у Центральній Азії.

Використані джерела та література

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: «Лінея-НВ», 2000. 236 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? Москва, 2001. 304 с.
3. Сорос Дж. Про глобалізацію. Київ, 2002. 173 с.
4. Удовик С. Глобализация. Семиотические подходы. Москва – Киев, 2002. 480 с.
5. Гомаюнов С. От истории синергетики к синергетике истории. *Общественные науки и современность*. 1994. № 2. С.99–106.
6. Ортега-і-Гасет Хосе. Історичний сенс Ейнштейнкової теорії. *Вибрані твори*. Київ, 1994. С.393–405.
7. Сапранов М. Синергетический подход к историческим исследованиям: новые возможности и трудности применения. *Общественные науки и современность*. 2002. № 4. С.158–172.
8. Могильницкий Б. Введение в методологию истории. Москва, 1989. 175 с.

9. Моисеев Н. Ещё раз о коэволюции. *Вопросы философии*. 1998. № 8. С.3–13.
10. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. Москва, 2004. 368 с.
11. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. *Избранные труды*. Москва, 2002. 767 с.
12. Панарин А. Стратегическая нестабильность в XXI веке. Москва, 2003. 560 с.
13. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миро-система. Москва, 2004. 528 с.
14. Шумский Н. Экономическая интеграция государств Содружества: возможности и перспективы. *Вопросы экономики*. 2003. №6. С.122–134.
15. Гайдар Е. Восстановительный рост и некоторые особенности современной экономической ситуации в России. *Вопросы экономики*. 2003. №5. С. 4–18.
16. Явлинский Г. Какую экономику и какое общество мы собираемся построить и как этого добиться? (Экономическая политика и долгосрочная стратегия модернизации страны). *Вопросы экономики*. 2004. №4. С.4–24.

УДК 94:327+323.2(575.3)

Бульвінський А.Г.

ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТАДЖИКИСТАНУ

У статті аналізується вплив на формування зовнішньої політики Таджикистану таджицько-афганської географічної та національної близькості; ісламського чинника; стратегічного партнерства з Росією та Китаєм; складних відносин з Узбекистаном та перського чинника. У ході дослідження було встановлено, що ключові пріоритети зовнішньої політики Таджикистану

кистану зазнавали суттєвої трансформації зумовленої, насамперед, внутрішніми чинниками. У 1990-х рр. таким пріоритетом було забезпечення миру та національної єдності у країні. Після початку країнами Заходу антитерористичної операції в Афганістані пріоритетом у 2000-х рр. стало формування поясу добросусідства на кордонах країни. У 2010-х рр. – забезпечення енергетичної незалежності, досягнення продовольчої безпеки та вхід країни з комунікаційного тупика.

Ключові слова: Таджикистан, зовнішня політика, Росія, Китай, Іран.

Булвинский А.Г. Внутренние факторы формирования внешней политики Таджикистана

В статье анализируется влияние на формирование внешней политики Таджикистана таджикско-афганской географической и национальной близости; исламского фактора; стратегического партнерства с Россией и Китаем; сложных отношений с Узбекистаном и персидского фактора. В ходе исследования было установлено, что ключевые приоритеты внешней политики Таджикистана испытывали существенную трансформацию обусловленную, прежде всего, внутренними факторами. В 1990-х гг. таким приоритетом было обеспечение мира и национального единства в стране. После начала странами Запада антитеррористической операции в Афганистане приоритетом в 2000-х гг. стало формирование пояса добрососедства на границах страны. В 2010-х гг. – обеспечение энергетической независимости, достижения продовольственной безопасности и вход страны из коммуникационной тупика.

Ключевые слова: Таджикистан, внешняя политика, Россия, Китай, Иран.

Bulvinskiy A. Internal factors in the formation of Tajikistan's foreign policy

The article analyzes the impact on the formation of foreign policy of Tajikistan, tajiko-afghanian geographical and national closeness; Islamic factor; strategic partnerships with Russia and China; difficult relations with Uzbekistan and Persian factor. The study found that the key foreign policy priorities of Tajikistan in underwent a significant transformation due primarily to internal factors. In the 1990s, such a priority was to ensure peace and national unity in the country. After the start of the anti-terrorist operation in Afghanistan by Western countries, the

formation of a good-neighborly zone on the country's borders became a priority in the 2000s. In 2010th – ensuring energy independence, achieving food security and the country's exit from a communication impasse.

Key words: *Tajikistan, foreign policy, Russia, China, Iran.*

Проголошення незалежності Таджикистану у 1991 р. дозволило таджикам вперше за багатовікову історію самостійно визначати свою політику щодо сусідніх держав. Державна самостійність відкрила перед Таджикистаном як нові можливості, так і поставили нові виклики, які потребували на відповіді.

Внутрішня та міжнародна ситуація у якій опинився незалежний Таджикистан диктувала ключові пріоритети його зовнішньої політики та їх еволюцію.

Метою даної статті є з'ясування основних внутрішніх чинників, які мали і мають найбільший вплив на формування зовнішньої політики незалежного Таджикистану, а також зв'язок внутрішніх чинників із політикою інших країн у регіоні.

Дана тема не має в історіографії комплексного аналізу. Дослідники побіжно аналізували лише окремі складові цього впливу: громадянської війни [1], релігійного [2], афганського [3], російського [4], казахського [5], узбецького [6], іранського [7], китайського чинника [8]. Найближчою до нашої тематики є робота Ш. Різоєн «Національні інтереси в зовнішній політиці Республіки Таджикистан: структура та специфіка» [9], але вона в основному зосереджена на аналізі нормативних аспектів теми.

Насамперед варто зазначити, що у 1990-х рр. ключовим пріоритетним завданням зовнішньої політики Республіки Таджикистан стало забезпечення миру та національної єдності у країні. Після початку західними країнами антитерористичної операції в Афганістані у 2001 р. пріоритет зовнішньої політики

Таджикистану сфокусувався на проблемі «формування поясу добросусідства на кордонах країни», що знайшло своє відбиття у Концепції зовнішньої політики Таджикистану 2002 р. [9, с.78]. Розвиток та зміцнення двостороннього та багатостороннього співробітництва з державами регіону залишився одним із основних пріоритетів зовнішньої політики Таджикистану і в 2010-х рр. Так, президент Таджикистану Е. Рахмон у своєму посланні до парламенту 2014 р. чітко визначив, що «створення поясу довіри і безпеки вздовж всього кордону країни за допомогою розвитку і зміцнення відносин добросусідства з усіма суміжними країнами було і залишається найважливішим завданням нашої зовнішньої політики» [10].

Після зміцнення політичних структур своєї державності, Таджикистан у 2010-х рр. поставив собі за мету забезпечення енергетичної незалежності, досягнення продовольчої безпеки та вхід країни з комунікаційного тупика, що було відображено у Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан 2015 р. [11]. Водночас потенційно небезпечними для національних інтересів Таджикистану Концепція визначає такі чинники як: близькість до конфліктогенних регіонів, джерел проявів тероризму, навчальних центрів екстремістів і зон виробництва наркотиків; поширення діяльності в регіоні терористичних угруповань та екстремістських партій і рухів; можливість використання території країни для транскордонної контрабанди наркотиків і розповсюдження екстремістської ідеології; невирішеність питань делімітації та демаркації кордонів між країнами регіону та можливість виникнення конфліктів між етносами і народами регіону; відсутність дієвої співпраці в раціональному використанні водно-енергетичних ресурсів регіону та ін.

Для досягнення національних інтересів Таджикистан реалізує багатовекторну зовнішню політику націлену насамперед на зміцнення та розширення торгово-економічного співробітництва в системі світових економічних зв'язків та політико-дипломатичну підтримку економічних інтересів країни. Таджикиський варіант багатовекторності був сформульований Е. Рахмоном під час виступу перед Верховною радою Республіки Таджикистан 15 листопада 2002 р. як «політика відкритих дверей заради добрих та взаємовигідних відносин» [12, с.40]. Саме на такому принципі таджицька влада базує зовнішньополітичний курс країни.

Таджицько-афганська географічна та національна близькість

З появою незалежної таджицької держави (вересень 1991 р.) у зв'язку з розпадом СРСР, що співпало у часі з приходом до влади у сусідньому Афганістані моджахедів (квітень 1992), афганський дискурс став одночасно і зовнішнім і внутрішнім чинником розвитку для Таджикистану. Адже існуючі державні кордони, встановлені у 1895–1929 рр., фактично розділили єдиний таджицький народ між Таджикистаном, Афганістаном та Узбекистаном. Тому проблема кордонів, які розділяють народ на початку 1990-х рр. дуже загострилась.

З огляду на історичну, культурна, мовну та національну близькість двох країн [13], а також на те, що лідерами створеної у 1992 р. Ісламської Держави Афганістан стали таджики за національністю: президент Б. Раббані (1992–2001), прем'єр-міністр А. Фарід (1992), міністр оборони А. Масуд (1992–2001), таджицький уряд одразу визнав ІДА, а перша урядова делегація незалежного Таджикистану поїхала саме до Афганістану (червень 1992) [14, с.145].

Громадянська війна, яка розгорілась у Таджикистані (1992–1997) суттєво ускладнила двосторонні відносини. Адже з 1992 р. через слабо захищений таджицько-афганський кордон почали активно возити зброю, боєприпаси, наркотики в обмін на продукти харчування та промислові товари. Саме зброєю з Афганістану озброїлись бойові загони антиурядової опозиції. На територію Таджикистану перейшли сотні афганських моджахедів, які посилили потенціал таджицької збройної опозиції, яка базувалась на півночі Афганістану. У свою чергу 60-90 тис. таджицьких біженців перейшли на територію Афганістану, рятуючись від громадської війни у своїй країні [14, с.146].

Однак, значні зусилля таджицьких керівників Афганістану, насамперед Б. Раббані та А. Масуда, їхнє небажання сприяти роздмухуванню конфлікту, особиста участь у переговорах заради примирення сторін, привели врешті до підписання 27 червня 1997 р. у Москві «Загальної угоди про мир у Таджикистані» між урядом Е. Рахмона та Об'єднаною таджицькою опозицією, яка поклала кінець громадянській війні.

Після встановлення загонами радикального ісламського руху «Талібан» контролю над більшою частиною Афганістану у 1996 р., Таджикистан фактично став тиловою базою коаліції польових командирів «Північний альянс», які протистояли «Талібану». Саме через Таджикистан ішло постачання військ «Північного альянсу», а Душанбе став місцем різноманітних переговорів представників ІДА та «Північного альянсу» із зарубіжними делегаціями. Як згодом сказав Б. Раббані, «саме територія і народ Таджикистану були єдиним нашим оплотом, в результаті чого нам вдалося перемогти екстремістський режим талібів» [15].

Під контролем «Північного альянсу» на чолі з А. Масудом були землі, населені переважно таджиками. Фактично це було

квазідержавне утворення, відоме як «Масудістан». Воно проіснувало до 2001 р., коли у співпраці з міжнародними силами «Північний альянс» встановив контроль над більшою частиною території Афганістану. У новому уряді Х. Карзая таджики обійняли посади міністрів оборони, зовнішніх справ та освіти.

З початку операції в Афганістані міжнародних сил сприяння безпеці на чолі з НАТО (ISAF) у 2001 р. Таджикистан взяв на себе забезпечення безперебійного транзитного постачання міжнародної гуманітарної допомоги населенню Афганістану.

Активність таджицького керівництва на афганському напрямку пояснювалась не лише тим, що в Афганістані проживає частина таджицького народу, а й суто прагматичними міркуваннями. Через вигідне географічне положення сусідня країна розглядалась у Душанбе як перспективна зона стратегічних зовнішньополітичних інтересів Таджикистану, спрямованих на вирішення проблеми комунікаційної ізоляції та енергетичної незалежності країни. Вирішити цю проблему таджики планують, зокрема, і шляхом використання водно-енергетичного потенціалу Таджикистану для відновлення економіки Афганістану, створення транспортних коридорів через прокладку автомобільних і залізничних доріг в Афганістані тощо.

Саме тому Таджикистан взяв активну участь в міжнародних зусиллях з післявоєнного відновлення Афганістану. Зокрема, Душанбе спрямовує фахівців для участі у відновлювальних роботах на афганській території, надає допомогу у підготовці кадрів (приймає афганську молодь для навчання у ВНЗ, бере участь у підготовці офіцерського складу для збройних сил та національної поліції Афганістану) та ін.

Під час візиту в Афганістан президента Республіки Таджикистан Е. Рахмона у квітні 2005 р. було підписано договори про дружбу і співробітництво, про співробітництво у галузі

енергетики, про боротьбу з незаконним обігом наркотиків, про співробітництво в боротьбі з тероризмом. екстремізмом та ряд інших [14, с.151]. З метою розширення співробітництва та торгівлі Таджикистан за підтримки американців ініціював будівництво ряду мостів через р. П'яндж, по якій проходить таджицько-афганський кордон.

Вжиті заходи дали позитивні результати. Так, за 1993–2013 рр. обсяг експортованих товарів з Таджикистану в Афганістан виріс в номінальному вираженні в 65 раз, а обсяги імпорту з Афганістану в Таджикистан – в 199 рази [3, с.22].

Не зважаючи на нестачу електроенергії у самому Таджикистані, з 2003 р. розпочався експорт електроенергії у північні райони Афганістану у літній період. У 2003 р. Таджикистан постачав до Афганістану близько 10 млн кіловат-годин, а у 2006 р. – вже понад 44 млн кіловат-годин [14, с.152].

Варто відзначити, що США у середині 2000-х рр. активно підтримували ідею енергетичної інтеграції Таджикистану з Афганістаном та Пакистаном, маючи насамперед на увазі можливість постачання у ці країни таджицької електроенергії [16, с.37]. Повною мірою реалізувати цей проект можливо лише після запуску перших ГЕС Вахшського каскаду та у разі стійкої стабілізації політичної ситуації в Афганістані, з чим до сьогодні існують великі проблеми. Але ряд практичних кроків для реалізації цих планів було зроблено.

У жовтні 2006 р. Таджикистан, Киргизстан, Афганістан та Пакистан підписали у Душанбе Меморандум про взаєморозуміння щодо створення Регіонального ринку торгівлі електроенергією між країнами Центральної і Південної Азії (CASAREM). Для реалізації проекту потрібно збудувати відповідну інфраструктуру. У 2011 р. була здана в експлуатацію міждержавна лінія електропередачі 220 кВ між Таджикиста-

ном і Афганістаном, яка дала таджикам можливість в літній період без проблем експортувати додаткові обсяги електроенергії в Афганістан.

Наступним кроком став регіональний енергетичний проєкт CASA-1000 вартістю 1,13 млрд дол. США, запущений 12 травня 2016 р. в м. Турсунзаде за участі президента Таджикистану та прем'єр-міністрів Киргизстану, Афганістану та Пакистану. CASA-1000 передбачає будівництво 1,2 тис. км високовольтних ліній постійного струму та перетворювальних/конверторних станцій для експорту у літні місяці надлишкової гідроенергії з Киргизстану та Таджикистану до Афганістану (300 МВт) та Пакистану (1000 МВт) [17].

У свою чергу Таджикистан зацікавлений у експорті природного газу з Афганістану. Угода про постачання 1 млрд м³ газу з провінції Шеберган була підписана ще у 1993 р., але через ускладнення військово-політичної ситуації не реалізована.

Після того, як за оцінками експертів ООН Афганістан у 1997 р. вийшов на перше місце у світі за виробництвом наркотиків, постачаючи на чорний ринок героїну на 70-75 млрд дол., це стало серйозною проблемою для Таджикистану, адже за неофіційними даними до 80% афганських наркотиків потрапляло до Європи через територію Таджикистану [18], який у 1990-х рр. не мав значних можливостей боротись із наркотрафіком.

Тому важливим пріоритетом Таджикистану у відносинах з Афганістаном є співпраця у боротьбі з незаконним обігом наркотиків, адже у 2000-х рр. вирощування в Афганістані опійного маку почало стрімко зростати. Так, у 2007 р. в Афганістані було вирощено 8,2 тис. тон опійного маку (93% світового виробництва) [14, с.155].

У результаті докладених таджицьким та афганським урядами зусиль постачання афганських наркотиків північним маршрутом, за оцінками таджицької Агенції за контролю за наркотиками, станом на 2018 р. скоротилось до 10%. Цьому сприяли, зокрема, й масові влучення наркотиків на території Таджикистану: впродовж 1999–2018 рр. – понад 110 тон героїну, опію та марихуани [19].

Загроза поширення з території Афганістану наркотиків, екстремізму, тероризму, політичної нестабільності є стримуючим для Таджикистану чинником у контексті розширення співпраці з цією країною.

Як зазначив Е. Рахмон у посланні до парламенту 2014 р.: «Якнайшвидше відновлення миру і міцної політичної стабільності у нашого південного сусіда – на території суміжного Афганістану – відповідає життєвим національним інтересам Таджикистану... У нових умовах реконструкція фундаментальних структур Афганістану за допомогою будівництва автомобільних і залізних доріг, ліній електропередачі та газопроводів має величезне соціально-економічне і геоекономічне значення. У цьому контексті ми готові розвивати багатопланову співпрацю з сусіднім Афганістаном і задіяти свої можливості для реалізації проектів соціально-економічного розвитку регіону і цієї країни» [10].

Ісламський чинник

Як написала у своїй статті М. Акілова [2, с.264], «після розпад СРСР іслам у Центральній Азії, зокрема й у Таджикистані «вирвався на свободу» і намагається надолужити згаяне». Що у випадку Таджикистану привело до спроб нав'язати суспільству салафітське бачення світу з його запереченням світського «західного способу життя».

Однак процес ісламського відродження у Таджикистані був, об'єктивно, й проявом пошуку національної ідентичності та засобом легітимації влади. Оскільки в ісламі релігійне та світське не розділене, тому іслам пропонує не лише релігійну систему, а й модель організації суспільства та держави, що й спробували реалізувати у Таджикистані на початку 1990-х рр. ісламісти.

Громадянська війна у Таджикистані 1992–1997 рр. рельєфно висвітила внутрішню неоднорідність та роздробленість країни, зумовлені як традиційним клановим поділом, так й економічними причинами. У результаті у кровопролитну боротьбу вступили з одного боку представники більш розвинутих регіонів – Худжанду – Куляба – Гіссара, з іншого, менш розвинутих та традиціоналістських Гарму – Каратегіну – Бадахшану [1, с.61, 86]. При цьому перша група спиралась на підтримку Росії та її військ у Таджикистані, а друга – ісламських сил в Афганістані, оскільки прагнула створити ісламську республіку, що зафіксувало відмінні світоглядні та зовнішньополітичні орієнтації населення різних регіонів Таджикистану.

Підписана у 1997 р. угода уряду Е. Рахмона та Об'єднаної таджицької опозиції підписали «Загальну угоду про мир у Таджикистані» не лише поклала кінець громадянській війні, а й зафіксувала перемогу світського формату розвитку Таджикистану над релігійним.

Після формальної інтеграції близько 5 тис. бійців ОТО до складу силових структур Таджикистану у 1999 р. [20, с.95] та отримання представниками ОТО 30% посад в органах державної влади усіх рівнів, Верховний суд Таджикистану зняв заборону на діяльність партій, які входили до складу Об'єднаної таджицької опозиції – Ісламської партії відродження Таджикистану, Демократичної партії Таджикистану, об'єднання

«Лалі Бадахшон» та руху «Ростохез» [21, с.90]. Тому ісламісти ще певний час зберігала деякий вплив на перебіг політичних процесів у країні: ППВС брала участь у парламентських виборах 2005 та 2010 рр. й проводила кожен раз по 2 депутати, ДПТ брала участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. й на останніх двох провела у парламент одного депутата.

Таким чином Таджикистан став єдиною з трьох персомовних країн, де ісламські сили не прийшли до влади. Адже в Ірані у 1979 р., а в Афганістані у 1992 р. ісламісти перемогли і встановили ісламські республіки у яких значну роль в управлінні державою відіграє ісламське духовенство.

Станом на 2006 р. постконфліктний період у Таджикистані був завершений: у новий уряд вперше не потрапили представники опозиції, а ООН згорнув своє Бюро зі сприяння миру у Таджикистані [16, с.26]. На цей час завершився і перехід від системи балансу інтересів до системи центральної авторитарної влади з Е. Рахмоном на чолі.

Партія ісламського відродження Таджикистан, яка з часу розпаду СРСР у 1991 р. була єдиною ісламською партією, яка легально діяла на території Центральної Азії, 29 вересня 2015 р. була визнана Верховним судом Таджикистану терористичною організацією і заборонена.

Деякі автори, вважають, що ісламісти з Ісламської держави можуть спробувати організувати у Таджикистані державний переворот через те, що світський режим країни є основною перепорою для поширення їх впливу у Центральній Азії [22]. У сучасному Таджикистані почав активно поширюватись салафізм, орієнтований на повернення до «чистої віри прабатьків» та очищення ісламу від будь-яких нововведень. Салафіти вважають традиційний іслам таджиків, змішаний з до

ісламськими традиціями та віруваннями не справжнім ісламом і прагнуть його змінити.

Найвідомішим прикладом салафітського впливу у Таджикистані є перехід навесні 2015 р. командира таджицького ОМОН полковника Г. Халімова, невдоволеного світськими порядками в МВС Таджикистану, на бік Ісламської держави [23] та обіцянка повернутись у Таджикистан для встановлення там законів шариату. Окрім цього, 4 вересня 2015 р. член ПІВТ і колишній бойовик ОТО, а потім заступник міністра оборони Таджикистану генерал-майор А. Назарзода, невдоволений намірами влади припинити діяльність ПІВТ, здійснив спробу військового заколоту, організувавши збройні напади на блок-пост МВС у м. Душанбе та відділ МВС у м. Вахдат [24]. Після цього нападу ПІВТ була заборонена, а 13 членам вищої ради партії були висунуті звинувачення у створенні злочинного співтовариства.

Стратегічне партнерство з Росією та Китаєм

Вкрай важкі соціально-економічні наслідки громадянської війни в Таджикистані суттєвим чином вплинули і на її зовнішньополітичне позиціонування. Адже країна, в якій була зруйнована економічна інфраструктура, виробництво товарів у якій зменшилось на 2/3, ВВП скоротилось на 80%, яка мала понад 900 тис. біженців [4, с.191, 198] виявилась вкрай залежною від зовнішніх кредиторів.

У 1990-х рр. Китай став одним із головних джерел постачання товарів широкого споживання на таджицький внутрішній ринок, насамперед через механізм човникової торгівлі. Досить швидко китайські споживчі товари заповнили ринки Таджикистану, що дозволило вирішити питання нестачі споживчих товарів. Проблему нестачі валюти для торгівлі з КНР

вирішили через використання бартерних схем, що привело до масового експорту з Таджикистану до Китаю напівфабрикатів та сировини за вкрай низькими цінами, насамперед бавовни та кольорових металів [25, с.110].

Тривалий час після розпаду СРСР Таджикистан через слабкість державних інституцій, економічні проблеми та громадянську війну не міг самостійно охороняти свій південний кордон. Тому впродовж 1992–2005 рр. охорону кордону Таджикистану з Афганістаном та КНР забезпечували російські прикордонники. У ході 535 боєзіткнень на таджицько-афганському кордоні 161 з них загинув [26, с.144]. Причому до середини 1994 р. Група прикордонних військ РФ на території Таджикистану чисельністю до 16 тис. осіб фактично самостійно прикривала таджицький кордон з КНР та Афганістаном [4, с.217]. У складі цих військ у 1990-х – першій половині 2000-х рр. пройшли службу понад 70 тис. таджицьких юнаків [27, с.206]. Однак і після передачі кордону під контроль таджицьких прикордонних військ, сформованих за допомогою і при підтримці Росії, в усіх прикордонних загонах Таджикистану діють групи російських радників.

Окрім того, суттєвим чинником залежності Таджикистану від Росії є наявність на її території з радянських часів 201-ї російської мотострілецької дивізії, дислокованої у Душанбе, Кулябі й Курган-Тюбе. Так, у 1998 р. російський військовий контингент у Таджикистані складав близько 22 тис. осіб [28, с.79]. Він виступав певною мірою стримуючим чинником для ескалації міжтаджцького конфлікту.

У 2005 р. на базі дивізії була створена 201-а російська військова база чисельністю близько 5 тис. російських військовослужбовців з місцями дислокації в Душанбе та Курган-Тюбе. Згідно договору від 5 жовтня 2012 р. російська військова база

на території Республіки Таджикистан перебуватиме ще принаймні 49 років. 201-а база також входить до складу Колективних сил швидкого реагування ОДКБ [29].

Варто також підкреслити, що без Росії Таджикистан не зміг би створити власні збройні сили. Так, до 2008 р. росіяни передали таджикам військової техніки та боєприпасів на 1 млрд дол., що й стало технічною основою таджицької армії. На сьогодні фактично на 100% озброєння, військової техніки, боєприпасів та продукції військового призначення для збройних сил Таджикистану постачає Росія [4, с.239].

Окрім росіян частину таджицько-афганського корону, який розглядався як південний кордон СНД, у 1993–2001 рр. охороняв й казахський батальйон, який втратив за цей час у боях на кордоні 35 військовослужбовців [5, с.13].

З часів розпаді СРСР і до сьогодні Таджикистан є найбільшій країною пострадянського простору з вузьким внутрішнім ринком, обмеженою мінерально-ресурсною базою, нерозвинутими транспортними комунікаціями та невикладним географічним розташуванням (географічно ізольована, без виходу до морів).

За даними МВФ у 2020 р. за показником ВВП на душу населення (834 дол. США) Таджикистан займав 165 місце у світі [30]. У середині 2000-х рр. майже 1 млн громадян Таджикистану були трудовими мігрантами у Росії [16, с.26]. Щорічні грошові надходження від трудових мігрантів з Росії є суттєвою допомогою національній економіці, зокрема, у 2004 р. вони перевищили обсяг державного бюджету Таджикистану у 5,8 разів [4, с.164], а у 2011–2014 р. складали понад 40% ВВП країни (2013 р. – 49%) [31]. Однак, санкції введені проти Росії у 2014 р. країнами Заходу суттєво зменшили притік грошей у Таджикистан (2020 р. – 26% ВВП [32]).

Значну фінансову залежність Таджикистану від російських кредитів, яка на грудень 2002 р. склала 323 млн дол. США [33] Москва конвертувала у отримання у власність або під контроль стратегічно важливих для неї об'єктів на таджицькій території. Насамперед йдеться про оптико-волоконний вузол космічного стеження «Вікно» у м. Нурек, який був переданий у власність Росії у 2007 р. у рахунок погашення 250 млн дол. боргу [34]. Іншу суму боргу в 50 млн дол. Таджикистан зобов'язався погасити акціями своїх енергетичних об'єктів (Таджицького алюмінієвого заводу, Сангтудинської ГЕС-1 тощо). Окрім того земля під об'єктами російської військової бази та полігонів була безкоштовно передана РФ у безтермінове користування, а «Газпрому» була запропонована розробка газових родовищ з великими запасами газу.

Росія є найбільшим інвестиційним партнером Таджикистану. Станом на 2018 р. на неї припадає 36% усіх прямих інвестицій в економіку країни [4, с.303]. Загалом Росія впродовж років незалежності по 2017 р. вклала в Таджикистан понад 700 млн дол. прямих інвестицій [9, с.92]. Сума ж усіх російських інвестицій за 1992–2016 рр. складає 7,3 млрд дол. [4, с.131]. Ці обставини дають Москві суттєвий чинник впливу на Душанбе та його зовнішню політику і строюють особливу довіру таджиків до Росії.

Основними експортними товарами країни є бавовна та алюміній. Таджикицька алюмінієва компанія (TALCO, до 2007 р. – Таджикиський алюмінієвий завод) експортує 98% алюмінію і забезпечує до 75% усіх валютних надходжень до державного бюджету. Тому забезпечення безперебійного функціонування цього заводу є одним із пріоритетів таджицького керівництва.

У 2004–2007 р. у ТадАЗ був не дуже вдалий досвід співробітництва з російською компанією «Русал», яка мала забез-

печувати експорт продукції ТадАЗ. Ця співпраця була підкріплена у 2004 р. обіцянкою російського президента В. Путіна під час візиту до Душанбе надати Таджикистану пакет інвестицій у розмірі 2 млрд дол. США на добудові величезної Рогунської ГЕС в обмін на передачу контрольного пакету акцій ТадАЗ «Русалу». Однак у 2006 р. угода «Рогунська ГЕС в обмін на ТадАЗ» зазнала краху, оскільки сторони не змогли домовитись щодо параметрів ГЕС, насамперед щодо висоти греблі [35].

Після того, як парламент Таджикистану 4 вересня 2007 р. денонсував угоду про добудову Рогунської ГЕС ЗАО «Русал» [4, с.101] та припинення співпраці між TALCO і «Русалом», між сторонами розпочались тривалі судові спори. Зокрема, «Русал» запропонував приватизувати TALCO в обмін на погашення частини боргу Таджикистану перед Росією. Тиснучи на таджицьку компанію «Русал» намагався перешкоджати доставці в країну глинозему, необхідного для виробництва алюмінію [36].

Певна криза, яка намітилась у російсько-таджицьких відносинах у середині 2000-х рр., привела до того, що відстоюючи свої інтереси у відносинах з Росією, Таджикистан почав використовувати політико-ідеологічні методи. У 2009 р. таджицька сторона стала ініціювати питання про перебування 201-ї військової бази і російських прикордонників на території республіки (у 2012 р. термін перебування російської бази було продовжено); заборонила трансляцію єдиного в країні російського телеканалу «РТР - Планета» (відновлена після візиту Д. Медведєва у 2011 р.); ухвалила 5 жовтня 2009 р. новий Закон про мову, в якому російська мова була позбавлена статусу засобу міжнаціонального спілкування (у 2011 р. російській мові був повернутий статус мови міжнаціонального спілкування).

Паралельно з росіянами у другій половині 2000-х рр. свою інвестиційну активність у Таджикистані суттєво активізува-

ли й китайці. У 2006 р. були підписані і почали реалізовуватись таджицько-китайські інвестиційні угоди з реабілітації шосе Душанбе – Худжанд – Чанак з будівництвом тунелю Шахристан; будівництва ЛЕП-500 Південь – Північ, ЛЕП Хатлон – Лолазор, тунелю Шар-Шар загальною вартістю близько 1 млрд дол. США. У 2009 р. були підписані угоди про будівництво ГЕС «Нурабад-1», Душанбінської ТЭЦ-2, цементного заводу потужністю в 1 млн тон на рік, реконструкцію дороги Дашанбе-Дангара вартістю понад 1 млрд дол. США [25, с.112].

Такими чином, при фінансовій та технічній допомозі Китаю у Таджикистані було створено єдину загальнодержавну мережу постачання електроенергії та проведено глибоку модернізацію стратегічних автотрас з будівництвом тунелів, що дозволило з'єднати усі частини країни постійно функціонуючою мережею автодоріг та отримати альтернативний до узбецького транспортний коридор у зовнішній світ.

Падіння світових цін на алюміній у середині 2010-х рр. привело TALCO у кризовий стан. З метою підвищити продуктивність компанії та, відповідно, надходження валюти в країні, влада Таджикистану підписала у квітні 2019 р. угоду з китайською державною компанією China Machinery Engineering Corporation про модернізацію Таджицької алюмінієвої компанії вартістю 545 млн дол. США з метою вивести виробництво первинного алюмінію з нинішніх 97 тис. тон до 300 тис. тон на рік [37].

Враховуючи ту обставину, що КНР є одним з основних інвесторів і кредиторів Таджикистану (загальна сума боргу Таджикистану перед КНР станом на квітень 2019 р. складала 2,3 млрд дол. США (80% загального зовнішнього боргу країни), залишається невідомим яку ціну за модернізацію TALCO захочуть китайці – кінцеву продукцію чи контроль над підприємством.

Росія і Китай виступили інвесторами та будівельниками критично важливих для економіки Таджикистану об'єктів енергетичної інфраструктури: Сангтудинської ГЕС-1 (збудована РФ впродовж 2005–2009 рр., 670 МВт, 15% вироблюваної в країні електроенергії) та Душанбінської ТЭЦ-2 (збудована КНР впродовж 2012–2016 рр., 400 МВт), яка забезпечує 80% потреби м. Душанбе в електроенергії.

Для компенсації вкладених у будівництво Душанбінської ТЭЦ-2 коштів китайська компанія ТВЕА отримала у розробку золотonosні копальні на родовищах «Верхній Кумарг» та «Східний Дуоба». Вона користуватиметься запасами цих копалин, поки не поверне вкладені 331 млн дол. США [38]. Будівництво Сангтудинської ГЕС-1, 75% акцій якої належить ЗАТ «Интер РАО ЕЭС», обійшлося Росії у понад 500 млн дол. США, відповідно саме росіяни контролюють вироблювану станцією електроенергія та її ціну [39].

Наступний великий крок з китайського інвестування в інфраструктуру Таджикистану було зроблено під час візиту до Душанбе голови КНР Сі Цзіньпіна у вересні 2014 р., коли Таджикистану було надано 6 млрд дол. США кредитів, з яких 3,2 млрд на будівництво 400 км таджицької ділянки четвертої гілки газопроводу Центральна Азія – Китай [25, с.114].

Значна залежність економіки Таджикистану від грошових переказів таджицьких мігрантів з Росії є вагомим важелем тиску з боку Москви на Душанбе. Обмежуючи трудову міграцію до Росії, Москва таким чином спонукає Таджикистан до вступу в Євразійський економічний союз, обіцяючи відновити сприятливі умови для праці таджицьких мігрантів у РФ.

Окремо варто підкреслити значний вплив Росії на сферу вищої освіти Таджикистану. Тут з 1996 р. діє Російсько-Таджицький (Слов'янський) університет, з 2009 р. – філія Московсько-

го державного університету ім. М. Ломоносова, з 2011 р. філії Московського енергетичного інституту та Національного дослідницького технологічного університету «МИСиС». Станом на 2018 р. у цих вузах за російськими навчальними програмами навчалось близько 8 тис. громадян Таджикистану. Окрім того, зростає кількість таджицьких студентів, які навчаються у російських ВНЗ: у 2013 р. – 5 тис. студентів, у 2016 р. – 21 тис. студентів (10 тис. на бюджетній основі) [4, с.274-276]. Наслідком цієї політики є масштабна інтеграція майбутньої таджицької інтелігенції, висококваліфікованих кадрів у російський культурно-науковий, суспільний та політичний простір.

З огляду на вище викладене цілком логічним є те, що Росія у Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан (2015) визначається стратегічним партнером, відносини з яким мають для країни особливе значення, а відносини з КНР характеризуються як такі, що досягли рівня стратегічного партнерства.

Сусіди і заляті друзі

Одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики Таджикистану з часу отримання незалежності стало врегулювання відносин з Узбекистаном. З цією метою між країнами були підписані «Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво» (4 січня 1993 р., Ташкент [40]) і «Договір про вічну дружбу» (15 червня 2000 р., Душанбе [41]). У цих документах визначались основні принципи двосторонніх відносин: взаємна повага до державного суверенітету, рівність, прагнення до встановлення взаємовигідних партнерських відносин, невтручання у справи один одного.

Чинниками, які об'єктивно вимагають розвиток двосторонніх відносин є не лише тривала спільність історичної долі

двох народів та великий спільний кордон, а й глибока економічна та енергетична взаємозалежність двох країн.

Але на практиці між країнами було і залишається багато проблемних питань: наявність спірних територій; міжетнічні відносини (за різними даними в Узбекистані проживає від 1,1 до 8 млн таджиків, а у Таджикистані понад 1 млн узбеків) [6, с.15]; спільне використання транспортних шляхів, які контролює Узбекистан; гідроенергетичне питання.

Економічна слабкість Таджикистану, і відповідно проблеми з розрахунками за газ та електроенергію з Узбекистану впродовж 1990-х-2000-х рр. створили додатковий чинник напруги у двосторонніх відносинах між країнами.

Нестача електроенергії в Таджикистані змусила країну просувати та реалізовувати ряд проектів, спрямованих на вирішення цієї проблеми. Йдеться про будівництво нових та добудову старих ГЕС на гірських річках країни, насамперед про добудову Рогунської ГЕС на р. Вахш. Побудову нових блоків ГЕС у Душанбе розцінюють як принциповий крок до досягнення енергетичної незалежності країни.

Однак ця політика наштовхнулася на послідовний опір та перешкоджання з боку низинного Узбекистану, який побоюється, що будівництво нових таджицьких ГЕС з водосховищами приведе до зменшення притоку води в Узбекистан для споживання та зрошення, а також до загострення екологічних проблем у регіоні [36].

Аналогічна ситуація була і з тим, що більшість таджицьких сухопутних магістралей з радянського часу були спрямовані у бік Узбекистану. Ташкент використовував цей чинник як важіль тиску на Душанбе, тому Таджикистан, щоб вийти з комунікаційного тупика, почав будівництво та реабілітацію доріг,

які з'єднали країну з Китаєм, Киргизстаном, Узбекистаном та Афганістаном.

Невирішені прикордонні проблеми Таджикистану з Узбекистаном та Киргизстаном тривалий час ускладнювали відносини між цими країнами. У їх основі лежали не зовсім справедливі умови національно-територіального розмежування у Центральній Азії у 1924 р. та наступні зміни кордонів і, як наслідок, поява районів де етнічні та державні території не співпадають. Не зважаючи на формальне визнання територіальної цілісності один одного, радянські кордони між республіками фактично вважались тимчасовими, до їх остаточного узгодження на двосторонніх переговорах. Так виникли спірні ділянки на таджицько-узбецькому та таджицько-киргизькому кордонах. Особливо складною є проблема трьох таджицьких ексклавів: Воруха та Західної Калачі, оточених територією Киргизстану та Сарвака, оточеного територією Узбекистану.

Проблеми перських впливів та єдності

Іран став однією з перших країн світу, яку у 1992 р. відвідав президент Республіки Таджикистан Р. Набієв, підписавши Меморандум про принципи співробітництва. Підписаний під час офіційного візиту до Тегерану президента Таджикистану Е. Рахмона у липні 1995 р. Меморандум про взаєморозуміння відкрив нову сторінку двосторонніх відносин [7, с.23].

Після тривалого охолодження двосторонніх відносин через неофіційну підтримку Іраном ісламської опозиції у Громадянській війні в Таджикистані 1992–1997 рр. у середині 2000-х рр. потреба Душанбе в інвестиціях у стратегічні проекти повернула Іран у Таджикистан, тепер у якості інвестора та виконавця економічних проектів. Покращенню відносин і зближенню

країн у 2000-х рр. сприяла і конструктивна позиція офіційного Ірану у питанні врегулювання міжтаджицького конфлікту.

У 2003 р. іранська будівельна компанії Sabir розпочала будівництво Анзобського тунелю, який забезпечив цілодобовий автомобільний зв'язок між Південним та Північним Таджикистаном. Станом на 2019 р. іранці вклали у будівництво та облаштування тунелю понад 60 млн дол. [42]. Впродовж 2006–2014 рр. було збудовано Сангтудинську ГЕС-2 (220 МВт) у яку Іран вклав 180 млн дол. [16, с.38] і яка впродовж 12,5 років після пуску буде перебувати у концесії Ірану у якості плати за інвестиції.

Як зазначено у Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан (2015) у відносинах між Таджикистаном та Іраном «фактор історичної, мовної та культурної спільності має важливе значення. Республіка Таджикистан і надалі буде прагнути до розширення міцних відносин дружби і взаємовигідного співробітництва з цією країною в двосторонньому і багатосторонньому форматах» [11].

Однак триваюча підтримка Іраном ісламських сил Таджикистану, зокрема участь представника ПІВТ, офіційно визнаної Душанбе терористичною організацією, у міжнародній конференції «Ісламська єдність» (грудень 2015 р.) у Тегерані стало причиною погіршення таджицько-іранських відносин та згортання ряду економічних проектів у Таджикистані [7, с.24]. Це яскравий приклад нестиковки ісламської політики Ірану зі світським курсом влади Таджикистану.

Вищевикладене дозволяє нам зробити наступні висновки.

1. У ході дослідження було встановлено, що ключові пріоритети зовнішньої політики Республіки Таджикистан зазнавали суттєвої трансформації зумовленої, насамперед, внутрішніми чинниками. У 1990-х роках таким пріоритетом було

забезпечення миру та національної єдності у країні. Після початку країнами Заходу антитерористичної операції в Афганістані пріоритетом у 2000-х рр. стало формування поясу добросусідства на кордонах країни. У 2010-х рр. – забезпечення енергетичної незалежності, досягнення продовольчої безпеки та вхід країни з комунікаційного тупика.

2. Головним принципом таджицької зовнішньої політики є «політика відкритих дверей заради добрих та взаємовигідних відносин», своєрідний різновид багатовекторної зовнішньої політики, основною ціллю якої є зміцнення та розширення торгово-економічного співробітництва та отримання політико-дипломатичної підтримки економічних інтересів країни.

3. Нами було з'ясовано характер та спрямованість еволюції таджицько-афганських взаємовпливів, які є одним із головних чинників для зовнішньої політики Таджикистану. Якщо у 1990-х рр. Таджикистан був критично залежним від позиції політичних лідерів Ісламської Держави Афганістан у контексті врегулювання громадянського конфлікту в країні, то на рубежі 1990-2000-х рр. вже Таджикистан став геополітичною опорою «Північного альянсу» у його боротьбі з «Талібаном», а у 2000-2010-х рр. почав реалізувати політику будівництва транспортних та енергетичних коридорів в Афганістан та Пакистан для виходу з комунікаційного тупика (2006 – проект Регіонального ринку торгівлі електроенергією між країнами Центральної і Південної Азії; 2016 – проект CASA-1000 та ін.).

4. Важливою відмінністю розвитку Таджикистану від інших пострадянських країн регіону є офіційна інтеграція носіїв ісламської доктрини розвитку (бійців та політичних представників Об'єднаної таджицької опозиції) до державних і силових структур країни та її політичної системи після миру

1997 р. (легалізація та участь у виборах 2005, 2010, 2015 та 2020 рр. опозиційних партій, колишніх засновників ОТО).

5. Особливістю зовнішньої політики Таджикистану щодо ісламських країн є те, що поступово освоюючи політичний та духовний простір ісламського світу Таджикистан, тим не менш будує відносини з мусульманськими державами на світській, а не релігійній основі.

6. Вкрай важкі соціально-економічні наслідки громадянської війни в Таджикистані сприяли зміцненню тут позицій Росії, Китаю та Ірану, оскільки вони забезпечили левову частку кредитів та інвестицій у розбудову транспортної та енергетичної інфраструктури країни. Це у свою чергу зробило Таджикистан фінансово залежним від КНР та РФ. У результаті Китай отримав прямий доступ до таджицьких гірськорудних ресурсів, а Росія та Іран до енергетичної інфраструктури. Окрім того, сформовані та оснащені за безпосередньої участі Росії збройні сили та прикордонні війська Таджикистану є певною мірою залежними від Москви.

Використані джерела та література

1. Равшанзод М. Гражданское противостояние и миротворческий процесс в Республике Таджикистан в 90-е годы XX в.: Дис... канд. ист. наук. Душанбе, 2019. 219 с
2. Акилова М. Религия как часть культуры и ее роль в общественной жизни Таджикистана *Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки*. 2013. №4. С.261-269.
3. Саидзода М. Афганский фактор во внешней политике Республики Таджикистан: история, приоритеты и перспективы (1992–2015 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Душанбе, 2017. 25 с.
4. Алиева Р.Р. Становление и развитие межгосударственных отношений Республики Таджикистан и Российской Федерации в

- конце XX – начале XXI вв.: Дис... д-ра ист. наук. Душанбе, 2018. 369 с.
5. Шарипов А.Н. Дипломатические, торгово-экономические и культурные взаимоотношения Таджикистана с Казахстаном (1991–2006 гг.). Автореф. дис...канд. ист. наук. Душанбе, 2011. 24 с.
  6. Бобозода Ф. Т. История становления и развития взаимоотношений Таджикистана и Узбекистана в период независимости (1991–2006 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Душанбе. 2016. 25 с.
  7. Неъматов И. Исламский фактор во взаимоотношениях Республики Таджикистан и Исламской Республики Иран (конец XX – начало XXI вв.): Автореф. дис. канд. ист. наук. Душанбе, 2016. 26 с.
  8. Абдулло Р. Таджикистан - Китай: четверть века прямых отношений *Центральная Азия и Кавказ*. 2015. Т. 18. Вып. 3-4. С. 105-120.
  9. Ризоён Ш.Ш. Национальные интересы во внешней политике Республики Таджикистан: структура и специфика: Дис... канд. полит. наук. Душанбе, 2017. 185 с.
  10. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 23.04.2014. URL: <http://www.president.tj/ru/node/6599>
  11. Концепция внешней политики Республики Таджикистан. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 года, № 332. URL: <https://tajemb.kiev.ua/kontseptsiya-vneshnej-politiki-respubliki-tadzhikistan/>
  12. Рахмонов Э. Независимость Таджикистана и возрождение нации. Том пятый. Душанбе: Ирфон, 2006. 570 с.
  13. Бульвінський А.Г. Таджикистан в геополітичній структурі центральноазійського регіону: історичний аспект *Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць / за заг. ред.*

- А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С.5-22.
14. Искандаров К. Таджикиско-афганские отношения и перспективы их развития *Центральная Азия и Кавказ*. 2008. №1. С.145-156.
  15. Бурхануддин Раббани (экс-президент Афганистана): «Рахмонов – достойный парень...» (интервью). 01.07.2006. URL: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1151720280>
  16. Абдрахманов А. Таджикистан: актуальные тенденции в экономике, внутренней и внешней политике *Центральная Азия и Кавказ*. 2007. №6. С.25-41.
  17. CASA-1000: Tajikistan to export 1,000MW hydel electricity. 08.01.2016. URL: <https://tribune.com.pk/story/1024352/casa-1000-tajikistan-to-export-1000mw-hydel-electricity>; CASA-1000. URL: <http://www.casa-1000.org/ru/home-russkij/>
  18. Искандаров К. Влияние афганского кризиса на ситуацию в Таджикистане. URL: https://www.ca-c.org/journal/14-1998/st_07_iskanderov.shtml
  19. АКТ Таджикистана: за 19 лет изъято более 110 тонн героина, опия и марихуаны. 01.10.2018. URL: <https://ria.ru/20181001/1529590851.html>
  20. Олимов М., Олимова С. Таджикистан: национальное примирение и вооруженные формирования объединенной оппозиции *Вестник Евразии*. 2000. №4. С.76-98.
  21. Шарафиева О.Х. Межтаджикские переговоры как пример урегулирования внутреннего конфликта *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 367. С. 84–91.
  22. Нейматов А.Я. – Контур и сценарии цветной революции в Таджикистане *Мировая политика*. 2018. № 3. С.107–112. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=18488
  23. Командир таджикского ОМОН перешел на сторону «Исламского государства». 28.05.2015. URL: <https://vz.ru/news/2015/5/28/747763.html>

24. Бунт экс-замминистра обороны: в Таджикистане убиты 17 военнослужащих. 04.09.2015. URL: <https://www.vesti.ru/article/1768792>
25. Абдулло Р. Таджикистан - Китай: четверть века прямых отношений *Центральная Азия и Кавказ*. 2015. Т.18. Вып.3-4. С.105-120.
26. Основные итоги оперативно-служебной деятельности сотрудников Пограничной службы ФПС Российской Федерации за 14 лет пребывания в Республике Таджикистан *Русские в Таджикистане*. Худжанд, 2008. 234 с.
27. Алиева Р.Р. Республика Таджикистан в сфере влияния геополитических процессов Центральной Азии и мировых держав *Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук*. 2013. №2. С.202-212.
28. Маслов В. И. Региональная безопасность. История и проблемы новых независимых государств Центральной Азии. – Москва-Бишкек, 2000.
29. Зверев Ю. Российские военные базы и объекты за рубежом: Казахстан, Таджикистан, Киргизия. 18.04.2017. URL: <https://eurasia.expert/rossiyskie-voennye-bazy-i-obekty-za-rubezhom-asia/>
30. World Economic Outlook Database, October 2020. World Economic Outlook. International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October>
31. Трудовая миграция, денежные переводы и человеческое развитие в странах Центральной Азии. 2015. URL: [https://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/CAM&RHDpaper\(rus\)FINAL.pdf](https://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/CAM&RHDpaper(rus)FINAL.pdf)
32. Трудовая миграция в Россию вредит экономике Центральной Азии, отмечают эксперты. 11.02.2021. URL: https://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2021/02/11/feature-01
33. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан об урегулировании задолженности Республики Таджикистан перед Российской Федерацией по государственным кредитам (09.12.2002) *Бюллетень международных договоров*. 2008. №12. С.58-63.

34. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан о передаче в собственность Российской Федерации оптико-электронного узла «Окно» системы контроля космического пространства и порядке его функционирования (16.10.2004) *Бюллетень международных договоров*. 2007. №4. С.42-47.
35. Таджикистан: В США раскрыты документы, указывающие, что доходы от «ТАЛКО» идут в карманы родственников Рахмона. 12.06.2014. URL: <https://russian.eurasianet.org/node/60641>
36. Таджикистан: алюминиевый завод ждет помощь правительства. 24.12.2013. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/12/131224_tajik_aluminum
37. Китай вкладывает свыше полмиллиарда долларов в модернизацию «Талко». На каких условиях? 20.06.2019. URL: <https://rus.ozodi.org/a/30009815.html>
38. ТЭЦ-2 на вес золота: Китай «вернет» свои инвестиции на рудниках Таджикистана. 28.11.2019. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20191128/tajikistan-kitay-dobycha-zolota-1030299133.html>
39. Что даст Душанбе построенная на российские деньги ГЭС? 30.07.2009. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2009/07/090730_sangtuda_launch
40. Договор между Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан О дружбе, добрососедстве и сотрудничестве, Ташкент, 4 января 1993 года. URL: <https://lex.uz/docs/4661103>
41. Договор между Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан О вечной дружбе, Душанбе, 15 июня 2000 года. URL: <https://www.lex.uz/docs/2121650?otherlang=>
42. Иран и Таджикистан договорились вложить \$8 млн в достройку «тоннеля ужаса». 01.07.2019. URL: <https://fergana.media/news/108598/>

СТРАТЕГІЯ ВІДКРИТОСТІ ЯК ІМПЕРАТИВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КИРГИЗСТАНУ

У статті йдеться про стратегію відкритості та багатовекторності як фундаментальні параметри зовнішньої політики Киргизстану. Окреслено її доктринальне забезпечення. Визначено коло основних іноземних партнерів Бішкека та роль кожного з них у загальній картині. Вказано на особливе місце Росії у сфері безпеки та Китаю в економіці.

Ключові слова: Киргизстан, політика відкритості, багатовекторність, доктринальне забезпечення, Росія, Китай, США, Європейський Союз.

Рудяков П.М. Стратегия открытости как императив внешней политики Киргизстана

В статье идет речь о стратегии открытости и многовекторности как фундаментальных параметрах внешней политики Кыргызстана. Очерчено ее доктринальное обеспечение. Определен круг основных зарубежных партнеров Бишкека и роль каждого из них в общей картине. Указано на особое место России в сфере безопасности и Китая в экономике.

Ключевые слова: Кыргызстан, политика открытости, многовекторность, доктринальное обеспечение, Россия, Китай, США, Европейский Союз.

Rudiakov P. Openness Strategy as an Imperative of Kyrgyzstan's Foreign Policy

The article discusses the strategy of openness and multivectority as fundamental parameters of Kyrgyzstan's foreign policy. Its doctrinal support is outlined. The range of Bishkek's main foreign partners and the role of each of them in the overall picture have been identified. The special place of Russia in the sphere of security and China in the economy is pointed out.

Keywords: Kyrgyzstan, openness policy, multivectority, doctrinal support, Russia, China, USA, European Union.

Коли мова заходить про стратегію або політику відкритості тієї чи іншої держави, цілком зрозуміло, що відправним пунктом розгляду теми має бути згадка про політику реформ і відкритості Китаю, яку було розпочато наприкінці 1970-х рр., продовжено в наступні десятиліття й до якої, в різних її модифікаціях згодом вдавалися десятки інших країн світу. Китайська зовнішньополітична відкритість у потрактуванні її «батька» Ден Сяопіна, будучи прямим наслідком і безпосереднім супровідним елементом політики кардинального внутрішнього реформування, модернізації, полягала, передусім, у залученні значних обсягів додаткових ресурсів задля здійснення запланованих реформ з поза меж самого Китаю.

Прикметною особливістю відкритості Пекіна слід вважати її послідовний, системний прагматизм, доповнений принциповою деідеологізацією. Ден Сяопін був готовий прочиняти двері для будь-кого, хто міг бути корисний для забезпечення економічного зростання, незалежно від того, чи належав цей «будь-хто» до близького Китаю соціалістичного табору, чи до чужого для нього світу капіталізму. За час перебування на різних керівних посадах Ден відвідав лише дев'ять країн, вісім з яких були капіталістичними (Франція, США, Японія, Бірма, Непал, Малайзія, Таїланд, Сингапур), а візит до єдиної соціалістичної – Північної Кореї – було зумовлено не економічними, а суто політичними міркуваннями, пов'язаними з двосторонніми відносинами.

Після Китаю шляхом відкритості вирішили рушити чимало країн Азії, Африки, Латинської Америки, зокрема, такі, як Мексика, Кот-д'Івуар, Сомалі, Буркіна-Фасо й інші, з європейських – Мальта, коли ж брати ближчих сусідів Киргизстану по регіону Центральної Азії, то – Узбекистан. Усі вони прагнули повторити успіх Китаю, проте далеко не всім це вдалося як

через власні помилки й прорахунки, так і внаслідок несприятливого збігу об'єктивних і суб'єктивних обставин у сфері міжнародних відносин. У більшості випадків, при цьому, непереможною перешкодою на шляху до успіху ставала невідповідність обсягів внутрішніх і зовнішніх ресурсів, значна, коли навіть не критична, перевага других над першими, а також неспроможність країн, які декларували перехід до політики зовнішньої відкритості, встановити й утримати баланс між власними національними інтересами й інтересами зарубіжних партнерів.

Відтак, погляд на політику зовнішньої відкритості як на універсальний механізм компенсації внутрішніх проблем чи навіть на свого роду панацею від них, сформований на прикладі Китаю, було істотно переглянуто в бік ревізії. Виявилося, що така політика спроможна нести із собою як користь, так і шкоду. Відкритість могла б бути, безумовно, доброю в ідеальному світі, за світоустрою, заснованому на засадах рівноправності, взаємоповаги та відмови від реалізації інтересів сильних за рахунок слабких, який дехто воліє кваліфікувати як «прогресивний капіталізм» (Дж. Стігліц). У реальному світі неоліберального глобалізму, в якому домінують сильні, тоді як слабким для захисту власних інтересів доводиться відчайдушно маневрувати й усіляко лавірувати, щоб уникнути прямого зіткнення з інтересами глобальних і регіональних лідерів, відкритість має бути дозованою, регульованою національними урядами держав, котрі до неї вдаються. Якщо цього немає, генеральний вектор руху ресурсів змінюється на протилежний: не ззовні до країни-суб'єкта політики відкритості задля її власного розвитку, а, навпаки, з цієї країни назовні з негативними наслідками для неї самої. Тоді мета й завдання політики відкритості виявляються не досягнутими.

Зовнішню політику держави, за теорією міжнародних відносин, визначає низка факторів. Провідну й вирішальну роль поміж них відіграє внутрішня політика та зумовлені нею цілі й завдання, для вирішення яких виявляється необхідним залучення зовнішніх партнерів і ресурсів. Згідно з ліберальною парадигмою концепції економічної взаємозалежності (Р. Кохейн, Р. Купер та ін.) ключовим фактором формування зовнішньополітичного курсу є внутрішні економічні інтереси. Індикатором цього є безпосередній взаємозв'язок обсягів торгових потоків держави й її зовнішньополітичних пріоритетів. Окрім географічної структури зовнішньоекономічних зв'язків, детермінанти зовнішньої політики містяться, ясна річ, й у інших сферах. Прибічники соціального конструктивізму, приміром О. Вендт, схильні включати до їхнього числа ще й такі фактори, як норми та релігійні вірування політичних лідерів і правлячих еліт, які відображають настрої більшої або бодай значної частини населення певних країн. Дедалі більшої ваги набуває фактор безпеки та інструментів її забезпечення за умов підвищеного ступеню динаміки системи міжнародних відносин і окремих її сегментів. Не втрачає свого значення фактор історичної традиції, хоч у процесі реформ ставлення до неї може зазнавати відчутних змін, включаючи істотне переосмислення.

Засади зовнішньополітичного курсу та стратегічні пріоритети у сфері зовнішньої політики відображаються, насамперед, у відповідних державних документах доктринального характеру таких, як «Стратегія (Концепція) національної безпеки», «Концепція зовнішньої політики». Утім, для «малих» і «середніх» країн, до кола яких належить Киргизстан, характерною є неповна відповідність доктринальних положень курсу та його практичної реалізації, котра пояснюється зовнішні-

ми впливами. Позиція країни на світовій арені визначається членством у міжнародних організаціях, участю у формальних і неформальних інтеграційних проєктах, приналежністю до цивілізаційних, мовних, культурних, спільнот, а також до державних утворень, які існували в минулому. Особливості історичного розвитку є вагомим чинником політики.

Однією з ключових особливостей зовнішньої політики Киргизстану, зафіксованою й закріпленою на доктринальному рівні, є тісний зв'язок із національною безпекою, пряма залежність позиціювання й функціонування держави на міжнародній арені від забезпечення контролю над колом безпекових проблем. Термін «відкритість» як характеристика національної зовнішньополітичної стратегії є, з одного боку, даниною традиції, котра веде свій початок від китайської політики «реформ і відкритості», з іншого, – продуктом осмислення стану справ, передусім, у науково-експертному середовищі. У державному лексиконі Бішкека він практично відсутній, замість нього вживається поняття «багатовекторність», яке поєднується з уявленням про різні рівні міжнародних контактів та взаємодії: регіональний, континентальний (євразійський), глобальний.

Першим кроком у доктринальному закріпленні фундаментальних засад зовнішньої політики слід вважати «Декларацію про державну незалежність», ухвалену в Киргизстані 31 серпня 1991 р. У цьому документі нова держава, нехай у формулюваннях найзагальнішого плану, заявила про свою відданість нормам міжнародного права, принципам дружби і співпраці у міжнародних відносинах, готовність дотримуватися узятих на себе зобов'язань щодо недопущення конфронтації та конфліктів у міжнародних відносинах [1]. Першим власне профільним – зовнішньополітичним – документом стала «Диплома-

тія Шовкового шляху», в якій було сформульовано розуміння Киргизстаном власного місця в регіоні й на міжрегіональному рівні як ланки, котра забезпечує зв'язок між Заходом і Сходом. Цю тезу було згодом розвинуто й зафіксовано в кількох редакціях Концепції зовнішньої політики.

Стратегію відкритості до іноземних партнерів як імператив зовнішньополітичного позиціонування Бішкека, закріплену на доктринальному рівні у Концепції національної безпеки (КНБ, три редакції: 2001, 2009, 2012) [2], Концепції зовнішньої політики (КЗП, три редакції: 1999, 2007, 2019) [3], інших документах, зумовлено, передусім, двома обставинами. По-перше, хронічним дефіцитом власних ресурсів і критичною залежністю Киргизстану від зовнішньої допомоги (у КЗП прямо згадано дефіцит ресурсів у сфері енергозабезпечення: «високий ступінь залежності від зовнішніх джерел енергоресурсів свідчить про вразливість Киргизстану та про неоднозначність зовнішньополітичних проблем, яка із цього випливає» [4]). По-друге, інтересом до країни та регіону Центральної Азії загалом з боку партнерів, який перманентно зростає. Дії Киргизстану як суб'єкта міжнародних відносин мають реактивний характер, є реакцією на чужу активність. Бішкек не ініціює співпрацю та партнерство, а відповідає на пропозиції ззовні. Зовнішньополітична відкритість як стратегічна установка й стала орієнтація є відповіддю на об'єктивний перебіг подій.

Взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої політики Бішкека виявляється, зокрема, у присутності в останній елементів історичної традиції, хоч і опосередкованих різного роду нашаруваннями та контекстами. Тут варто виділити три основні моменти. По-перше, історично киргизи ніколи не мали єдиної власної вертикалі влади, на відміну, приміром, від близьких до

них за мовою й звичаєвою культурою кочових казахів. Жоден з киргизьких ханів не був правителем усіх киргизів, а представляв лише одну частину їхніх племен, та й то протягом обмеженого часу. По-друге, киргизи й нині, як це було протягом минулих століть, чітко розділені на північні й південні племена, цей поділ міцно закріплений як у національній свідомості, так і в історичній пам'яті, а також у політичній традиції. Нарешті, по-третє, киргизи в процесі свого історичного розвитку мали стійкі зв'язки з Росією, ці зв'язки зберігаються й нині, спираючись на тривалу й багату традицію, яка значною мірою розвинулася й зміцнилася в роки перебування в СРСР.

У рамках загальної стратегії відкритості, декларованої Бішкеком і закріпленої в доктринальних документах із безпеки та зовнішньої політики, ступінь взаємодії з різними зовнішніми партнерами є неоднаковою. Відкритість у жодному випадку не є абсолютною. Є підстави стверджувати, що киргизька зовнішньополітична відкритість є, по-перше, дозованою, по-друге, нормованою. У кожному конкретному випадку, для будь-кого з конкретних партнерів вона виявляється різною з огляду на кількісні параметри та на якість і результативність партнерських відносин.

Росія, даючи Киргизстану більше за інших, зокрема, в економіці та безпеці, має змогу користуватися відкритістю Бішкека більшою мірою, ніж інші. Втім, час монопольної домінації Росії поміж політичних і, особливо, економічних партнерів Киргизстану минув, і ознак повернення до колишнього статус-кво не спостерігається. Навпаки, динаміка російської присутності та впливу є негативною. У другій половині XIX ст. у Бухарському ханстві, яке було де-факто під російським протекторатом, ринок повністю належав Британії. Ситуація

«штики – окремо, торгівля – окремо» з поправкою на історичну добу, уже маючи місце нині, набирає обертів.

Китай є присутнім як у Центральній Азії загалом, так і в Киргизстані зокрема й неухильно розширює свою присутність. Бішкек з особливою охотою й готовністю розвиває контакти з Китаєм як з однією із сусідніх держав. Вказівка на цей мотив міститься у Концепції зовнішньої політики. Тут відіграє свою роль економічний фактор: заборгованість Бішкека перед Пекіном за останні роки значно зросла. Це створює загрозу потрапляння до «боргового зашморгу» із серйозними економічними й іншими наслідками. Китай у регіоні ЦА налаштований переважно на взаємодію на рівні еліт, маючи на увазі формування у середньостроковій перспективі у Киргизстані кількісно й якісно вагомого прошарку прокитайської державно-політичної та духовної еліти як інструменту реалізації інтересів Китаю.

Європейський Союз, прийнявши влітку 2019 р. нову стратегію щодо Центральної Азії, прагне залучити країни регіону до більш активної участі в його проектах. Киргизстан налаштований на розвиток економічних відносин з ЄС та його членами, але без форсування політичної складової. Розширення присутності та впливу Брюсселя в ЦА нашоухується на спротив з боку країн регіону, зумовлений небажанням ставати об'єктами політики «нейтралізації» суверенітету, яку ЄС здійснює на пострадянському просторі.

Спостерігаючи за тим, як Росія і Китай розширюють і посилюють свою присутність у Киргизстані та в Центральній Азії, Європейський Союз пропонує альтернативу. При цьому стратегія та політики Брюсселю в регіоні напряду не зачіпає сферу безпеки у власне військово-стратегічному сенсі. Свій вплив ЄС просуває, використовуючи непрямі засоби дипломатично-

го, політичного, гуманітарного плану. Перевага як на концептуальному рівні, так і на практиці надається «м'якій силі». На відміну, від США, Китаю, Росії, Євросоюз є єдиним крупним геополітичним актором, який має повноцінний концептуальний план взаємин з регіоном Центральної Азії – «Стратегію ЄС для Центральної Азії», ухвалену 2007 р. та оновлену влітку 2020 р. [5].

США будують свою присутність у регіоні, виходячи з принципу стримування конкурентів, насамперед, Росії та Китаю. Ключову роль у регіоні Центральної Азії для Вашингтона відіграє безпекова складова. Американська візія щодо регіону полягає у його перетворенні на цілісний масив без поділу на окремі країни та нейтралізації впливу інших акторів. Її втіленню в життя на даному етапі заважає небажання США пропонувати країнам ЦА істотні фінансово-економічні ресурси, що змушує місцеві еліти з більшою готовністю сприймати пропозиції від значно щедрішого Китаю.

Монголія реалізує в зовнішній політиці концепцію «третього сусіда». Існуючи в оточенні двох великих сусідів – Китаю та Росії, – Улан-Батор воліє час від часу звертатися для кращої реалізації власних інтересів до когось третього. Залежно від обставин цю роль виконують то Японія, то США. Для Киргизстану така модель теоретично могла б бути прикладом. Утім, враховуючи, що сумарний товарообіг між США й країнами Центральної Азії становить лише 2,5 млрд дол США, з яких 2 млрд припадає на Казахстан, її втілення на практиці навряд чи варто очікувати ближчим часом.

Однак, Сполучені Штати останнім часом подали низку сигналів, які можуть свідчити про їхню готовність посилити активність по відношенню до Киргизстану. Так, Державний департамент у жовтні 2020 р. оголосив конкурс на заміщен-

ня посади старшого консультанта з питань верховенства права і боротьби проти корупції в Посольство США в Бішкеку. Агенція США з міжнародного розвитку (USAID) почало збір інформації по Киргизії від «місцевих партнерів» з метою подальшого запуску програми зі зміцнення місцевого самоврядування, розрахованої на п'ять років.

Стратегія відкритості Бішкека є різновидом політики багатовекторності, спрямованої на реалізацію власних національних інтересів за допомогою досягнення оптимального з точки зору цих інтересів балансу у відносинах з різними партнерами. Станом на даний момент Бішкеку загалом вдається утримувати баланс, який склався протягом двох попередніх десятиріч. Утім, нова ситуація вимагає нового балансу.

Багатовекторна зовнішня політика є характерною рисою позиціювання у системі міжнародних відносин Киргизстану й інших країн Центральної Азії. Для цього існують об'єктивні передумови синхронного і діахронного плану. До багатовекторності центрально-азійські держави штовхають як внутрішні фактори й обставини кожної з них, так і фактори зовнішні. Останні за вагою й потужністю переважають. Подібна ситуація є характерною практично для всіх пострадянських країн за винятком країн Балтії.

У перші роки незалежності багатовекторність пострадянських країн була вимушеною, й Киргизстан у цьому сенсі не є винятком. Відрив від традиційного у попередню історичну добу інтеграційного центру в особі Москви, супроводжуваний системною дезорієнтацією, зумовленою якісно новим статусом, принципово новими обставинами глобального плану, підвищеною динамікою ситуації в регіоні й навколо нього, змусили Бішкек у режимі форс-мажору шукати нові варіанти зовнішньополітичних практик.

Пострадянська багатовекторність виявилася відображенням складності й неоднозначності нового стану справ і відсутністю єдиного наступника, готового тут і зараз перебрати на себе всі функції, які у СРСР виконував федеральний центр. У випадку Киргизстану вона загалом себе виправдала, давши змогу виграти час. Нині політика багатовекторності зберігає свій потенціал, залишається функціональною та ефективною, хоча й помітно ускладнюється через зміну характеру й інтенсивності дій зарубіжних партнерів. Є прогнози щодо того, що ресурс багатовекторності вичерпано, й незабаром її доведеться переглядати, адаптуючи до умов багатополярності.

За умов якісно нової конфігурації системи міжнародних відносин, яка почала складатися по завершенні «холодної війни» та за її підсумками, Бішкек спробував одним ривком вписатися у зовнішньополітичні реалії в якості повноцінного суб'єкта, коли не глобальної, то регіональної політики. Для цього було обрано шлях, з одного боку, збереження традиційних зв'язків із Росією, з іншого, – форсований розвиток контактів із ЄС та США в річищі євроатлантичного вектора. Значно активніше пішла співпраця з Китаєм. У гуманітарній сфері, зокрема, в освіті важливу роль почала грати Туреччина.

Киргизьку багатовекторність, як і всю зовнішню політику держави, міцно вкорінено в її географічному положенні, особливостях історичного шляху, а також у комплексі питань і проблем зі сфери безпеки. Ці фактори в межах кожної доби ієрархічно впорядковані: якісь з них виходить на перший план, решта посідає позиції, підпорядковані йому. Зміна епох змінює розклад сил. Вплив на ієрархію факторів і їхню взаємодію один з одним здійснюють обставини контекстуального характеру. Для Киргизстану чи не найбільш значущим і вагомим з них слід вважати регіональну приналежність. Розташування

країни в регіоні Центральної Азії зумовлює чимало з того, що визначає характер її участі у системі міжнародних відносин, зовнішньополітичні пріоритети, інтеграційні орієнтири.

Сутність зовнішньої політики та політики багатовекторності Бішкека сформулював на церемонії своєї інаугурації 24 листопада 2017 р. колишній президент Киргизстану С. Жеєнбеков. «Киргизстан продовжить активну участь у міжнародних та інтеграційних процесах, – заявив він. – Братиме активну участь, у тому числі, у рамках ООН, ШОС та ЄАЕС. Курс дружби, співробітництва з Росією зміцнюватиметься. Взаємодія з державами Центральної Азії засноване на багатовіковій спільності культур, і відносини з ними розвиватимуться на основі взаємовигоди, поваги і невтручання у внутрішні справи один одного. Триватиме тісний діалог з ЄС. Планомірно розвиватиметься співпраця з Туреччиною та США» [6].

Отже, на першому місці для Бішкека залишається російський вектор. Щодо дальшого розвитку співпраці у межах регіону з регіональними партнерами, то її потенціал обмежено. В ідеалі така співпраця мала б рухатися в бік тіснішої інтеграції за моделлю, приміром, Вишеградської групи країн Центральної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина). Утім, жодного натяку на те, що такий перебіг подій можливий поки що у Центральній Азії немає. Інтереси країн різні, й їхнє зближення на даному етапі не уявляється можливим. Окрім того, залежність Киргизстану від Росії є надто значною, щоб Бішкек ризикнув піти на бодай відносно протиставлення інтересів російського проекту ЄАЕС інтересам будь-якого регіонального інтеграційного проекту. З іншого боку, зростає економічна й кредитно-фінансова залежність Бішкека від Китаю, посилюється готовність іти назустріч Євросоюзу та США. Ба-

гатовекторність, відтак, набуває нового вигляду, трансформуючись у різнорівневу модель. На вищому щаблі перебувають два вектори: російський у політиці і безпеці, китайський – в економіці. На нижчому лишаються вектори регіональний і євроатлантичний.

Головний недолік киргизької багатовекторності це – надзвичайна складність маневрування й підтримування балансу у відносинах з різними зарубіжними партнерами, інтереси яких не співпадають. Із цього випливає інша проблема: критична залежність від взаємин партнерів між собою. Вона тягне за собою жмуток загроз і викликів, зумовлених високим ступенем вірогідності перенесення на двосторонні відносини з одним з партнерів проблем у його власних двосторонніх відносинах з іншими партнерами.

Нині має місце, з одного боку, участь Киргизстану в інтеграційних утвореннях під егідою Росії (СНД, ЄАЕС, ОДКБ, МС, ШОС), з іншого, продовження киргизько-європейського діалогу щодо підключення до проекту європейського. Консервація невизначеності у виробленні концептуальних засад та практичній реалізації національного інтеграційного проекту, який би максимально відповідав сучасним умовам, стримує розвиток країни. Перебіг подій на глобальному та регіональному рівні дає підстави вважати, що в найближчий час Бішкеку доведеться більш чітко визначитися з місцем в оновленій системі міжнародних відносин. Затягування з ухваленням рішення погіршить стан справ як усередині країни, так і навколо неї.

Конкуренція між провідними зарубіжними акторами, присутніми в регіоні Центральної Азії – США, Росією, Китаєм, Євросоюзом, – у коротко- й середньостроковій перспективі посилюватиметься. Їхні відносини один з одним ускладнюватимуться й, можливо, загострюватимуться. У певних аспек-

тах, зокрема, у сфері безпеки таке ускладнення й загострення, вірогідно, нестиме в собі загрозу ситуативної дестабілізації в регіоні та в окремих країнах, зокрема, у Киргизстані. Ця обставина потребує від керівництва Киргизії додаткових зусиль для збереження зовнішньополітичного балансу. Його умовна формула, яка уявляється найбільш прийнятною, передбачає, поєднання трьох основних компонентів. Це – безпека від Росії, фінансово-економічний ресурс від Китаю, політичний діалог з ЄС. Неодмінною передумовою балансування є врахування інтересів Сполучених Штатів Америки як глобального лідера та гегемона системи міжнародних відносин.

Політична криза, яка виникла в Киргизстані після останніх виборів до парламенту 5 жовтня 2020 р. та масових протестних маніфестацій, ними зумовлених, призвела до чергового радикального переформатування у вищих ешелонах державної влади. Процес було завершено проведенням 10 січня 2021 р. позачергових виборів президента, за підсумками яких з показником майже у 80% голосів і величезним відривом від інших кандидатів переміг С. Жапаров.

У своїх перших публічних виступах новій глава держави, нехай поки що у найзагальніших рисах, але вже окреслив свої основні цілі й завдання. Так, зокрема, констатувавши, що його країна перебуває нині у вкрай важкому становищі, С. Жапаров пообіцяв докласти зусиль для того, щоб подолати кризу протягом наступних двох-трьох років. Президент анонсував проведення політичної реформи, ключовим моментом якої має стати прийняття нової Конституції та перехід до президентської форми державного управління, на користь якої порівняно з формою парламентсько-президентською висловися більшість виборців на референдумі із цього питання, проведеного одночасно з президентськими виборами.

Щодо зовнішньої політики, то тут С. Жапаров говорив значно менше. Утім, зі сказаного ним випливає висновок, згідно з яким у цій сфері якихось кардинальних змін очікувати не варто. Киргизстан, судячи по всьому, продовжуватиме рухатися шляхом відкритості та багатовекторності, закріпленим у державних доктринальних документах. Привертає увагу той факт, що президент уже встиг декілька разів наголосити на особливій ролі Росії для його країни. «Росія – головний стратегічний партнер Киргизстану, й ним залишатиметься», – підкреслив він, зокрема [7].

Використані джерела та література

1. Декларация о государственной независимости Республики Кыргызстан от 31 августа 1991 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/913>
2. Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61367>
3. Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 10 января 2007 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4569?cl=ru-ru>; Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 11 марта 2019 года. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430045>
4. Концепция внешней политики Кыргызской Республики от 11 марта 2019 г. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/430045>
5. The EU's new Central Asia strategy. European Parliamentary Research Service. January 2019. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/ EPRS_BRI\(2019\)633162_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633162/ EPRS_BRI(2019)633162_EN.pdf)
6. Жээнбеков вступил в должность президента и рассказал о курсе внешней политики. 24.11.2017. URL: <https://ru.sputniknews.kz/Asia/20171124/3849039>
7. Лучников Г. Выборы состоялись. Что ожидает Киргизию с новым президентом? – <https://ukraina.ru/exclusive/20210111/1030191513.html>

РУМУНСЬКИЙ ЧИННИК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА: ПРОЕКТ «УНІРЯ» – ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджено цивілізаційні аспекти формування західного вектора зовнішньої політики Республіки Молдова. В історичному контексті розглянуто формування підходів Бухаресту та Кишиневу щодо проекту зближення двох країн. Проаналізовано основні напрямки та особливості взаємодії Румунії та РМ, які супроводжували еволюцію національної ідентичності молдавського суспільства у пострадянський період. Виявлено основні чинники, що сприяють об'єднанню двох суміжних держав, зокрема, роль організаційних аспектів залучення Молдови у сферу геополітичних інтересів Бухаресту. Встановлено, що розширення впливу Румунії в РМ здійснювалося на основі як інфраструктурних, так і культурно-освітніх проектів. Визначено, що важливим напрямком політики Бухаресту в Молдові стало формування позитивного образу Румунії серед різних верств населення, спрямованого на просування її інтересів. Зроблено висновок, що етнотрансформаційний процес в РМ знаходить свій прояв у ідентифікаційній та зовнішньополітичній невизначеності, впливаючи на взаємодію Молдови як з партнерами на пострадянському просторі, так і з державами трансатлантичного блоку.

Ключові слова: Румунія, Республіка Молдова, національна ідентичність, зовнішня політика, уніонізм.

Добровольская А.Б. Румынский фактор внешней политики РМ: проект «Униря» - основные этапы и перспективы

В статье исследованы цивилизационные аспекты формирования западного вектора внешней политики Республики Молдова. В историческом контексте рассмотрено формирование подходов Бухареста и Кишинева к перспективам сближения двух стран. Проанализированы основные направления и особенности взаимодействия Румынии и РМ, которые сопровождали эво-

люцию национальной идентичности молдавского общества в постсоветский период. Выявлены основные факторы, способствующие объединению двух сопредельных государств, в частности роль организационных аспектов вовлечения Молдовы в сферу геополитических интересов Бухареста. Установлено, что расширение влияния Румынии в РМ осуществлялось на основе как инфраструктурных, так и культурно-образовательных проектов. Определено, что важным направлением политики Бухареста в Молдове стало формирование положительного образа Румынии среди различных слоев населения, направленное на продвижение ее интересов. Сделан вывод, что этнотрансформационный процесс в РМ находит свое проявление в идентификационной и внешнеполитической неопределенности, влияя на взаимодействие Молдовы как с партнерами на постсоветском пространстве, так и с государствами трансаплатического блока.

Ключевые слова: Румыния, Республика Молдова, национальная идентичность, внешняя политика, унионизм.

Dobrovolska A. Romanian foreign policy of Moldova: Unirea project – main stages and prospects

The article examines the civilizational aspects of the formation of the Western world of the foreign policy of the Republic of Moldova. The formation of the approaches of Bucharest and Chisinau to the prospects of rapprochement between the two countries is considered in the historical context. The author analyzes the main features of the interaction between Romania and the Republic of Moldova that accompany the evolution of the national identity of the Moldovan society in the post-Soviet period. The main factors contributing to the unification of neighboring states are identified, in particular, the role of organizational problems of involving Moldova in the sphere of geopolitical interests of Bucharest. It was found that the expansion of Romania within the framework of the system of educational program projects. It was determined that the direction of the policy in Moldova is the formation of a positive image among the strata of the population, different in promoting its interests. It is concluded that the process of ethnic transformation in Moldova is accompanied by identification uncertainty and foreign policy uncertainty, which affects the interaction of Moldova with partners in the post-Soviet space, as well as its interaction with the states of the transatlantic bloc.

Keywords: Romania, Republic of Moldova, national identity, foreign policy, unionism.

Після розпаду СРСР історичні істини, які здавалися непорушними на протязі семи десятиліть, стали піддаватися критичній переоцінці в суспільній свідомості. Різні підходи в трактуванні подій минулого обумовлювали визначення ідентифікаційної приналежності народів пострадянських республік і своєрідність подальших шляхів їхнього розвитку, впливаючи як на цивілізаційний, так і на геополітичний вибір нових незалежних держав.

Про полемичність національних історій на пострадянському просторі написано багато робіт [1]. Неоднозначність трактування минулого новими незалежними державами та свого місця в ньому сьогодні – закономірний процес, оскільки у межах суспільно-економічної спільності, яка ще збереглася на пострадянському просторі, нарастають процеси взаємодії між іншими регіонами та культурами. В умовах геополітичних трансформацій, на тлі об'єктивних процесів зміни історичної пам'яті, виникають і тенденції суб'єктивного впливу на суспільства колишніх союзних республік із метою коригування, а іноді й фальсифікації історії з боку регіональних і позарегіональних лідерів.

У Молдові здобуття незалежності супроводжувалося кардинальною ревізією як питань значущості радянського періоду для розвитку самоусвідомлення молдовського суспільства, так і проблем, що стосуються ролі слов'янського фактора в історії Дністровських земель і Бессарабії, ставилася під сумнів сама ідентифікаційна приналежність народу – молдовани або румуни. Розглядаючи вплив національного саморозвитку на становлення незалежності РМ, науковці приділяли значну увагу дослідженню ролі різних народностей регіону в етногенезі країни, у створенні молдовської державності, культури, мови.

На сьогодні можна говорити про існування в РМ двох дискурсів ідентичності: румунського, заснованого на спільності етногенезу, історії, культури та мови сучасних Румунії та Молдови, і молдовського, який виходить із спорідненості молдован і народів слов'янських груп. Етнократична концепція румінізму, що не визнає ідентичність молдован, вважаючи їх румунами і виступає за «об'єднання усіх румунів в єдину державу – Велика Румунія» [12], отримала значну кількість прихильників у наукових колах як Румунії, так і Молдови. Водночас більшість дослідників визнає, що слов'янська складова призвела до появи в молдован етнокультурних відмінностей від інших груп східних романців, у тому числі й волохів, що, зокрема, проявилось в лінгвістичних ознаках. У питанні ідентифікаційної приналежності молдован мовний чинник став найбільш полемічним.

На території сучасної Молдови слов'янську мову використовували в господарській канцелярії та церкві до XVII ст. Перші письмові твори румунською мовою з'явилися наприкінці XV – на початку XVI ст. і носили, як правило, релігійний характер. Дослідники також дотримуються думки, що мовою молдовської середньовічної дипломатії була староукраїнська літературна мова. Патріотично налаштовані «молдовеністи» вважають, що назва «молдовська» має більш давнє походження ніж «румунська».

Досліджуючи формування етнокультурної спорідненості населення на території сучасної Молдови, на основі аналізу назв сільських поселень Карпато-Дунайського ареалу XIV – середини XV ст. історики визначають, що східнослов'янське (русинське) населення Молдовського князівства в середині XIV ст. становило 39,5%, а в першій третині XV ст. – 26,5%. Русини, або русняки, які розмовляли руською мовою, були

другою за чисельністю етнічною групою, що населяла Бессарабію [2]. За дослідженнями етногенезу верхів'я Бессарабії, яке входило до Подільської губернії та відносилося до Галичини, русини населяли майже всі села Хотинського повіту і деякі припрутські селища Яського повіту. Відповідно й діалекти русинського населення (за літописами «рушь»), справляли значний вплив на розвиток молдовської мови [3].

Румуністи хоча й підтверджують факт наявності слов'янської складової в румунській (молдовській) мові, однак дотримуються версії первинності романського мовного чинника. У межах румунського дискурсу ідентичності вважається, що хоча «румунська мова містить у своєму лінгвістичному фонді значний відсоток (16-20%) слов'янських слів, – усі вони південнослов'янського походження (болгарського), отже, не могли потрапити в румунську мову раніше, ніж у IX ст., коли з'явилася південнослов'янська гілка й процес румунського мовотворення вже завершився» [4].

За версією румуністів, Волощина, Молдова, Трансільванія належали до румунського (римо-дакського) мовно-культурного простору. Одна з гілок північних фракійців складалася з гето-даків, що утворили свою цивілізацію в Карпато-Дунайсько-Чорноморському ареалі. Синтез романської і дакської культури завершився формуванням проторумунського етносу (VI ст.) [5]. Натомість дослідники-слов'яністи стверджують, що в IV–VII ст. землі Карпато-Дунайського регіону, як і все Північно-Західне Причорномор'я, аж до Дунаю, були заселені слов'янами. У VIII–X ст. тут мешкали племена уличів, тиверців і хорватів. На початку X ст. їхні землі увійшли до складу Давньоруської держави. З XII ст. північну та частково центральну частину території Молдови почали заселяти слов'яни з Галицької Русі. З часом ці землі увійшли до складу

виниклого Молдавське князівство (1359), яке на початку складало невелику територію між Карпатами та річками Молдова і Сірет.

Пізніше Молдавське князівство неодноразово змінювало свою приналежність. Наприкінці 30-х рр. XVI ст. ці землі потрапили під турецьке панування, спроби скинути яке та відновити власний суверенітет, вжиті під час правління Стефаніци (1517–1527), Петра Рареша (1527–1538, 1541–1546), Іоанна Лютого (1572–1574), виявилися безуспішними. Надія на звільнення Молдови від турецького поневолення з'явилася на початку визвольної війни на Україні під керівництвом Б. Хмельницького. У цих умовах молдовські господарі неодноразово зверталися за підтримкою до російських правителів, направляючи посольства для переговорів про формування відповідних домовленостей (посольство на чолі з митрополитом Гedeоном – 1656 р., господар С. Петричейку – 1674 р., боярство та духовенство країни – 1684 р., господар К. Дука – 1701 р. [6]). Підписаний 13 квітня 1711 р. в Луцьку договір Д. Кантемира з Петром I, за яким Молдова на основі широкої автономії переходила під владу Російської імперії, повторював деякі з основних пунктів угоди 1656 р.

У липні 1774 р. північ Молдавського князівства (регіон компактного розселення русинів – Буковина, нині Чернівецька обл. України, Сучавський повіт Румунії з першими столицями Молдови – Сірет і Сучавою), було окуповано австрійськими військами і за угодою з Туреччиною, приєднано до Австрійської імперії. Інша частина Молдавського князівств – територія між Прутом і Дністром, яка пізніше (1813) отримала назву Бессарабія, в результаті російсько-турецької війни 1806–1812 рр. увійшла до складу Російської імперії. Запрутська територія Молдавського князівства в 1859 р. об'єдналася

з Князівством Волощина (з 1862 р. – Румунія, з 1881 р. – королівство Румунія), яка здобула незалежність у 1878 р. у результаті російсько-турецької війни.

За Бухарестським мирним договором 1812 р., до Російської імперії переходило міжріччя Прута та Дністра до гирла Дунаю, включно з фортецями Хотин, Бендери, Акерман, Кілія та Ізмаїл. Ці територіальні надбання зміцнили геополітичні позиції Росії того періоду, підтримуючи курс, спрямований на поширення впливу на Балканах, Близькому та Середньому Сході.

Враховуючи нестабільність зовнішньополітичної ситуації, уряд Олександра I в управлінні бессарабським краєм змушений був зважати на місцеві особливості. Закон «Правила тимчасового управління Бессарабією», який вступив у силу в березні 1813 р., значною мірою зберігав попередню структуру місцевого управління: функції верховної влади здійснював головнокомандуючий армії Молдавії, цивільне управління було у віданні губернатора, який очолював обласний уряд. Бессарабія отримала статус на зразок Великого князівства Фінляндського та Царства Польського, але, на відміну від автономії Польщі та Фінляндії, бессарабська автономія мала лише адміністративний характер і не поширювалася на законодавство. Головним адміністративним і судовим органом в області стала Верховна рада з шести місцевих і п'яти російських дворян.

З 45 800 кв. км приєднаної до Росії території, 25,5 тис. кв. км входило до складу турецьких рай і татарських володінь (55,7% території межиріччя, або 27,2% всього Молдавського князівства) [7]. У той час ці землі були розореним турками і татарами краєм, чисельність населення якого, за різними оцінками, становила від 275 тис. до 334 тис. чол. Для відродження господарства в нових володіннях російський уряд надав бессарабцям ряд пільг, але селяни цілими селищами тікали на пра-

вий берег річки Прут, до Молдавського князівства, оскільки побоювалися, що з приєднанням до Росії буде запроваджене кріпосне право.

За результатами перепису 1897 р. у російській Бессарабії проживало 1 млн 935 тис. осіб, серед яких молдован, за мовною ознакою, було 920 тис. (47,58%). Росіяни, кількість яких складала 538 тис. за рідною мовою розподілялися наступним чином: малороси (до носіїв малоросійської мови відносили й русинів, яких на той час у Бессарабії було більше 250 тис. чол., проте, як окрему мову, рідною русинську з них назвало 64 чол.) – 379 тис. (19,62%), великороси – 156 тис. (8,05%). Болгар у губернії проживало 103 тис. (5,33%), німців – 60 тис. (3,11%), євреїв – 228 тис. (11,79%), турків – 56 тис. (2,88%), вірмен – 208 тис. Частина гагаузів вказувала рідною мовою болгарську, інші вважали рідною турецько-татарську (у т.ч. турецько-османську). Загалом за віросповіданням православних було 1 млн 600 тис. осіб. (82,72% всього населення губернії), іудеїв – 228 тис., протестантів – 54 тис., старообрядців – 28,5 тис., римсько-католиків – 19,8 тис. [8].

Етноси, що проживали в Бессарабії, створювали нову взаємозбагачену культурну ідентичність. Водночас тюркомовні задунайські переселенці сформували самостійний етнос – гагаузи. Спільне проживання різних етносів у Бессарабії призвело до взаємопроникнення культур і формування особливої поліетнічної (надетнічної) спільності – бессарабці, яка вирізнялася свідомістю та менталітетом, відмінним від румунського.

У роки Першої світової війни, під час окупації німецькими військами, королівський двір Румунії був змушений перебратися в південні області Росії. Після повалення царизму Румунія відмовилася взаємодіяти з радянською Росією на пропонуваніх умовах і ввела в Бессарабію війська. Зміну

підпорядкування краю формально було закріплено рішеннями адміністративних структур Бессарабії: тимчасовий орган управління губернією – Сфатул Церій (150 депутатів) 2 грудня 1917 р. оголосив про створення Молдавської Демократичної Республіки в складі Російської федерації. 24 січня 1918 р. цей орган прийняв декларацію про незалежність Молдавської Республіки, а 27 березня 1918 г. – акт про об'єднання з Румунією на правах «Провінційної автономії». 26 листопада 36 депутатів прийняли рішення про «безумовне приєднання» Бессарабії до Румунії.

Окупація румунськими військами Бессарабії в січні 1918 р. поклала початок радянсько-румунському антагонізму, оскільки всі спроби вирішення Бессарабського питання дипломатичними шляхами не мали успіху. Ні УНР, ні РРФСР, ні УРСР, ні СРСР не визнавали румунську приналежність цих земель. Країни Антанти юридично визнали суверенітет Румунії над територією Бессарабії, підписавши 28.10.1920 р. так званий Бессарабський (Паризький) протокол

Переговори між СРСР і Румунією з приводу відторгнення Бессарабії були припинені в 1924 р., тоді ж було утворено Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в складі Української РСР, до якої увійшли 11 районів лівобережжя Дністра.

Румунізація Бессарабії, розпочата владою Бухаресту у 1918–1940 рр., проходила досить складно. Оскільки Румунія, остерігаючись відторгнення Радянською Росією захопленої території, не квапилася з розвитком краю, румунські підприємці відмовлялися вкладати кошти в економіку регіону. За 22 роки окупації Бессарабії країну залишило майже 500 тис. чол. (понад 16,5% населення). Понад 100 тис. біженців потрапило в Радянський Союз. У цей період у СРСР, Німеччині,

Австрії, Франції, Бельгії, Чехословаччині, Люксембурзі були утворені «Товариства бессарабців», головною метою яких було викриття безчинств окупантів [9].

У червні 1940 р. уряду Радянського Союзу, за згодою Німеччини, яка задекларувала свою політичну незацікавленість у Бессарабії, вдалося реалізувати наміри щодо повернення втрачених у 1918 р. територій. Радянські війська без опору з боку Румунії зайняли території Бессарабії та Північної Буковини. Це призупинило здійснення планів Бухаресту щодо утворення єдиної держави на основі союзу румунів сусідніх країн. Північна Буковина стала Чернівецькою обл. Української РСР – до неї відійшла значна частина Хотинського повіту Бессарабії. До територій України також приєдналися Аккерманський та Ізмаїльський повіти.

2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про створення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. До складу МРСР були включені місто Кишинів, 6 з 9 повітів Бессарабії (Бельцький, Бендерський, Кагульський, Кишинівський, Оргеєвський, Сорокський), а також місто Тирасполь і 6 повітів колишньої Молдавської АРСР (Григоріопольський, Дубоссарський, Каменський, Рибницький, Слободзейський, Тираспольський). Проведені зміни мали привести адміністративний поділ у відповідність з етнічним складом: у населених пунктах, переданих Молдавській РСР, переважало молдавське населення, а в закріплених за Українською РСР – українське, болгарське та російське. За рівнем розвитку новоутворені адміністративні одиниці не були однорідними – лівобережні райони виявилися економічно більш розвинуті, ніж бессарабські, в яких переважало дрібне виробництво [6].

Під час Другої світової війни територія Бессарабії знову потрапила під юрисдикцію Румунії. У липні-серпні 1941 р.

в Молдавії та південно-західних областях України, режим, встановлений урядом Антонеску, проводив диференційовану національну політику. Румунська влада позбавила національні меншини права на власну культуру. Молдаван окупанти оголосили румунами, однак поводитися з ними надзвичайно жорстоко, як з етнічно чужим і політично ворожим населенням [10].

Після закінчення Другої світової війни, в 1947 р., між СРСР і Румунію було укладено Паризький мирний договір, у I частині якого було зафіксовано, що кордони Румунії встановлюються у відповідності до стану на 1 січня 1941 р. (за винятком румуно-угорського кордону, який відновлювався за станом на 1 січня 1938 р.), а рішення Віденського арбітражу про нього, від 30 серпня 1940 р., оголошувалися недійсними [6]. Таким чином за підсумками війни, Бессарабія знову опинилася в складі Радянського Союзу – основна її частина (без ряду районів, переданих у 1940 р. Україні) разом із частиною земель по Лівобережжю Дністра, які ніколи раніше не належали до історичної Молдови, а в міжвоєнний період входили до Молдавської АРСР у складі України, залишилися в складі Молдавської РСР.

Період часу, коли молдовани-бессарабці жили у відриві від запрутських румунів у складі Росії у 1812–1918 рр. і в складі СРСР у 1940–1941, 1944–1991 рр. сформував у них відчуття спільності та відмінності від молдован, які жили по інший бік кордону. Розвиваючи приєднані території, влада створювала умови для їх найбільш повної інтеграції в єдиний суспільно-економічний організм країни. В часи існування СРСР політика комуністичного керівництва по конструюванню спільного для всіх союзних республік нового «радянського народу» заклала основи для формування на території сучасної Молдови декількох конкуруючих (радянської, молдовської та румун-

ської) ідентичностей, відносини між якими згодом набули конкурентного характеру.

Наприкінці 1980-х рр., коли в СРСР зміцнювалися сили, що вимагали демократичних змін, як в Молдові, так і в Румунії зростає кількість прихильників об'єднання двох країн. Значна ступінь ціннісного розколу суспільства МРСР надала специфіку національному руху, що формувався в СРСР на хвилі перебудови: місцеві патріотичні сили тоді прагнули до виходу зі складу Радянського Союзу не заради утворення молдовської держави, а для того, щоб приєднатися до Румунії. В МРСР громадські організації («Клуб Алексія Матеевича», «Молдавський демократичний рух», «Демократична ліга студентів», «Асоціація істориків» і ін.), що виступали за надання офіційного статусу молдавській мові, перехід на латинську графіку, прийняття в якості державного прапора триколора і т.п., згодом об'єдналися в Народний фронт Молдови, який ратував за національне визволення на основі відокремлення від СРСР і об'єднання з Румунією.

Проголошення республіканського суверенітету (23 червня 1990 р.) і відмова від участі у всесоюзному референдумі про збереження СРСР у березні 1991 р., поклали початок державного будівництва в Молдові. 27 серпня 1991 р. Республіка Молдова проголосила незалежність. Декларація про незалежність створила правове підґрунтя ствердження країни на світовому рівні, встановлення міжнародних зв'язків, просування національних інтересів. Республіка Молдова стала суб'єктом міжнародного права на основі визнання її іншими країнами та встановлення дипломатичних відносин, членства в міжнародних структурах [11]. У перші роки незалежності РМ у якості головного пріоритету розвитку було обрано західний вектор зовнішньої політики, проте завдання, що вирішували-

ся країною на практиці, як і в попередній період, визначалися її відносинами з Росією та Румунією.

Румунія стала першою державою, яка визнала незалежність Молдови. Дипломатичні відносини між МРСР і Румунією були встановлені ще до розпаду Радянського Союзу, однак обмін дипломатичними представництвами відбувся лише в січні-лютому 1992 р. Із набуттям Молдовою незалежності між Кишинівом і Бухарестом сформувався політичний діалог на усіх рівнях, були утворені міжвідомчі комітети та міжпарламентська комісія, засновані урядові фонди для розвитку та поглиблення двосторонніх торгово-економічних та гуманітарних зв'язків.

Розглядаючи ситуацію у відносинах між двома країнами, складно назвати їх однозначними. Бухарест тривалий час працював над реалізацією проекту «Велика Румунія», метою якого було об'єднання усіх румунів в одній державі. В основі румунської політики лежала стратегія лідерства в Південно-Східній Європі, що реалізовувалася як щодо Російської імперії, так і щодо СРСР.

Після приходу в 1965 р., до влади в Румунії Н. Чаушеску поєднання румунського націоналізму та комуністичної риторики стало офіційною ідеологією соціалістичної Румунії (ідею повернення Бессарабії до складу Румунії одним із перших озвучив прем'єр-міністр Румунії Іон Маурер у 1964 р.). У той час ставлення Бухаресту до перебування Молдови у складі СРСР, так само, як і до молдован, як окремої нації, не відрізнялося від поглядів класичних націоналістів.

Зі здобуттям Молдовою незалежності та на тлі наростання тенденцій уніонізму, які виникли під час розпаду СРСР, намітилися серйозні протиріччя між Румунією та Росією, в основі яких лежало геополітичне протистояння двох регіональних лі-

дерів. Молдова опинилася в ролі об'єкта світового геополітичного процесу, який сторони цього протистояння намагалися включити в сферу своїх інтересів. Плани Румунії були більш амбітні, ніж Росії й проявлялися вони більш рішучо – Бухарест намагався проводити активну зовнішню політику в східному напрямку, яка передбачала створення єдиного економічного та цивілізаційного простору. Проект «Велика Румунія», заснований на історичному минулому часів існування Королівства Румунія, коли в ході збройних конфліктів і воєн його межі були максимально розширені територіями Південної Добруджі, Бессарабії, Трансільванії і Буковини, сприймався тогочасними румунськими елітами як втілення національної ідеї.

У Бухаресті відносини з Кишинівом розглядалися крізь призму досягнення Румунією стратегічної мети – «возз'єднання з Бессарабією». Ідея «Великої Румунії», яка включала в міжвоєнний період (1918–1940) Бессарабію та Північну Буковину (територія сучасної України), активно підтримувалася Бухарестом, як і жорстке засудження пакту Молотова-Ріббентропа, внаслідок підписання якого територія сучасної Молдови увійшла до складу СРСР.

Незалежно від того, як представники політичної еліти Румунії ставилися до Росії, налаштування на возз'єднання з РМ було беззаперечним, що стало відображенням не стільки певного «антирусизму», скільки властивого румунській політичній культурі націоналізму, який отримав значний імпульс саме за часів Н. Чаушеску. Сформований після 1989 р. клас великих власників, що мали значний політичний вплив, складався в основному з осіб, які традиційно сприймали Молдову (Бессарабію) як втрачену румунську провінцію [12].

Просуваючи на пострадянському просторі концепцію об'єднання усіх «Румунських історичних провінцій» в «уні-

тарну мононаціональну державу», національні еліти Румунії проводять активну політику в східному напрямі. Відносно Молдови назва цього проекту звучить як «Унірія», що в перекладі означає «об'єднання».

Політика офіційного Бухаресту по створенню єдиного цивілізаційного простору знаходила широку підтримку в молдовських уніоністів, що проявилось, зокрема в гуманітарній сфері, заклавши основи конфронтації ідентичностей на території країни. 31 серпня 1989 р. Верховна Рада МРСР прийняла Закон про надання молдавській мові статусу єдиної державної і перехід на латинську графіку, а 1 вересня 1989 р. – Закон про функціонування мов на території Молдавської РСР, з введенням у дію якого, єдиною державною мовою на території Молдови визнавалася молдовська. Обговорення та прийняття цих законів викликало неоднозначну реакцію в суспільстві.

Питання щодо мови в РМ набуло не стільки лінгвістичного, скільки політичного забарвлення. Перемога в боротьбі за мову була для уніоністів Молдови першим етапом реалізації ідеї возз'єднання з Румунією. Значна ступінь ціннісного розколу країни, в якій російськомовна північ, а також населений гагаузами та болгарами південь тяжіють до Росії і, відповідно, схильні до антирумунських настроїв, а в Кишиніві та на південно-західних територіях переважають проєвропейські та прорумунські погляди, посилила конфліктогенність конкуруючих ідентичностей – молдовської та румунської. Більшість російськомовних жителів країни сприйняла обидва закони як дискримінаційні, що призвело до виникнення громадянського опору. Ідеологічне протистояння на тлі ідентифікаційного розколу в Молдові активізувало сепаратистські тенденції в регіонах, які тяжіють до слов'янської та тюркської національності.

Менше ніж через рік після прийняття законів про мову придністровські депутати в знак протесту залишили молдовський парламент. 2 вересня 1990 р. на II Надзвичайному з'їзді депутатів, який відбувся в Тирасполі, було проголошено створення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (з 1991 р. – Придністровська Молдавська Республіка). Мовне питання, яке наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розділило країну, до сьогодні залишається проблемним у відносинах Кишиніва та Тирасполя.

Попри загрозу розколу унітарної держави, яка виникла в перший рік незалежності, керівництво РМ активно підтримувало курс на об'єднання з Румунією. У серпні 1991 р. голова парламенту, колишній секретар ЦК Комуністичної партії Молдови М. Снегур, який став згодом першим президентом незалежної Молдови, заявляв в інтерв'ю французькому журналу «Le Figaro»: «Незалежність – це, звичайно, тимчасовий період. На перших порах будуть існувати дві румунські держави, однак це буде тривати недовго. Я повторюю ще раз, що незалежність є етапом, а не метою» [33].

На той час у всіх навчальних закладах Республіки Молдова були введені курси «Румунської мови» замість «Молдовської мови» та «Історія румун» замість «Історії Молдови», які розглядали Молдову як частину «румунського простору» [34]. Водночас регіони етнічно чужі Румунії не підтримували ідею побудови унітарної мононаціональної держави на основі проекту «Унірія». 25 серпня 1991 р. Верховна Рада Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки прийняла «Декларацію про незалежність ПМРСР». Численні мітинги та акції протесту, які стали наслідком ігнорування вимоги значної частини населення РМ закріпити за російською мовою статус другої державної в Придністров'ї, набули масо-

вого характеру. Згодом накопичений конфліктний потенціал перейшов у військове протистояння, яке вдалося зупинити лише завдяки втручання міжнародних посередників.

Спроба наведення молдовською владою конституційного порядку в ПМР, у березні-червні 1992 р., у ході якої Румунія надавала військову підтримку Кишиніву, а Росія Тирасполю, призвела до поділу країни по лінії Дністра. З цього часу РМ та ПМР почали розвиватися за власною логікою державного будівництва, вибудовуючи різну зовнішньополітичну стратегію. Молдова стала унікальною в своєму роді державою, в якій при збереженні територіальної цілісності функціонують два міністерства закордонних справ, одним з основних пріоритетів діяльності яких є налагодження зв'язків між двома частинами розділеної по Дністру держави.

На сьогодні в країні сформувалися три політичні центри, які мають свою вагу в ухваленні зовнішньополітичних рішень: столиця Молдови – Кишинів, столиця Гагаузії – Комрат і столиця невизнаної ПМР – Тирасполь. Тирасполь налаштований розвивати відносини з Москвою і Києвом з подальшою перспективою визнання Кишинівом автономії ПМР. Гагаузький Комрат прагне вибудовувати відносини з Москвою і, в більшій мірі, з Анкарою, що пояснюється як культурною близькістю гагаузької і турецької спільнот, так і фінансовою підтримкою з боку Туреччини. Кишинів намагається вибудувати багатовекторну політику, в якій східний напрямок має скоріше вимушений характер економічно-інфраструктурної залежності від Москви, а західний створює передумови для більш тісної цивілізаційної взаємодії з Бухарестом.

У період політико-економічної кризи в Румунії, пов'язаної з поваленням режиму Н. Чаушеску (1989), початковий сплеск уніонізму поступився місцем більш стриманими

оцінками перспектив об'єднання «Румунських історичних провінцій» в унітарну державу. У листопаді 1990 р. в ФРН було опубліковано інтерв'ю президента Румунії І. Ілієску, в якому він заявляв, що найвірніший підхід підтримки добросусідських відносин з усіма сусідами і перш за все з «нашим найбільшим східним сусідом» РМ полягає у незмінності європейських кордонів [35].

У 1998–2000 рр. до влади і в Бухаресті, і в Кишиніві прийшли правоцентристські партії, які виступали за тісну співпрацю між двома країнами: в Румунії – партії, що входили в Демократичну конвенцію Румунії, а в Кишиніві – альянс «За демократію і реформи». У цей період політичний діалог Молдови і Румунії розширювався та активізувався на трьох рівнях: глав держав, парламентів і урядів. У квітні 2000 р. сторони парафували Договір про привілейоване партнерство та співробітництво Республіки Молдова та Румунії. Румунія стала другим за значимістю після Росії торговим партнером Молдови, що, зокрема, позначилося інфраструктурними проектами – зокрема, відбулося підключення РМ до румунської енергосистеми.

Після приходу до влади Партії комуністів Республіки Молдова в 2001 р. у відносинах двох країн намітилося охолодження: під час передвиборчої компанії, ПКРМ, віддаючи перевагу проросійському вектору, заявила про зміну зовнішньополітичних пріоритетів. У період перебування на посту президента країни лідера комуністів Молдови В. Вороніна, активізувалися міждержавні контакти між Кишиневом та Москвою на рівні глав держав і урядів, міністрів закордонних справ, а також обмін парламентськими делегаціями. Водночас, саме в період правління в країні ПКРМ (2001–2009), Молдова взяла курс на євроінтеграцію.

Оцінюючи зовнішньополітичний курс Республіки Молдова цього періоду, можна констатувати, що його характеризувала досить мінлива і ситуативна позиція керівництва країни, щодо основних партнерів: політична сила, яка прийшла до влади на гаслах про захист прав російськомовного населення, традиційної співпраці з Росією, конституційного нейтралітету та політичної багатовекторності Молдови, на практиці спрямувала країну в західному напрямку на основі політики розширення співпраці РМ і НАТО. Відповідно змінилася ситуація навколо Придністров'я – В. Воронін заявив, що Росія повинна вивести своїх миротворців з території РМ, назвавши їх окупантами, які становлять загрозу національній безпеці Молдови.

У часи перебування В. Вороніна на посту президента, активізувалися його відносини з румунським колегою – Т. Бесеску, який позначив відносини з Молдовою у якості одного з найважливіших векторів зовнішньої політики Румунії [13]. Під час кампанії 2004 р. політична стратегія очолюваної Т. Бесеску Демократично-ліберальної партії була звернена до національних почуттів румунів: у передвиборчому змаганні з соціал-демократами вони привертати консервативно-патріотичний електорат впливаючи на притаманні румунському суспільству націоналістичні настрої, зокрема, щодо бессарабського питання.

На початку липня 2006 р. президент Румунії Т. Бесеску озвучив формулу об'єднання Румунії та Молдови в єдину державу: «Румунія і румуни – єдина країна, єдиний народ, що залишився в Європі розділеним після возз'єднання Німеччини... Румунія все ще залишається розділеною на дві країни, і їх об'єднання відбудеться всередині Європейського союзу і ніяк інакше» [14].

Ідея створення спільного культурного, економічного та інформаційного простору між Румунією і Молдовою підтримувалася Сполученими Штатами, оскільки Румунія вже була членом НАТО, підписала військово-політичні угоди щодо базування військово-морського флоту США на Чорному морі й готувалася до вступу в Євросоюз. Заява Бесеску активізувала в суспільному дискурсі РМ проблематику молдовської та румунської ідентичності: характеру спільно та порізно прожитої історії, мовної спільності або її відсутності, позиціонування основних груп населення з питання про перспективи відносин з Росією та Румунією.

Провладною Комуністичною партією можливість об'єднання з Румунією була спростована на офіційному рівні. Чинний на той час президент Молдови В. Воронін заявив: «Ні вся Молдова, ні якась її окрема частина ніколи не увійде до Румунії», а спікер парламенту М. Лупу зазначив, що вона «абстрактна і непридатна до реалізації по тій причині, що не може мати свого практичного втілення» [15]. Також він підкреслив, що в Молдови та Румунії є єдина можливість зберегти добросусідські відносини, виключивши взагалі з діалогу проблеми, за якими вони ніколи не дійдуть до спільного знаменника. Це проблеми мови, історії та нації, які слід замінити питаннями практичного значення: транскордонне співробітництво, торговельний обмін, економічні проекти, співпраця у гуманітарній сфері.

Після подій 7 квітня 2009 р., коли в результаті масових акцій у Кишиневі під прапорами Румунії та Євросоюзу ситуація на деякий час вийшла з-під контролю офіційної влади, президент В. Воронін звинуватив в організації заворушень офіційний Бухарест і антикомуністичну опозицію, вислав румунського посла та дипломатів і ввів візовий режим на кордоні з

сусідньою державою. Ці події вплинули на політичне життя в країні, в черговий раз змінивши її зовнішньополітичний курс. У результаті парламентських виборів 2009 і 2010 рр., до влади прийшов «Альянс за європейську інтеграцію» (АЄІ), а ПКРМ втратила можливість впливати на політичний процес в Молдові. За часи свого правління АЄІ, який об'єднав три партії: Ліберально-демократичну (В. Філат), Демократичну (М. Лупу) і Ліберальну (М. Гімпу), проводив чітко виражену прозахідну політику.

Зі зміною уряду в РМ дипломатичні відносини між Молдовою та Румунією знову активізувалися. Прорумунськи налаштовані політики скасували введену попередньою комуністичною владою заборону на заняття державних посад особами, що мають подвійне або множинне громадянство, зокрема для представників вищих органів влади. Були зроблені деякі кроки по закріпленню румунської ідентичності, надходили пропозиції скасувати ст. 13 Конституції РМ, яка визначає молдовську мову державною. Заручившись підтримкою з боку молдовського уряду, тільки в перший рік перебування при владі АЄІ, в Молдові було відкрито два румунських телеканали: «Публіка ТВ» і «Журнал ТВ», зросла кількість фінансованих Румунією видань і неурядових організацій. У 2010 р. Міністерство освіти РМ підготувало пакет із 12 угод у гуманітарній сфері, який передбачав співпрацю в галузі освіти між двома країнами на основі взаємного визнання документів [13].

У березні 2010 р. в Кишиніві почали офіційно функціонувати румунські органи політичної влади та спільні органи влади під румунським керівництвом, зокрема, парламентське бюро румунського сенату. МЗС Молдови, МВС Молдві, Служба інформації та безпеки, Нацбанк, Міністерство оборони, Міністерство освіти працювали в тісному партнерстві з

аналогічними структурами в Румунії, під їхнім безпосереднім впливом і контролем. У квітні 2010 р. обидві країни підписали Декларацію про стратегічне співробітництво в європейській інтеграції [16].

Після приходу до влади в РМ партій правого і вкрай правого спрямування, які утворили коаліцію «Альянс за Європейську Інтеграцію» з риторики представників правлячого класу Молдови зникли згадки про Росію як про стратегічного партнера – її місце зайняла Румунія. Зміна зовнішньополітичного вектора супроводжувалася корегуванням суспільної свідомості, переоцінкою російського та радянського періодів історії Молдови. Зокрема, в червні 2010 р. виконуючий обов'язки президента М. Гімпу видав указ про оголошення 28 червня 1940 р. «Днем пам'яті жертв радянської окупації і тоталітарного комуністичного режиму» (згодом скасований Конституційним судом Республіки Молдова). До цієї дати у центрі Кишинєва було встановлено монумент «У пам'ять жертв радянської окупації та тоталітарного комуністичного режиму» [17].

Важливим моментом румунсько-молдовських відносин того періоду стало підписання в листопаді 2010 р. Договору про режим державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу в прикордонних питаннях [19], який однак не було ратифіковано, оскільки частина політиків у Бухаресті вважала, що ратифікація цього договору означала б визнання пакту Молотова-Ріббентропа, який становить перепону на шляху відновлення румунської держави в кордонах 1918 р.

Членство Румунії в Євросоюзі (з 1 січня 2007 р.) дозволило Бухаресту позиціонувати себе як головного повіреного Молдови з питань вступу до ЄС і активно впливати на політику РМ у якості провідника трансатлантичних зв'язків. Лідер румунської держави Т. Бесеску заявляв, що наступним «націо-

нальним проектом» для Румунії після її вступу в ЄС і НАТО має стати об'єднання з Республікою Молдова. 30 листопада 2010 р. в інтерв'ю газеті «Romania Libera», Т. Бесеску стверджував, що в найближчі 25 років Республіка Молдова увійде до складу Євросоюзу, і не виключав можливості об'єднання з нею у такій якості [18].

У 2012 р. на зустрічі президентів двох країн Н. Тимофті підтвердив прорумунську спрямованість інтеграційних пріоритетів РМ заявивши, що «Румунія і Республіка Молдова – дві незалежні та суверенні держави, в яких живуть в основному румуни». Гасло вступу в ЄС через об'єднання з Румунією підтримували й молдовські ліберали – на будівлі їхнього головного офісу в центрі Кишинєва було написано: «Шлях Молдови в ЄС лежить через об'єднання з Румунією» [13]. Члени правлячого Альянсу не приховували свого наміру змінити молдовську державність на користь румунської. Так, наприкінці липня 2012 р. Міністерством юстиції РМ були зареєстровані прийняті на останньому з'їзді Націонал-ліберальної партії (НЛП) зміни в статуті, згідно з якими вона мала намір домогтися приєднання до Румунії. Відповідно до статуту, «НЛП виступає за об'єднання – мирним, демократичним шляхом – двох румунських держав, тобто за приєднання Республіки Молдова до Румунії, що є найкоротшим шляхом відриву від російської сфери впливу і якнайшвидшому приєднанню до НАТО та ЄС» [20].

Після приходу до влади «Альянсу за Європейську Інтеграцію» євроінтеграційні пріоритети Молдови знайшли свій прояв у формуванні відповідних інституцій. 22 серпня 2011 р., згідно з постановою уряду Республіки Молдова МЗС було перейменовано в Міністерство закордонних справ та європейської інтеграції – МЗСЄІ, одним із основних завдань якого

стала реалізація мети приєднання країни до Європейського Союзу. Офіційний сайт МЗСЄІ перестав використовувати російську мову. Зважена політика МЗС РМ щодо рекомендацій з боку ЄС, притаманна періоду до 2009 р., із приходом до влади ліберальних і ліберально-демократичних сил поступилася місцем дипломатії бездоганного виконання вимог європейських інституцій. Така позиція зовнішньополітичного відомства призвела до погіршення відносин із Росією, що згодом проявилось в підвищенні ціни на енергоносії, загостренні ситуації з гастарбайтерами, які перебували на території РФ, у загрозі економічної блокади.

У березні 2013 р. уряд Молдови, очолюваний В. Філатом, за корупцію та відсутність прогресу в економічній сфері було відправлено у відставку. Новообраний кабінет на чолі з екс-міністром закордонних справ і європейської інтеграції Ю. Лянке, був майже ідентичний попередньому, як за складом, так і за ідеологічними переконаннями (Ю. Лянке, як і В. Філат входив у правління Ліберально-демократичної партії). Своєю основною функцією виконавча влада вбачала дотримання євроінтеграційних ініціатив та зобов'язань, зокрема, щодо перспектив, пов'язаних з запланованим на осінь того ж року самітом «Східного партнерства», на якому мали бути парафоновані кілька угод між РМ і Євросоюзом, у тому числі угода про спрощення візового режиму.

У листопаді 2013 р. зусилля Молдови щодо виконання програми ЄС «Східне партнерство» отримали підтримку Європейського Союзу й Молдова парафувала Угоду про асоціацію, яка набула чинності 1 вересня 2014 р. Водночас у квітні 2015 р., єврокомісаром з питань європейської політики сусідства і переговорів по розширенню Й. Ханом була оприлюднена інформація про те, що інтеграційний процес буде призупинено при-

наймні на десять років, оскільки жодна з країн-претендентів на вступ не відповідає встановленим критеріям.

У самій же Молдові в цей період, уперше за десять років, кількість противників євроінтеграції перевищила число її прихильників, оскільки пов'язана з інтеграцією трансформація зовнішньоекономічної сфери республіки призвела до значного погіршення економічної ситуації. Відносини з РФ дійшли до введення ембарго на більшу частину молдовської продукції, від чого значною мірою постраждали молдовські виробники. Домовленості в межах Угоди про асоціацію, зобов'язували з 1 січня 2016 р. всіх економічних агентів Республіки Молдова, в тому числі з Придністровського регіону, перейти на однакові умови експорту товарів в країни ЄС на основі режиму вільної торгівлі. Для виробників ПМР це означало, що працюючи у зоні вільної торгівлі ЄС, усі угоди на поставку своєї продукції вони мають проводити через Кишинів, що значною мірою ускладнювало проведення зовнішньоекономічних операцій. Оскільки до цього часу підприємства Придністров'я користувалися преференціями при поставках своєї продукції, а експорт регіону становив 60% від загального експорту Молдови, нові умови виходу на зовнішні ринки негативно впливали на його економіку.

Практика втілення зусиль з організації спільного економічного простору продемонструвала усю складність створення інтеграційних передумов, необхідних для реалізації плану об'єднання в межах проекту «Уніря», що згодом знайшло своє відображення в позиції правлячих кіл як Румунії, так і Молдови. Починаючи з вересня 2015 р., на зустрічах урядів двох країн основна увага стала приділятися співпраці в економічній сфері, в якій створювалися проекти щодо вирішення інфраструктурних проблем спільної життєдіяльності. Так, з метою

подолання односторонньої залежності РМ від Росії, Бухарест і Кишинів домовилися об'єднати транспортну та енергетичну систему Молдови з румунською.

Обраний в Румунії в листопаді 2015 р. президент країни К. Йоханніс, хоча і підтримував у власній передвиборчій програмі ідею зближення Молдови з Румунією шляхом втілення євроінтеграційних ініціатив, на відміну від свого попередника Т. Бесеску, не робив акцент на реалізації проекту «Унірія». «Якщо громадяни Молдови захочуть об'єднання з Румунією, ніхто не зможе їх зупинити. Але якщо вони не захочуть цього, то ніхто їх не зобов'яже», – заявляв Т. Бесеску [15].

У лютому 2016 р. Націонал-ліберальна партія (НЛП), яку до вступу на посаду очолював К. Йоханніс, представила документ під назвою «Республіка Молдова – пріоритет політики Румунії». Цей документ був запропонований у якості спільної стратегії щодо Молдови для усіх політичних сил Румунії. Стратегія передбачала створення в РМ спільного з Румунією соціально-економічного, культурного й інформаційного простору; відкриття ринку робочої сили в Румунії для всіх громадян Молдови; збільшення підтримки з румунського держбюджету молдовських ЗМІ, зокрема громадського телебачення, а також просування в РМ румунських культурних цінностей для «розвитку румунської ідентичності» [22]. У переліку пунктів було і положення про розробку нормативної бази для формування спільної жандармерії і поліції. «Це політичний документ, – зазначав віце-голова НЛП В. Бодя, – ми маємо намір привернути до нього увагу інших політичних партій, керівництва країни і громадянського суспільства. Ми зацікавлені у реалізації послідовних дій у вирішенні бессарабського питання» [23].

Водночас тенденції розвитку суспільно-політичної ситуації в Молдові не сприяли реалізації об'єднавчих ініціатив з боку

політичної сили, яку уособлював новообраний президент Румунії. У Кишиніві проходили виступи опозиції проти правлячого в країні альянсу прозахідних політичних партій. 2016 р. Молдова зустріла без уряду та парламенту. Парламентську більшість вдалося сформувати лише в середині січня 2016 р. Прем'єр-міністром нового уряду став П. Філіп (займав посаду голови уряду до 8 червня 2019 р.), однопартієць по ДПМ і соратник молдовського політика й олігарха В. Плахотнюка. Парламентська опозиція відстоювала проведення дострокових виборів до парламенту, а також виборів президента країни на основі всенародного прямого голосування, скасувавши попередню систему президентських виборів парламентською більшістю.

У листопаді 2016 р. перемога проросійськи налаштованого лідера соціалістів – І. Додона в другому турі президентських виборів, на яких, відповідно до рішення Конституційного суду країни, переможець знову (уперше з 1997 р.) визначався всенародним голосуванням, а не через голосування в парламенті, стала успіхом опозиційних сил Молдови. Партія соціалістів послідовно виступала проти одностороннього євроінтеграційного курсу Молдови на користь зближення з Росією і Євразійським економічним союзом. Ініціативи новообраного президента Молдови щодо переорієнтації зовнішньополітичного вектору країни в євразійському напрямку піддавалися жорсткій критиці з боку прозахідної парламентської більшості. Підсилюючи натиск, парламентарії навіть зуміли домогтися обмеження виконання І. Додоном ряду його конституційних повноважень [24].

Попри активну підтримку політичною елітою РМ ідей уніонізму, значна частина населення країни (переважно етнічні слов'яни) у цей період ставилася критично до ідеї об'єднання

з Румунією. Наприкінці 2017 р. 62,8% опитаних молдован висловилися проти об'єднання. Підтримували його лише 22,2% [25]. Натомість декларовані Партією соціалістів РМ пріоритети – зберегти молдовську державність отримали значну електоральну підтримку на парламентських виборах у лютому 2019 р., коли ПСРМ здобула 35 депутатських мандатів (ДМП – 30, виборчий блок АСУМ – 26, партія «ШОР» – 7) [26].

Нестійке внутрішньополітичне становище в РМ, обумовлене протистоянням політичних сил євразійської та європейської орієнтації, викликало сумніви щодо реалізації інтеграційних перспектив на основі її об'єднання з Румунією, що проявило себе більш тверезими оцінками з боку лідерів обох країн. Президент Румунії К. Йоханніс указував на те, що питання про об'єднання є цілком обговорюваним, але за умови стабілізації ситуації у Кишиніві та в Бухаресті. Першим кроком на шляху зближення, на його думку, мала стати європейська орієнтація та стабілізація економічної ситуації в РМ, а другим – інтеграція країни й об'єднання як один з її аспектів [23].

З огляду на внутрішньополітичну ситуацію, стриманую щодо беззаперечної реалізації інтеграційних намірів була позиція молдовської сторони: «Ми дотримуємося думки, що підхід повинен бути прагматичним, тоді він принесе більше результатів. Не тільки гучні заяви забезпечують нам це зближення, а й конкретні проекти. Ми хочемо, щоб це об'єднання відбувалося шляхом взаємопідключення інфраструктури у різних сферах. Ми хочемо, щоб наші громадяни не відчували, що вони перейшли з однієї країни в іншу» [27], – наголошував у своїх виступах прем'єр-міністр Молдови П. Філіп.

Політична практика молдовських партій влади (аграрних демократів у середині 1990-х рр., комуністів на початку

2000-х рр., а після 2009 р. ліберальних і ліберально-демократичних сил) показувала, що уніоністи зберігали значний електоральний потенціал майже в усіх каденціях уряду РМ періоду незалежності.

За останні 30 років Бухарестом в Молдові було накопичено досить успішний досвід реалізації довгострокової програми об'єднання двох країн. Важливою складовою взаємодії з суміжною державою для Румунії стала політична ідеологія «м'якої сили», яка дозволяла їй вирішувати стратегічні завдання, діючи як на офіційному, так і неофіційному рівнях. Бухарест поширював вплив на РМ, не нав'язуючи його силовим шляхом, а пропагуючи більш сприятливі альтернативи. Формуючи вигідну для здійснення власних намірів ситуацію в Молдові, Румунія діяла в декількох напрямках. Важливим аспектом зовнішньої політики Бухаресту стала її робота з молдовськими громадянами з метою залучення їх у сферу національних інтересів Румунії. У суспільній свідомості молдован поступально формувався та закріплювався образ сусідньої країни як центру спорідненої культури й привабливого способу життя, рекламувалися та масштабно реалізовувалися румунські освітні програми.

Міністерством освіти Румунії щорічно виділяються освітні гранти та стипендії для громадян Молдови. Переважно стипендії надаються студентам, які вивчають гуманітарні науки, що спрямовано не стільки на стимулювання так званого «витоку мізків», скільки на формування лояльно налаштованої до суміжної держави молдовської національної еліти. Реалізація Бухарестом освітніх програм для громадян РМ означає, що через декілька десятиліть керівні кадри Молдови, зокрема, її політичні кола, стануть носіями румунської свідомості. Вже сьогодні уніоністи в Молдові керують практично усіма шко-

лами, вузами, бібліотеками, дослідними інститутами, Академією наук.

Прорумунські налаштовані діячі в політичних колах Молдови домоглися переведення молдовської писемності на латиницю та проголошення румунської мови державною. Вони пишуть і видають підручники та посібники для шкіл і університетів, просувають пріоритетність вивчення румунської культури, румунської мови, історії румунів. Незважаючи на те, що відповідно до ст. 13 Конституції РМ [29] державною мовою в країні є молдовська мова, на основі латинської графіки, у всіх навчальних закладах республіки викладаються дисципліни «Румунська мова» та «Румунська література». У молдовських школах підручник з історії і сама дисципліна називаються «Історія румун». У навчальних програмах переважає теза, що «молдовани і волохи – один народ», критикується радянське минуле, а окупація Бессарабії румунської армією у 1918 р. описана як «повернення» до складу Румунії [28].

Включивши на початку 1990-х рр. в освітні програми країни курси румунської мови та історії румун, уніоністи запустили процес зміни самоідентифікації молдован.

Визнання в грудні 2013 р. Конституційним судом Молдови румунської мови державною стало важливим етапом зміцнення румунської ідентифікації в РМ (більшість суддів Конституційного суду Республіки Молдови того періоду мали румунське громадянство). Загалом заміна етноніма «молдовани» на «румуни», а лінгвоніма «молдовська мова» – на «румунська мова» сприяє реалізації концепції об'єднання усіх «Румунських історичних провінцій» в унітарну мононаціональну державу.

Дієвим важелем впливу на суспільство Молдови з боку Бухареста став контроль і нагляд за друкованими та електро-

ними ЗМІ. З моменту проголошення незалежності Молдови уряд Румунії надає значну фінансову підтримку періодичним виданням РМ, які підтримують інтереси Бухаресту. Румунія спонсорує і молдовське радіо. У 2009 р. інформаційний простір Молдови було відкрито для румунських медійних холдингів. Водночас в Молдові закриваються російські ЗМІ, російськомовну преса й телеканали. Бухарест послідовно просуває у молдовському інформаційному просторі тезу, що молдовського етносу не існує, оскільки це лише субетнос румунів.

Як інструмент впливу на населення Молдови Румунія використовує Церкву та громадські організації. Оскільки молдовани – віруючий народ, інститут церкви відіграє провідну роль у суспільстві РМ. Згідно з даними перепису населення 2004 р., віруючими себе називало 93,3% громадян країни, здебільшого це православні. На початку 1990-х рр. у РМ була заснована Молдовська митрополія Російської православної церкви, на противагу котрій Румунська православна церква створила свою Бессарабську митрополію. Оскільки офіційний Бухарест виділяє значні кошти на будівництво й ремонт монастирів і церков та фінансує діяльність священників, парафії Бессарабської митрополії Румунської православної церкви поступово витісняють представників Молдовської митрополії Російської православної церкви.

На території Молдови створено значну кількість організацій, діяльність яких координується з Румунії. Більшість з них відкрито підтримують політику уніонізму – уніоністський рух Молдови (голова І. Братові); Демократичний форум румун Молдови (голова Н. Дабіжа); Союз румунів Бессарабії, Північної Буковини і Херц (голова Г. Віта) [12].

У бік румунізації етнотрансформаційний процес у Молдові спрямовують і програми залучення молдовського на-

селення до румунського громадянства, які уряд Румунії просуває з 1990 р. Згідно з законами «Про повернення румунського громадянства особам, що втратили його з політичних причин», «Про румунське громадянство», громадянство Румунії можуть отримати особи, які народилися в Румунії до 28 червня 1940 р., а також їхні нащадки [31]. Після вступу Румунії до Євросоюзу, процеси прийняття румунського громадянства значно прискорилися, оскільки румунський паспорт надавав можливість вільного пересування в межах ЄС. У 2009 р. Парламент Румунії спростив процедуру надання громадянства: це право отримали всі колишні піддані Королівства Румунія (яке включало територію сучасної Молдови, частини Одеської та Чернівецької обл. сучасної України), а також їхні нащадки до третього покоління. Крім того, знання румунської мови стало не обов'язковим, як і проживання на території Румунії, а заяву на отримання паспорта відтоді можна було подати в будь-якому поштовому відділенні Молдови.

У період з 1 січня 2002 р. по 11 квітня 2016 р. румунське громадянство отримали 385 167 молдован. Експерти констатують, що на сьогодні приблизно у мільйона громадян РМ (більше третини від дорослого населення країни) є румунський паспорт, який вони використовують, перш за все, для поїздок на сезонні роботи в країни Євросоюзу. Згідно з переписом населення 2004 р., румунами назвали себе 73 276 осіб (2,2%). Результати опитування 2014 р. показали, що за десятиліття молдовани переосмислили свою ідентичність, і як румуни себе ідентифікували вже 192 800 (6,9%) осіб[32].

У Молдові етнотрансформаційний процес знаходить свій прояв у ідентифікаційній і зовнішньополітичній невизначеності, впливаючи на взаємодію країни з партнерами як на по-

страдянському просторі, так і з державами трансатлантичного блоку.

У період незалежності найбільшу значимість і неоднозначність для Молдови набули її відносини з Румунією, для якої більш тісний діалог із Республікою Молдова – це і заявка на регіональне лідерство, а для певних політичних сил – підґрунтя реалізації проекту «Уніря» на основі визнання Молдови споконвічно румунською, штучно відокремленою від неї території. Вплив офіційного Бухаресту на етнополітичні процеси в РМ заклав основи формування неконтрольованого державою сегменту суспільно-політичного життя, потенціал якого дедалі зростає. Розвиток зазначених тенденцій посилює поляризацію суспільства Молдови та підвищує внутрішньополітичну нестабільність в країні.

Можна констатувати, що політика «м'якої сили» задіяна щодо Молдови з боку Румунії є досить плідною. Підтримана політичною елітою РМ заміни молдовського на румунське, як це сталося з мовою, історією та назвою етносу, дала підстави визначати перспективи об'єднання двох держав як цілком імовірні. Наповнення медіапростору Молдови прорумунськими джерелами створило підґрунтя для широкого маніпулювання масовою свідомістю населення країни. У підсумку молдовська ідентичність в РМ поступово втрачається і замінюється на румунську.

Аналізуючи посилення тенденцій, які сприяли активізації прозахідного вектора зовнішньої політики РМ, на основі її зближення з Румунією, варто відзначити чинники, які мали для них стримуючий вплив. Прихід до влади в країні лівих сил, представлених ПСРМ, які опонують уніоністам із принципових позицій, забезпечив їм підтримку значної частини електорату, що ідентифікує себе як молдовани, а також пере-

важкої більшості представників російськомовної меншини. Ідеологія ПСРМ з національного питання, яка представляла собою поєднання ідей молдовенізму (молдовської національної самобутності) й інтернаціоналізму, забезпечила їм перемогу на виборах 2019 р., створивши передумови для пошуку більш прагматичних підходів щодо реалізації політики багатовекторності.

Концентрація усієї повноти влади в руках однієї політичної сили (ПСРМ) обумовила менш сприятливі умови для політичної діяльності уніоністів, ніж наявність нестійких парламентських коаліцій (як це сталося при об'єднанні ПСРМ та АСУМ), так само, як і не вигідні для уніоністів виборчі реформи (відновлення прямих виборів президента і введення змішаної системи на виборах до парламенту). Розгляд тенденцій розвитку західного вектора зовнішньої політики Республіки Молдова дозволяє констатувати, що нова політична реальність створює сприятливі умови для об'єднання двох країн на основі реалізації цивілізаційного проекту в рамках Європейського Союзу.

Використані джерела та література

1. Национальные истории в советском и постсоветских государствах / под ред. К.Аймермахера, Г.Бордюгова. Москва, 2003. 432 с.; Бордюгов Г. «Войны памяти» на постсоветском пространстве. Москва: АИРО-XXI, 2011. 256 с.; Летняков Д. Создавая нацию: политика идентичности в постсоветских государствах. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sozdavaya-natsiyu-politika-identichnosti-v-postsovetskih-gosudarstvah>
2. Полевой Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. Кишинев, 1979. 206 с.

3. Суляк С. Славянский фактор в истории Молдавии: научное исследование и мифотворчество. *Русин*. 2017. №3. С.144–153.
4. Ожог И., Шаров И. Краткий курс лекций по истории румын. Ч. 1. Древняя и античная история. Кишинев: Молдав. гос. ун-т, 1992. 59 с.
5. Аряшева К. Дискурсы самоидентификации мажоритарного этноса Республики Молдова. URL: <https://pandia.ru/text/77/148/4076.php>
6. Суляк С. Молдавия и Русский мир: возможно ли возвращение? *Русин*. 2012. №3. С. 5–32.
7. Куницкий П. Краткое статистическое описание Заднестровской области присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманскою в Бухаресте 1812 года. Санктпетербург, 1813. 30 с.
8. Суляк С. Этнодемографические процессы в Бессарабии в XIX начале XX в. *Русин*. 2012. № 1. С.6–26.
9. Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем (конец XIX – начало XXI вв.): сб. докл. междунар. науч. конф. Москва: РИСИ, 2011. 320 с.
10. Шерников П. Румынизация или депортация? Судьбы славян и гагаузов Бессарабии и Северной Буковины в планах официального Бухареста. 1941–1944. *Русин*. 2011. №4. С.96–120.
11. Осталец В. Внешняя политика Молдавии: 1991–2014 годы. *Проблемы постсоветского пространства*. 2014. № 2. С.90–109.
12. Беликова Ю., Бовдунов А. Молдавия – Румыния: перспективы сближения. *Проблемы национальной стратегии*. 2011. №2. С.70–86.
13. Драган А. Политика Румынии в отношении Республика Молдова на современном этапе. *Политические проблемы*, 2019. № 6. С. 74–83.
14. Молдавский вопрос. URL: https://zib.com.ua/ru/print/102689-uminiya_hochet_obedinitnya_s_moldaviey.html

15. Язькова А. Европейское пограничье: Республика Молдова между Европой и Россией. *Проблемы постсоветского пространства*. 2019. №6. С.34–46.
16. Румыния: истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства / под ред. А. А. Куртова. Москва, 2013. 102 с.
17. Указ о Дне советской оккупации расколол расколол Молдавию: и.о. президента поссорился с союзниками. 25.06.2010. URL: <https://www.newsru.com/world/28jun2010/gimpu.html>
18. Президент Румынии назвал сроки объединения с Молдавией. 30.11.2010. URL: <https://minfin.com.ua/2010/11/30/romoldavia/>
19. Молдавия и Румыния подписали Договор о границе. 08.11.2010. URL: <https://regnum.ru/news/1344191.html>
20. В Молдавии суд разрешил партиям открыто выступать за присоединение к Румынии. 02.07.2012. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1547325.html>
21. Молдавию переводят на румынские рельсы. 25.08.2015. URL: <https://glavcom.ua/publications/131644-moldaviyu-perevodjat-na-rumynskie-relsy.html>
22. Непосильные утраты. Почему Молдавия может стать частью Румынии. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/02/22/united/>
23. Объединение Молдовы и Румынии: миф, который может стать правдой. 03.07.2015. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2015/07/3/7035520/>
24. Суд в Молдавии лишил Додона полномочий президента и передал их премьеру. URL: <https://www.rbc.ru/politics/09/06/2019/5cfc b0109a794778570d1c7a>
25. Жители Молдавии против объединения с Румынией. Русская весна. 06.11.2017. URL: <http://rusnext.ru/news/1509993136>
26. ЦИК Молдовы утвердил окончательные итоги парламентских выборов. URL: <https://www.segodnya.ua/world/wnews/cik-moldovy-utverdil-okonchatelnye-itogi-parlamentskih-vyborov-1229962.html>

27. Молдова и Румыния заключили ряд соглашений: отмена роуминга, поставки газа, смешанные погрангруппы. 22.11.2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2018/11/22/7089737/>
28. Емельянов А., Родионова А. «Мягкая сила» в румыно-молдавских отношениях. *Огарёв-Online*. 2018. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/myagkaya-sila-v-rumyno-moldavskih-otnosheniyah>
29. Конституция Республики Молдова. URL: <https://www.presedinte.md/rus/constitution>
30. Румыния не отказывается от консульств в Кахул и Бэлць и предлагает лотерею румынского гражданства для граждан Республики Молдова. URL: <http://www.moldova.ru/index.php?tabName=articles&owner=42&id=1836>
31. Закон о гражданстве Румынии. URL: <https://romanianpass.com/>
32. Молдова спустя 3 года обнародовала итоги переписи населения. 31.03.2017. URL: <https://realist.online/news/moldova-spustya-3-goda-obnarodovala-itogi-perepisi-naseleniya-rumyn-7>
33. Фурман Д. Молдавские молдаване и молдавские румыны (Влияние особенностей национального сознания молдаван на политическое развитие Республики Молдова). Москва: Институт Европы РАН, 2007. 133 с.
34. Суляк С. Вехи молдавской государственности. *Русин*. 2010. №4. С.6–13.
35. Юго-Восточная Европа: между прошлым и будущим / под ред. А.А.Языковой. Москва, 2013. 84 с.
36. Национальное Бюро Статистики РМ. Перепись населения 2004 года. URL: <https://statistica.gov.md/pageview.php?l=ru&idc=295>

УЗБЕКИСТАН І ПРОЦЕСИ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті показано, що з метою залучити іноземні інвестиції, кредити та технології, уряд Узбекистану проводить багатовекторну зовнішню політику, намагаючись розвивати й підтримувати добрі політичні, торгово-економічні стосунки одночасно з різними країнами, зокрема, з Китаєм, США, Євросоюзом, Туреччиною, Південною Кореєю, Росією та іншими країнами-членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Керівництво Узбекистану розглядає питання про можливість членства Узбекистану в ЄАЕС. Розглядається питання, чи можна поєднувати членство в ЄАЕС і сучасну багатовекторну зовнішню політику Узбекистану.

Ключові слова: Узбекистан, багатовекторна зовнішня політика, євразійська економічна інтеграція, зона вільної торгівлі, економічний союз, протекціонізм.

Фомин С.С. Узбекистан и процессы евразийской интеграции. В статье показано, что с целью получить иностранные инвестиции, кредиты и технологии правительство Узбекистана проводит многовекторную внешнюю политику, стремясь развивать хорошие политические, торгово-экономические отношения одновременно с разными странами, в частности, с Китаем, США, Евросоюзом, Турцией, Южной Кореей, Россией и другими странами-членами Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Руководство Узбекистана рассматривает вопрос о возможности членства Узбекистана в ЕАЭС. Рассматривается вопрос, возможно ли совмещать членство в ЕАЭС и нынешнюю многовекторную внешнюю политику Узбекистана.

Ключевые слова: Узбекистан, многовекторная внешняя политика, евразийская экономическая интеграция, зона свободной торговли, экономический союз, протекционизм.

Fomin S. Uzbekistan and the Processes of Eurasian Integration

It was shown in the article that with the aim of attracting foreign investments, credits and technology the government of Uzbekistan conducts the many-sided foreign policy trying to develop and maintain good political, economic and trade relations at the same time with different countries, in particular with China, the USA, the EU, Turkey, South Korea, Russia and other countries-members of the Eurasian Economic Union (EAEU). The government of Uzbekistan considers the question of possibility of membership of Uzbekistan in the EAEU. The question is considered whether it is possible to combine the membership in the EAEU and the present many-sided foreign policy of Uzbekistan.

Key words: *Uzbekistan, many-sided foreign policy, Eurasian economic integration, free trade area, economic union, protectionism.*

З самого початку своєї незалежності Узбекистан проводить багатовекторну зовнішню політику, намагаючись розвивати співробітництво одночасно з Росією, країнами-членами СНД, США, ЄС, Китаєм та іншими країнами. Особливу увагу сучасне керівництво Узбекистану приділяє розвитку економічних зв'язків із країнами-членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Парламент Узбекистану схвалив рішення отримати статус спостерігача в ЄАЕС, керівництво країни розглядає питання щодо можливості вступу Узбекистану в ЄАЕС, аналізує можливі наслідки такого вступу, водночас серед політичних сил існують різні погляди щодо користі для країни від такого членства.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати політику Узбекистану від І. Карімова до Ш. Мірзієєва з питання участі Узбекистану в процесах євразійської інтеграції та дати прогноз відносно можливого членства цієї країни в ЄАЕС. Політичні й економічні процеси, які відбуваються в країнах Центральної Азії, зокрема, процеси євразійської інтеграції, є предметом вивчення багатьох дослідників. В своєму аналізі

автор спирався на роботи таких зарубіжних авторів як Е. Аріпов, Ю. Юсупов, Р. Фарамані, Г. Мораді, Р. Ізімов, З. Мурталієва, Н. Імамова, Н. Алексеева. Були також проаналізовані офіційні й інформаційні матеріали, які стосуються Узбекистану, зокрема, його зовнішньої політики.

Політику Узбекистану щодо євразійської інтеграції слід розглядати у світлі тієї багатовекторної зовнішньої політики, яка є характерною рисою для цієї країни та яка була закріплена в низці законодавчих актів. Так, наприклад, 26 грудня 1996 р. був прийнятий закон «Про основні принципи зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан», в якому в сконцентрованій формі були викладені основні принципи зовнішньої політики Узбекистану. У законі підкреслювалося, що Узбекистан надає пріоритетне значення міждержавним утворенням, які допомагають забезпечити стабільний розвиток країни та її безпеку, але не бере участі у військово-політичних блоках.

У 2012 р. закон «Про основні принципи зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан» втратив силу, оскільки 10 вересня 2012 р. був прийнятий закон «Про затвердження Концепції зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан». Концепція 2012 р. забороняла вступ Узбекистану у військові блоки, розміщення іноземних військових баз на території країни, відправку військ для участі в миротворчих або інших військових акцій за кордоном. Крім того, концепція визначила Центральну Азію пріоритетним регіоном зовнішньої політики Узбекистану. По суті, концепція закріплювала нейтральний статус Узбекистану та багатовекторну зовнішньополітичну та зовнішньоекономічну політику цієї держави.

Однак, принципи зовнішньої політики Узбекистану, викладені у вищезазначених документах, під час правління президента І. Карімова (1990–2016), неодноразово порушувалися.

В цілому зовнішня політика І. Карімова, характеризувалася різкими змінами зовнішньополітичного курсу, постійним балансуванням між Китаєм, США, Росією.

Так, наприклад, 15 травня 1992 р. в Ташкенті більшістю країн-членів СНД був підписаний Договір про колективну безпеку (ДКБ), який вступив у силу в 1994 р. строком на 5 років. У 1999 р. Узбекистан, Азербайджан і Грузія відмовились від подальшої участі в Договорі. Свою відмову від подальшої участі узбецьке керівництво пояснювало тим, що ДКБ не сприяє вирішенню конфліктів Узбекистану з його центральноазіатськими сусідами з питання демаркації кордонів.

У 2002 р. на основі ДКБ була створена Організація ДКБ (ОДКБ), членами якої зараз є 6 країн: Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан. В 2001 р., після подій 11 вересня в США, Узбекистан передав США для використання у військових операціях проти афганських талібів колишній радянський військовий аеродром в селищі Ханабад біля м. Карші. Але в 2005 р. уряд Узбекистану зажадав від США вивести цю базу з території Узбекистану через санкції, які США та ЄС запровадили проти Узбекистану за репресії проти учасників антиурядових виступів в Андижані. У 2006 р. Узбекистан відновив своє членство в ОДКБ і аеродром в Ханабаді стала використовувати військова авіація Росії, що було, по суті, відходом Узбекистану від задекларованого ним принципу неучасті в будь-якому військово-політичному блоці. Проте, в 2012 р. Узбекистан призупинив своє членство в ОДКБ (характерно, що не вийшов остаточно, а «призупинив», тобто, залишив шанс відновити в разі необхідності своє членство). З цього часу аеродром використовують тільки узбецькі повітряні сили. Зовнішня політика президента І.Карімова стала більш прозахідною. У 2014 р. в Ташкенті було відкрито регіональне

представництво НАТО, почалось співробітництво з США в проведенні узбецької військової реформи та постачання американської зброї Узбекистану.

Що стосується політики Узбекистану щодо євразійської економічної інтеграції, то під час правління І. Карімова вона також мала непослідовний характер. Як відомо, значне скорочення економічних стосунків між пострадянськими країнами після розпаду СРСР і, відповідно, різке погіршення їх економічного становища спонукало уряди деяких із цих держав, включаючи Узбекистан, до спроб відродити торгово-економічні та коопераційні зв'язки між ними. Так, 24 вересня 1993 р. в Москві уряди дев'яти пострадянських держав – Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану і Узбекистану – підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня 1993 р. цей Договір підписав Туркменістан. Договір встановлював етапи інтеграції, схожі з тими, які були передбачені Римським договором про створення ЄС. Зокрема, мова йшла про поетапне поглиблення інтеграції через зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили, економічний союз. Проте, жодна країна СНД цей Договір не ратифікувала.

15 квітня 1994 р. була підписана Угода про створення в межах СНД зони вільної торгівлі, яку підписала також Україна. Ця угода також не вступила в дію, оскільки не всі країни її ратифікували. Така ж доля спіткала Угоду про створення Платіжного союзу, підписану 21 жовтня 1994 р. Все це можна пояснити тим, що в пострадянських країнах існують впливові політичні сили, які не бажали будь-якого розвитку євразійської інтеграції, оскільки вона, на їх думку, могла б зашкодити співробітництву із Заходом. Ці політичні сили пов'язували майбутнє своїх країн із Заходом, який, як вони

розраховували, інтегрує їх країни в свою економічну систему, надасть фінансову допомогу, вкладе великі інвестиції в економіку, сприятиме зростанню рівня добробуту до західних стандартів тощо. Крім того, більшість представників великої буржуазії (так званих «олігархів») віддали перевагу розвитку економічних стосунків насамперед з країнами Заходу.

Проте, нагальні економічні інтереси спонукали більшість країн СНД підписати двосторонні угоди про реалізацію режиму вільної торгівлі. Так, наприклад, 24 червня 1993 р. таку угоду склали між собою Україна та Росія. Водночас, Росія, Білорусь і Казахстан обрали шлях більш тісної економічної інтеграції, підписавши 20 січня 1995 р. рамкову Угоду про Митний союз. 29 березня 1996 р. до цієї угоди приєднався Киргизстан, а 26 лютого 1999 р. – Таджикистан.

У 1994 р. було створено Центральнo-Азіатське економічне співтовариство, яке в 2002 р. було перейменоване в Центральнo-Азіатське співробітництво (ЦАС), куди входили Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. У 2004 р., за пропозицією І. Карімова, в ЦАС було прийнято Росію. Одночасно з участю в ЦАС Узбекистан в 1997 р. приєднався до Організації за демократію і економічний розвиток (ГУАМ), яка була створена в 1997 р. Україною, Азербайджаном, Грузією і Молдовою. Організація почала називатися ГУУАМ, але в 2005 р. Узбекистан вийшов із організації, оскільки вона, за словами узбецьких керівників, не враховувала економічні інтереси Узбекистану.

У 2000 р. Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан підписали угоду про створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), метою якого було створення між країнами-членами єдиного ринку товарів і послуг. У 2005 р. ЦАС (за винятком Узбекистану) увійшов до

ЄврАзЕС. В ЄврАзЕС Узбекистан вступив тільки в 2006 р., тобто, після запровадження санкцій проти Узбекистану з боку західних країн, які були введені в жовтні 2005 р. Але вже в 2008 р. Узбекистан «призупинив» своє членство в ЄврАзЕС. Як закономірний результат: в наступному 2009 р. західні санкції проти Узбекистану були зняті.

Необхідність збереження своїх торгових позицій на ринках Росії та інших країн СНД змусила Узбекистан приєднатися до Договору про створення зони вільної торгівлі, який 18 жовтня 2011 р. в Санкт-Петербурзі підписали та з часом ратифікували Україна, Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова й Таджикистан. Так, 31 травня 2013 р., в Мінську, був підписаний Протокол про застосування Договору про ЗВТ між його сторонами та Республікою Узбекистан, який вступив у силу 16 травня 2014 р.

29 травня 2014 р. в столиці Казахстану Астані була підписана Угода про створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), згідно з якою, союз, який включає в себе Митний союз і ЄЄП, почав функціонувати з 1 січня 2015 р.

Після цього 10 жовтня 2014 р. в Мінську відбулося засідання Ради керівників держав СНД, а також засідання Міждержавного комітету Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС) і Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС. Президенти країн-членів ЄврАзЕС підписали договір про припинення з 1 січня 2015 р. діяльності цієї організації, економічні функції якої були передані Євразійському економічному союзу, договір про створення якого парламенти Білорусі, Казахстану і Росії ратифікували незадовго до Мінського засідання. У ході цього засідання був підписаний також договір про приєднання до ЄАЕС Вірменії, яка в січні 2015 р. стала членом ЄАЕС. Киргизстан став членом ЄАЕС в травні 2015 р.

Що стосується Узбекистану, то при президенті І. Карімові вступати в ЄАЕС узбецьке керівництво не мало наміру, оскільки це, на його думку, могло б обмежити можливість Узбекистану проводити багатовекторну політику, яка передбачає розвиток економічних відносин з різними країнами, намагаючись при цьому максимально зберегти політичний і економічний суверенітет, уникнути міцної залежності від тієї чи іншої країни-партнера.

Крім того, під час президентства І. Карімова Узбекистан намагався грати роль регіонального лідера серед нових держав-колишніх середньоазіатських республік СРСР [1, с.67-68]. При цьому, узбецьке керівництво використовувало такі фактори як приналежність до ісламу та посилення на спільне тюркське походження (принаймні, в стосунках з Казахстаном, Киргизстаном і Туркменістаном). В Узбекистані дійсно мало місце відродження ісламу, однак, не тільки мирного, «слухняного», підпорядкованого державній владі ісламу (який можна використати в політичних цілях, як на це сподівався правлячий режим), але й радикального ісламу, пов'язаного з міжнародними радикальними ісламськими угрупованнями, включаючи терористичні організації, які виступають проти світського характеру держави Узбекистан, проklamованого в конституції, і є постійною загрозою існуючому режиму.

Намагання Узбекистану стати регіональним лідером, реалізувати великодержавні амбіції не могли бути втіленими в життя внаслідок періодичних конфліктів між центрально-азіатськими країнами, обумовлених політикою насильної асиміляції національних меншин (таджиків і киргизів в Узбекистані, узбеків в Киргизстані й Таджикистані), взаємними звинуваченнями в допомозі сепаратистам і терористам, відсутністю чіткої демаркації державних кордонів, проблемами

використання водних ресурсів. Хоча Узбекистан має найбільшу кількість населення серед інших країн колишньої радянської Середньої Азії, його сучасний економічний і військовий потенціал не відповідає критеріям регіональної держави.

Президент Ш. Мірзієєв в основному продовжує багатовекторну зовнішню політику І. Карімова, хоча робить це більш послідовно. Нова військова доктрина Узбекистану, яка була прийнята 9 січня 2018 р., закріпила військовий нейтралітет країни. Була прийнята Стратегія дій з п'яти пріоритетних напрямків розвитку Республіки Узбекистан у 2017–2021 рр., у якій підтверджується принцип багатовекторної політики розвитку співробітництва з різними країнами.

Намагаючись одночасно розвивати інтенсивні політичні й економічні стосунки з Росією, Китаєм, США, країнами Євросоюзу, Туреччиною тощо, Узбекистан намагається також значно покращити та розвивати відносини із своїми найближчими центральноазіатськими сусідами. Саме бажання поліпшити відносини Узбекистану з центральноазіатськими країнами-сусідами Ш. Мірзієєв визначив як пріоритетний напрямок зовнішньої політики.

Між Узбекистаном і Киргизстаном був укладений договір про кордони, відповідно до якого було демарковано 80% державного кордону. Крім того, Узбекистан заявив свою готовність взяти участь у будівництві киргизької гідроелектростанції Камбаратинськ (Камбар-Ата). Із Туркменістаном був укладений договір про стратегічне партнерство. Обидві країни спільно відкрили залізничний та автодорожний мости через Аму-Дар'ю, важливий елемент транспортного шляху Узбекистан-Туркменістан-Іран-Оман. Між Узбекистаном і Казахстаном були укладені інвестиційні угоди на суму 1,2 млрд дол. [2, с.17]. 28 березня 2020 р. прем'єр-міністри Узбекистану та

Казахстану дали старт спільному проекту по збірці нових моделей автомобілів, як пасажирських, так і вантажних, а також автобусів у казахському місті Костанай [3]. Значно поліпшились і відносини між Узбекистаном і Таджикистаном. Так, наприклад, досягнута домовленість про спільне будівництво на території Таджикистану в басейні ріки Зарафшан двох гідроелектростанцій, які будуть виробляти електроенергію для потреб Узбекистану. Фінансування проекту буде здійснено за рахунок міжнародних фінансових організацій, а також власних коштів Узбекистану та Таджикистану, які створили спільне підприємство, яке буде здійснювати будівництво [4].

За роки президентства Ш. Мірзієєва значно зріс обсяг торгівлі та співробітництва з центральноазіатськими країнами. У листопаді 2019 р. в Ташкенті відбулися консультації голів держав Центральної Азії, в ході яких вони обговорили проблемні питання у відносинах між цими країнами. Була досягнута домовленість проводити такі консультації на регулярній основі.

Узбекистан бере активну участь в Організації ісламського співробітництва. У Ташкенті будується перший в регіоні центр ісламської цивілізації. У вересні 2019 р. Узбекистан вступив в Тюркську раду (Раду співробітництва тюркомовних країн), а у квітні 2018 р. була створена узбецько-турецька рада стратегічного співробітництва вищого рівня. У лютому 2020 р. Ш. Мірзієєв відвідав Туреччину з офіційним візитом. Таким чином, за останній час політичні, економічні, військові і гуманітарні зв'язки між Узбекистаном і Туреччиною набирають силу, зокрема, враховуючи приналежність обох країн до країн тюркомовної групи.

Також Узбекистан є членом Шанхайської організації співробітництва (ШОС) і бере активну участь в її діяльності.

Слід сказати, що в порівнянні з політикою І. Карімова, позиція Узбекистану щодо євразійської інтеграції значно змінилася. Узбекистан підняв рівень свого національного координатора в СНД із заступника міністра закордонних справ до заступника прем'єр-міністра та відновив свою участь в Економічній раді СНД.

Зараз питання участі Узбекистану в процесах євразійської інтеграції ретельно вивчається. 7 жовтня 2019 р. Міністерство економіки і промисловості Узбекистану опублікувало проект Концепції комплексного соціально-економічного розвитку республіки до 2030 р. У відповідності до цього документу, на першому етапі розвитку (2019–2021) повинна відбутися адаптація узбецької економіки до нових умов розвитку та ринкових механізмів. У цей час Узбекистан планує підписати угоду з ЄАЕС про вільну торгівлю. На другому етапі (2022–2025), після структурних змін в економіці, буде необхідно послідовно вивчити наслідки входження Узбекистану в ЄАЕС і СОТ, провести лібералізацію торгової політики і приведення її у відповідність до норм СОТ [5].

9 січня 2020 р., після ретельного вивчення проблеми вступу чи не вступу Узбекистану в ЄАЕС, експерти Центру економічних досліджень при адміністрації президента Узбекистану підготували та подали узбецькому керівництву доповідь, яка стверджує, що членство Узбекистану в ЄАЕС є вигідним для узбецької економіки. Серед переваг такого членства: покращення умов праці та правового статусу узбецьких трудових мігрантів у Росії та в інших країнах ЄАЕС, збільшення обсягів узбецького експорту в країни ЄАЕС, спрощення умов транзиту узбецьких товарів територією Казахстану й Росії. В той же час значна частина узбецького політикуму не бажає зближення, і, тим більше, – членства в ЄАЕС. Противники член-

ства Узбекистану в ЄАЕС вказують, що це значно уповільнить процес набуття Узбекистаном членства в СОТ, призведе до негативного впливу на розвиток деяких галузей економіки, оскільки Узбекистан, як член ЄАЕС, буде вимушений відкрити свій внутрішній ринок для країн-членів ЄАЕС і відмінити ті протекціоністські заходи, за допомогою яких він розвиває власне виробництво. Вказується, що таке членство призведе до збільшення міграції узбецького працездатного населення до Росії та Казахстану (тобто, країни, куди зараз в основному мігрують узбецькі трудові мігранти), що в свою чергу негативно вплине на розвиток власної економіки Узбекистану. Крім того, на їх думку, ЄАЕС знаходиться під контролем Росії і вступ до ЄАЕС змусить Узбекистан увійти не тільки в економічний, але й де-факто в політичний союз з Росією, що призведе до погіршення стосунків із Заходом, зашкодить збалансованій багатовекторній зовнішній політиці Узбекистану [6].

Розбіжність поглядів узбецьких політиків щодо ЄАЕС проявила себе в голосуванні в парламенті з питання отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС. 28 квітня 2020 р. законодавча палата Олій Манжалісу (парламенту) Узбекистану розглянула питання щодо необхідності отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС, при цьому 86 депутатів проголосували за цей статус, проти – 32, утримались 14 депутатів (при цьому в голосуванні взяли участь 132 депутата із 150) [7]. 11 травня 2020 р. це рішення схвалив узбецький сенат.

Можна констатувати, що за останні роки Узбекистан під керівництвом президента Ш. Мірзієєва досяг значних успіхів у розвитку збалансованих політичних, економічних і військових стосунків з різними країнами, зокрема, з такими наддержавами, як Китай, США, Росія. Так, наприклад, в травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв відвідав Китай,

за підсумками якого було підписано понад 100 угод на загальну суму 20 млрд дол. Китайські інвестиції йдуть в такі сектори як нафтопереробка, хімічна промисловість, гідроенергетика, інфраструктурні проекти [8, с.97].

У травні 2018 р. відбувся державний візит президента Ш. Мірзієєва до США, під час якого президенти обох країн зробили спільну заяву, в якій заявили про початок «нової ери стратегічного партнерства». Вони також домовились реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на 5 років. Узбекистан закупав деякі види американської зброї, в американських військових закладах проходять навчання групи узбецьких військовослужбовців, проводяться спільні з американцями військові навчання. Водночас, як свідчить офіційна статистика Узбекистану обсяги товарообігу Узбекистану з США і рівень американських інвестицій в узбецьку економіку, в порівнянні з Китаєм і Росією, залишаються незначними. За даними офісу торгового представника США, зараз Узбекистан займає 142 місце серед країн світу за обсягом товарообігу з США, який в 2019 р. складав лише 315 млн дол.

Здається, що Узбекистан, як і вся колишня радянська Середня Азія, цікавить США, перш за все, у військово-стратегічному аспекті з метою протистояння Росії та Китаю. США просуває власний механізм регіональної інтеграції – об'єднання США і п'яти країн Центральної Азії, так званий альянс С5+1. Як зазначає узбецький аналітик Н. Імамова: «Вашингтон намагається не допустити входження Узбекистану в ЄАЕС, підтримуючи заходи по боротьбі з тероризмом і економічне співробітництво, а також просуваючи західні цінності». США можуть заблокувати вступ Узбекистану до СОТ в разі його входження в ЄАЕС. Радник президента Узбекистану з питань

зовнішньої політики С. Сафаєв у цьому зв'язку зауважує: «Ми не передбачаємо конфлікту чи зіткнення з США чи з ЄС, якщо ми вступимо в ЄАЕС. Кінець кінцем, сучасні члени цього блоку підтримують економічні відносини і здійснюють ділове співробітництво із Заходом» [9].

Можна зробити висновок, що оскільки керівництво Узбекистану вважає, що членство в ЄАЕС не є перешкодою для проведення багатовекторної політики, якої дотримується Узбекистан, то це може бути фактором, який вплине на його рішення: або вступати до ЄАЕС, або обмежитися статусом спостерігача в цій організації. Слід враховувати, що узбецьке керівництво не є єдиним із цього питання і тому, найімовірніше, остаточне рішення буде прийнято з урахуванням того, як буде розвиватися процес інтеграції в межах ЄАЕС.

Зараз можна спостерігати низку негативних явищ у функціонуванні ЄАЕС. Зокрема, створення митного союзу в рамках ЄАЕС не привело до повного скасування всіх бар'єрів і торгових вилучень із режиму вільної торгівлі в торгових стосунках між країнами-членами ЄАЕС. Кількість таких вилучень і бар'єрів досягала 71 в 2019 р. [10]. Крім того, введення західних санкцій проти Росії та зворотні російські санкції проти продовольчого й сільськогосподарського імпорту із західних країн негативно вплинули на обсяг взаємної торгівлі між країнами-членами ЄАЕС і призводять до періодичних конфліктів Росії з деякими країнами ЄАЕС, яких Росія звинувачує в потуранні контрабанди на територію Росії заборонених західних товарів. Проте, незважаючи на конфлікти, які відбуваються між країнами-членами ЄАЕС з приводу цін на енергоносії і випадків введення протекціоністських бар'єрів у взаємній торгівлі, вони не збираються виходити з цього союзу, оскільки він дає певні економічні вигоди, зокрема, відсутність такого

союзу призвела б до ще більшої кількості торгових вилучень та інших перешкод у взаємній торгівлі цих країн, погіршення правового становища трудових мігрантів, які працюють у країнах ЄАЕС, більш високих цін на енергоносії.

Швидке зростання кількості населення в Узбекистані внаслідок високої народжуваності створює серйозні економічні й екологічні проблеми. До того ж, в Узбекистані воно відбувається в умовах недостачі земельних і водних ресурсів. Уже зараз фактично має місце перенаселення. Сучасна економіка Узбекистану неспроможна повністю забезпечити всіх цих людей роботою. Внаслідок цього в Узбекистані існує величезна армія безробітних, яка постійно зростає. Проблема значною мірою вирішується шляхом трудової міграції, головним напрямком якої є Росія, де таких узбецьких трудових мігрантів зараз біля 2-х млн. Грошові перекази цих мігрантів із Росії в Узбекистан у багатьох випадках є єдиним джерелом існування для їх сімей, а також для стабільного поповнення бюджету Узбекистану. За даними Центробанку Росії, в 2019 р. із Росії в Узбекистан узбецькими фізичними особами було переказано 4,7 млрд дол. [11]. Усі ці дані стосуються тільки переказів через платіжні системи. Підрахувати, скільки грошей трудові мігранти вивозять із Росії готівкою, неможливо.

Оскільки в межах ЄАЕС був створений єдиний ринок праці, трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС користуються соціальними правами країни перебування. Остання обставина особливо важлива для Узбекистану, який зацікавлений в покращенні умов перебування своїх трудових мігрантів. Слід також враховувати важливе значення для Узбекистану торгово-економічних стосунків із країнами ЄАЕС. Серед них найбільш важливими торговими партнерами Узбекистану є Росія і Казахстан. Зокрема, в 2019 р. на долю Росії припадало 15,7%

зовнішньоторгового обороту Узбекистану, на долю Казахстану – 8%. Для порівняння: доля Китаю дорівнювала 18,1%, Республіки Корея – 6,5%, Туреччини – 6%, Німеччини – 2,3%, США – 1,4% [12].

Співробітництво між Узбекистаном і Росією розвивається на основі «Договору про основи міждержавних відносин, дружби і співробітництва між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 30 травня 1992 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про поглиблення економічного співробітництва на 1998–2007 роки» від 12 жовтня 1998 р., «Договору про подальше поглиблення всебічного співробітництва у військовій і військово-технічній галузях» від 11 грудня 1999 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про стратегічне партнерство» від 16 червня 2004 р., «Договору про союзницькі відносини між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 15 листопада 2005 р. В 2018 р. була прийнята Програма економічного співробітництва між урядами Російської Федерації і Республіки Узбекистан на 2019–2024 рр.

Співробітництво з Росією є дуже важливим для Узбекистану. Так, у жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна в Узбекистан. У результаті переговорів було підписано 20 двосторонніх документів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд дол., розроблені «дорожні карти» з організації 79 спільних підприємств і 23 торгових домів. Президенти дали старт проекту будівництва з допомогою Росії першої в Узбекистані АЕС. В ході візиту були укладені також угоди щодо відкриття в Узбекистані філіалів низки російських вищих учбових закладів (у додаток до вже існуючих в країні філіалів російських вузів) [13].

У 2018 р. між Узбекистаном і Росією був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому Узбекистан може купувати зброю в Росії за пільговими цінами, які Росія надає державам-членам ОДКБ. Зокрема, Узбекистан почав купувати в Росії гвинтокрили Мі-35, а також інші види озброєння, а узбецькі військовослужбовці почали навчатися у вузах міністерства оборони Росії. У жовтні 2018 р. міністри оборони Узбекистану та Росії підписали угоду про взаємне використання повітряного простору військовими літаками, яке надає право військово-транспортним літакам обох держав здійснювати безпосадочні польоти над територіями Росії й Узбекистану [14].

Узбекистан проводить багатовекторну зовнішню політику. Проте, серед різних векторів такої політики слід виділити основні напрямки, зокрема, намагання узбецького керівництва одночасно розвивати тісні стосунки з Росією, Китаєм, Заходом. Слід зазначити, що, розвиваючи економічні відносини з Китаєм, Узбекистан в той же час не бажає будь-якої міцної залежності від нього, оскільки досвід інших країн показав, що занадто тісні економічні стосунки з Китаєм завжди дають більше вигід Китаю, ніж цим країнам, і фактично призводять до економічної експлуатації з боку Китаю.

Обсяги торгівлі Узбекистану із західними країнами й обсяги західних інвестицій залишаються, принаймні зараз, невисокими. Думається, що для США Узбекистан є цікавим головним чином в геополітичному та військово-стратегічному аспектах. Можна припустити, що між Узбекистаном і США буде розвиватися, передусім, політичне та військово-технічне співробітництво. Країни ЄС, значно більше, ніж США, зацікавлені в розвитку торгово-економічних відносин із Узбекистаном. У лютому 2019 р. між Євросоюзом і Узбекистаном роз-

почалися та продовжуються переговори про укладання Угоди про розширене партнерство і співробітництво, яка повинна замінити сучасну Угоду про партнерство і співробітництво між Узбекистаном і ЄС, яка була підписана 1 червня 1996 р. і вступила в силу 1 липня 1999 р.

Пострадянські країни значною мірою залежать від імпорту технологій із більш розвинених країн. Внаслідок цього, більшість цих країн, включаючи Узбекистан, а також країни-члени ЄАЕС, проводять багатовекторну зовнішньоекономічну політику, розвиваючи (часто не звертаючи уваги на незадоволення Росії) як політичні, так й торговельно-економічні стосунки з США, країнами-членами Євросоюзу, з Китаєм, зокрема, в рамках китайської стратегії «Один пояс – один шлях».

Враховуючи всю низку економічних і демографічних проблем, які стоять перед Узбекистаном, думається, що в майбутньому неможливо повністю виключати членство Узбекистану в ЄАЕС, особливо, якщо таке членство не завадить узбецькому керівництву надалі проводити багатовекторну політичну й економічну політику. Крім того, ЄАЕС (зокрема, такі його члени як Росія та Казахстан) залишається для Узбекистану найважливішим торгово-економічним партнером і головним ринком праці для мільйонів узбецьких трудових мігрантів.

На засіданні Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС 11 грудня 2020 р. було прийнято рішення надати Узбекистану та Кубі статус спостерігача при ЄАЕС. Такий статус вже має Молдова. Президент Узбекистану Ш. Мірзієєв у своєму виступі висловив надію, що співробітництво Узбекистану з ЄАЕС в якості спостерігача дозволить Узбекистану створити нові ринки збуту для своєї продукції та усунути перешкоди на шляху торгівлі з країнами-членами ЄАЕС.

Використані джерела та література

1. Фарамани Р., Моради Г. Узбекистан – региональная сверхдержава Центральной Азии? Реальность или дилемма. *Центральная Азия и Кавказ*. 2014. Т.17. Вып.2. С. 66–81.
2. Aripov E. Uzbekistans neue Rolle in Zentralasien. *Welt Trends. Das aussenpolitische Journal*. 2018. №136. S.16–17.
3. Казахстан и Узбекистан начали производство новых моделей авто. URL: eadaaily.com/ru/news/2020/03/29/kazahstan-i-uzbekistan-nachali-proizvodstvo-novyh-modeley-avto
4. Узбекистан и Таджикистан построят две ГЭС на реке Зарафшан. URL: eadaaily.com/ru/news/2020/03/13/uzbekistan-i-tadzhikistan-postroyat-dve-ges-na-reke-zarafshan
5. Клуб заложников российской политики. Экономист Юлий Юсупов – о вступлении Узбекистана в ЕАЭС. URL: <https://fergana.agency/articles/111489/>
6. Обещают сплошные плюсы. URL: <https://fergana.agency/photos/114048/?country=uz>
7. Депутаты одобрили участие Узбекистана в ЕАЭС в качестве наблюдателя. URL: <https://gazeta.uz/ru/2020/04/28/integration-eeu>
8. Изимов Р., Мурталиева З. Центральноазиатский трек. Инициативы «Пояс и путь»: возможности и риск. *Пути и пояса Евразии*. Под ред. Лукина А. В. и Якунина В. И. М., 2019. С.89–104.
9. Имамова Н. Узбекистан перед выбором: США или Россия. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/uzbekistan-faces-choice-between-closer-ties-to-us-russia/5189180.html>
10. ЕАЭС: пять лет между торговыми войнами и санкциями. 28.05.2019. URL: <https://www.dw.com/ru/eaes-пять-лет-между-торговыми-войнами-и-санкциями/a-48925275>
11. Денежные переводы в Узбекистан из России достигли пика за 5 лет. URL: <https://www.spot.uz/ru/2020/03/17/russia/>
12. По итогам 2019 года внешнеторговый оборот Узбекистана составил 42 млрд дол. URL: review/uz/post/po-itogam-2019-goda-vnesnetorgovyj-oborot-uzbekistana-sostavil-42-mlrd

13. Итоги визита Владимира Путина в Узбекистан. URL: www.sib-science.info/ru/ras/k-itogam-22102018
14. Алексеева Н. «Гарантии безопасности»: как развивается военнотехническое сотрудничество России и Узбекистана. URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/563545-uzbekistan-odkb-voennoe-sotrudnichestvo>

УДК 930.1+94(4)

Горенко О.М.

УГОДА ПРО ПАРТНЕРСТВО І СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС (1994) І ПРИНЦИП ЄДНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена теоретичним і практичним аспектам європейської інтеграції України. Автор акцентує увагу на складності процесів рецепції європейських правових стандартів і особливій ролі широкомасштабних угод між Україною та ЄС. Відзначається унікальний характер Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і наголошується потреба більш глибокого врахування актуальної специфіки суто української соціально-економічної ситуації. Акцентується політичне значення Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами, їх країнами-членами (УПС). На думку автора, дана угода стала надзвичайно важливою й історично сміливою спробою системної формалізації проєвропейського вибору України на засадах раціонального врахування наявного балансу геополітичних реалій, потреб розвитку українського бізнесу та перспектив забезпечення життєвих інтересів мільйонів українських громадян.

Ключові слова: європейська інтеграція, асоціація, історична пам'ять, європейський цивілізаційний вибір, адаптація законодавства, сталий розвиток.

Горенко О.М. Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между Украиной и ЕС (1994) и принцип единства внешней и внутренней политики

Статья посвящена теоретическим и практическим аспектам европейской интеграции Украины. Автор акцентирует внимание на сложности процессов рецепции европейских правовых стандартов и особой роли широкомасштабных соглашений между Украиной и ЕС. Отмечается уникальный характер Соглашения об ассоциации между Украиной и ЕС и подчёркивается потребность более глубокого учёта актуальной специфики сугубо украинской социально-экономической ситуации. Вместе с тем, акцентируется политическое значение Соглашения о партнёрстве и сотрудничестве между Украиной и Европейскими Сообществами а также их странами-членами (УПС). По мнению автора, данное соглашение стало чрезвычайно важной, исторически смелой попыткой системной формализации проевропейского выбора Украины на основе рационального учёта существующего баланса геополитических реалий, потребностей развития украинского бизнеса и перспектив обеспечения жизненных интересов миллионов украинских граждан.

Ключевые слова: европейская интеграция, ассоциация, историческая память, европейский цивилизационный выбор, адаптация законодательства, устойчивое развитие.

Gorenko O. Agreement on partnership and cooperation between Ukraine and the EU (1994) and the principles of the unity of foreign and internal policy

The article focuses on theoretical and practical aspects of European integration of Ukraine. The author accentuates attention on problems of reception of European legal standards and special role of large scale agreements between Ukraine and EU. The unique character of Agreement on Association between Ukraine and EU is specified and the necessity to take into account the peculiarity of purely Ukrainian social and economic situation is stressed. At the same time the political significance of Agreement on partnership and cooperation between Ukraine, European Community and their countries members is emphasized. In author's opinion, this Agreement is an important attempt of system formalization of European choice of Ukraine on the basis of rational consideration of existing balance in geopolitical relations, necessities to develop Ukrainian business and perspectives to provide vital interests of millions Ukrainian citizens.

Keywords: European integration, association, historical memory, European civilizational choice, adaptation of Law, steady development.

27 червня 2014 р. Україна та ЄС підписали Угоду про асоціацію. Хоча позиції запеклих політичних опонентів демонструють тенденцію до зближення в оцінках реальних соціально-економічних здобутків, однак гострота полеміки не вщухає. На нашу думку, майже релігійна екзальтація полемістів багато в чому пояснюється не лише різними економічними інтересами та політичними традиціями, а й вибіркоким підходом до історичної пам'яті. Хоча, здавалося б, період новітньої незалежності України залишається загальнодоступним у файлах так званої «робочої пам'яті» урядовців, політичних комерсантів, партійних діячів, активістів і експертів із найрізноманітніших питань.

Однак, вже давно час збагнути, що в питанні реалізації європейського цивілізаційного вибору українського народу всі вищезазначені категорії «історичних акторів» мають свою частку історичної відповідальності. Дивує тільки одне – як після такої маси колективних інтелектуальних зусиль можна послідовно ігнорувати надважливі сегменти власного історичного досвіду та досвіду опонентів (який вивчати потрібно не менш уважно й об'єктивно) й, нарешті, цілі пласти екзистенційного досвіду українського народу, національні інтереси якого прагнуть чесно захищати як євроінтегратори, так і євродезінтегратори. Тривала боротьба з концептом критичного й соціалістичного реалізму в усіх галузях пострадянської гуманітаристики дала феноменальний результат. Євроромантизм і романтичний євроскептицизм успішно перемогли єврореалізм, наслідки чого не змусили себе довго чекати.

Звісно є професіонали, які пам'ятають свіжу історичну реальність. Насамперед тому, що особисто були в неї глибоко занурені. Наприклад, нещодавня харизматична заступниця очільника вітчизняного МЗС О. Зеркаль у статті з нагоди

шостої річниці підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (далі УА – О.Г.) чесно констатувала, що на момент підписання «йшлося про далеко не ідеальний документ», оскільки «переговори щодо УА тривали майже п'ять років, а базою для обрахування тарифних квот слугували статистичні дані 2005–2007 рр., тобто наші торговельні показники ще до вступу в СОТ. Політична ж частина узгоджувалася за часів «пізнього Ющенка» та за президентства Януковича, коли ніхто навіть уявити не міг ані окупації Криму, ані агресії РФ на Донбасі... Словом, на той момент, коли ми підписали Угоду, вона вже не відповідала як прагненням України, так і торговельній реальності. Та попри все це, вона лишалася величезним та амбітним документом – найбільшою двосторонньою угодою, яку коли-небудь підписував Євросоюз». Доволі красномовний приклад чергової перемоги *амбіцій над тверезим розрахунком*» [1].

За оцінкою О.Зеркаль, «для громадян найвідчутнішим реальним результатом цього руху стало запровадження безвізового режиму для поїздок в ЄС (так, це не лише наслідок Угоди, але у ній була передбачена така можливість). Для бізнесу головний успіх – це збільшення частки, а потім і обсягів нашого експорту в ЄС. Проте говорити про повноцінне використання наявних в Угоді можливостей важко з різних причин. У багатьох напрямках ми «пасемо задніх», по інших – наші партнери з Євросоюзу не дуже поспішають відкривати нам можливості. Загалом виконання Угоди з обох сторін просувається тільки тоді, коли є реальна зацікавленість та «хтось» докладає зусиль для досягнення результату». Важко не погодитися з авторкою, що «шанси на успіх надто залежать від компетентності представників правлячої політичної еліти. А ще – від того, чи готова влада робити сміливі, амбітні кроки та відстоювати свої ідеї у діалозі з ЄС» [1].

Щоправда, розуміння «амбітності» в авторки статті своєрідне. На її переконання, треба просто «робити те, що зараз роблять держави-члени ЄС». У якості особливого досягнення наводиться сфера торгівлі енергоносіями, де Україна в 2019 р. «амбітно» оновила додаток до Угоди й «зобов'язалася не просто провести реформи, а й надалі погоджувати із європейцями подальші зміни свого законодавства, не допускаючи тих змін, що суперечать європейським нормам» [1]. Тобто, на думку амбітних євроінтеграторів, суверенна держава, яка перебуває в стані перманентної кризи й має статус найбіднішої країни Європи, має лише якомога сумлінніше виконувати зобов'язання повноцінного члена Європейського Союзу й, водночас, не заявляти претензій на права, котрі впливають з повноправного членства у цій організації.

На нашу думку, симптоматичним, у даному випадку, є також особливий прагматизм розуміння українською елітою інтересів пересічних громадян і декларування їхньої відмінності від інтересів бізнесу (якщо бути до кінця чесним, то лише певної частини бізнесу). Тож не дивно, що Україна в цілому падає в європейських рейтингах за показниками добробуту населення та характеристиками демографічної ситуації, і, водночас, стає, наприклад, лідером Європи за динамікою ринку нових авто.

Запеклі критики «майданного» варіанту реалізації європейського вибору отримали авторитетне підтвердження обґрунтованості своїх попередніх застережень щодо Угоди про асоціацію саме від тих, хто цю угоду підписував. Однак, вони аж ніяк не зможуть заперечити історичну достовірність тези О. Зеркаль про те, що УА готувалася представниками усіх українських політичних сил незалежно від їх світогляду та політичних переконань.

Неможливо ігнорувати той факт, що важливість європейського напрямку міжнародної співпраці визнавали й цінували всі українські президенти й усі українські уряди. Так само помітним є й те, що кожний новий уряд наполягає на унікальності свого внеску у всебічний поступ держави, а коли справи починають рухатись не зовсім так, як би того хотілося, швидко вишукуються винні з команди попередників.

Для кращого розуміння специфіки українського політичного й експертного дискурсу щодо євроінтеграційних здобутків і перспектив України можна продемонструвати декілька прикладів зразкової політичної нарації в просторі надзвичайно насиченого євроінтеграційного дискурсу. На нашу думку, вони достатньо добре передають стиль мислення української еліти за мінливих конкретно-історичних обставин новітньої доби.

Одразу після завершення «помаранчевої епохи», у вступному слові до виданої в 2010 р. змістовної збірки міжнародних договорів та інших документів, пов'язаних із проблематикою співпраці між Україною та Європейським Союзом, С. Тігіпко, віце-прем'єр-міністр України в уряді М. Азарова прагматично відзначав, «на країни Євросоюзу нині припадає майже третина нашої зовнішньої торгівлі, і в подальшому ця частка буде зростати. Поглиблюється співробітництво в культурній та освітній сферах, тисячі українців отримують освіту та здобувають корисний досвід у Європі. Абсолютно новий етап у наших відносинах відкриває початок роботи над створенням зони вільної торгівлі між Україною та ЄС... Вважаю це дуже серйозним кроком назустріч одне одному. Перекоаний, що реформи, над якими тепер працює Уряд, нададуть українсько-європейським відносинам новий імпульс для розвитку. Ми розуміємо, що процеси інтеграції неможливі без докорін-

них змін в економіці, державному управлінні, судоустрої, без побудови громадянського суспільства. Діалог між Україною та Європейською Спільнотою потребує не лише політичної волі, але й відповідного правового фундаменту. Зокрема, правовою основою українсько-європейських відносин стала Угода про партнерство та співробітництво, яка сприяє порозумінню і налагодженню наших взаємин» [2, с.13].

С. Тігіпко цілком слушно акцентує увагу на потребі «розуміння філософії взаємин між Україною та Євросоюзом» і необхідності підготовки «суспільство та експертів до розуміння майбутніх позитивних змін у політиці ЄС щодо України». Віце-прем'єр-міністр України за часів президентства В. Януковича в підсумку висловив переконаність у тому, що дане зібрання документів «допоможе популяризації ідеї євроінтеграції у суспільстві, ставши настільною книгою та надійним помічником для всіх, кому не байдужі перспективи розвитку України» [2, с.13]. Можна сміливо констатувати, що саме «популяризація» таки вдалася.

У вступному слові до цієї ж збірки документів «постпомаранчевий» міністр закордонних справ України К. Грищенко також висловив свою упевненість у тому, що видання сподобається усім тим, «хто небайдужий до питання реалізації стратегічного курсу нашої держави на здобуття членства у Європейському Союзі». Головний дипломат президента В. Януковича акцентував «принципи амбітності та інноваційності», що були покладені «в основу підходів до врегулювання всіх питань порядку денного відносин Україна – ЄС». Завдяки цьому, на його думку, «вдалося спільно з Європейським Союзом не лише поставити амбітні та інноваційні завдання (які всього лише три-чотири роки тому здавалися нездійсненними), але й отримати не менш вагомні результати. Йдеться, насампе-

ред, про контекст переговорного процесу стосовно укладення Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом – документа, яким визначатимуться не тільки правові засади наших двосторонніх відносин на перспективу, а й загальний перебіг реформ в Україні. У такому сенсі назва Угоди повністю відповідає новому рівню відносин з ЄС, які вибудовуватимуться на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. Безумовно, це революційний крок уперед порівняно із застарілими і такими, що вже не відповідають реаліям сьогодення, принципами партнерства та співробітництва, закладеними в основу чинної Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС» [2, с.14].

За словами К. Грищенка, дане видання «підсумовує, фактично, цілий етап в історії наших відносин з ЄС на принципах «партнерства та співробітництва» та «відкриває нову сторінку у двосторонніх відносинах, які, попри триваючий переговорний процес щодо Угоди про асоціацію, вже розвиваються на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. Саме цими принципами наразі зумовлена логіка наших дій та планів на майбутнє. Адже йдеться не стільки про діалог чи обмін думками на різних рівнях, скільки про спільність позицій України та Європейського Союзу в усіх питаннях міжнародного миру та безпеки, забезпечення її безпосередньої участі в політиках, агенціях і програмах ЄС, а й спільність дій із метою гарантування національної безпеки нашої держави. Крім того – і це показово — ми працюємо над створенням «поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі» на основі чотирьох свобод [курсив наш. – О.Г.] За своїм характером майбутня ЗВТ не матиме аналогів у попередній практиці ЄС. Навіть на нинішньому етапі її модель виходить далеко за рамки аналогіч-

них зон вільної торгівлі, вже створених ЄС зі своїми партнерами» [2, с.14].

Варто зауважити, що тогочасний голова представництва ЄС в Україні, посол Ж. Тейшейра продемонстрував суттєво стриманіший оптимізм щодо остаточного формату взаємовідносин України та ЄС. У своєму вступному слові до цього збірника документів, він спеціально наголосив на ролі таких форматів як Європейська політика сусідства та Східне партнерство. На його переконання, «укладення Угоди про асоціацію, переговори щодо якої нині тривають, має ще більше посилити співпрацю між Європейським Союзом і Україною» [2, с.15]. Тобто, перспективи повноцінного членства України у ЄС, на думку європейського дипломата, були довгостроковими. Наша держава на той момент бачилась йому лише «сусідом» та «східним партнером» з перспективою «асоціації».

Варто зауважити, що саме поняття «асоціація з ЄС» досить часто піддавалося й піддається невинуватеній політичній експлуатації в режимі завищених очікувань. Європейська інтеграція – дуже раціональний і прагматичний проект.

Не менш важливо розуміти й те, що сам формат асоціації України з ЄС також народився не на порожньому місці. Фундаментальним кроком у справі правової формалізації європейського цивілізаційного вибору незалежної України було укладення масштабної Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС), котра була підписана 14 червня 1994 р., ратифікована 10 грудня 1994 р., а набула чинності 1 березня 1998 р.

Вважаємо за доцільне нагадати декілька історично цікавих аспектів даної підзабутої угоди. По-перше, її цілі, зафіксовані у статті 1 є в чистому вигляді славнозвісним «європейським

цивілізаційним вибором України», в рамках якого передбачається: «забезпечення у відповідних рамках політичного діалогу між Сторонами, який сприятиме розвитку тісних політичних відносин; сприяння розвитку торгівлі, інвестицій і гармонійних економічних відносин між Сторонами і, таким чином, прискоренню їхнього сталого розвитку; створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного, науково-технічного та культурного співробітництва; підтримка зусиль України по зміцненню демократії і розвитку її економіки та завершенню переходу до ринкової економіки» [3]. Далі у статті 2 цієї угоди було закріплено повагу до демократичних принципів та прав людини «як зазначено, зокрема, в Гельсінському Заключному акті та Паризькій Хартії для нової Європи, так само як принципів ринкової економіки, включаючи ті з них, що були проголошені в документах Боннської Конференції НБСЄ» [3]. Демократичні принципи закріплюються цією угодою у якості спільної основи внутрішньої та зовнішньої політики Сторін.

На окрему увагу заслуговує стаття 3 даної угоди, в якій йшлося про те, що «сторони вважають важливим для подальшого добробуту і стабільності в регіонах колишнього Радянського Союзу, щоб нові незалежні держави, які з'явилися в результаті розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (які надалі іменуються «Незалежні Держави»), підтримували і розвивали співробітництво між собою відповідно до принципів Гельсінського Заключного акта, міжнародного права та в дусі добросусідських відносин докладатимуть усіх зусиль для підтримки цього процесу. З огляду на вищезазначене, Сторони вважають, що розвиток їх відносин повинен належним чином враховувати бажання України підтримувати стосунки співробітництва з іншими Незалежними Державами» [3].

У подальших статтях УПС пропонувала чітко визначені обриси необхідних комплексних реформ, програму глибинної ринкової та демократичної трансформації всіх найважливіших сфер життя країни. На прикладі УПС можна говорити про інтенсивний пошук збалансованої моделі європейського вибору України та про намагання протягом другої половини «славних 90-х» реалізувати в рамках зваженої європейської стратегії класичний принцип єдності зовнішньої та внутрішньої політики. Ця угода стала першою серед аналогічних угод ЄС із країнами, що виникли на теренах колишнього СРСР, і містила у собі зародок радикальної трансформації всього пострадянського простору.

Зрозуміло, що зміст цієї угоди та позиція України повною мірою не влаштували ані Захід, ані Росію. Вітчизняний бізнес і вітчизняні політичні еліти ще також перебували на складному етапі свого формування й не могли діяти достатньо консолідовано. Геополітичний, соціально-економічний простір для маневру виявився в української влади достатньо обмеженим, що згодом і призвело до цілої низки політичних криз. Геополітична «битва за Україну» лише тільки розпочалася й, на жаль, мільйони простих українців виявилися її заручниками.

Як згодом з'ясувалося, коли справа стосується особистих інтересів, то, зазвичай, виникає маса розбіжностей. Занадто часто ті, хто послуговується шопенгауерівською формулою «світ як воля» усіма правдами та неправдами прагнуть підлаштувати загальносуспільні інтереси під свої власні, інколи безсоромно корисливі. Обов'язкове врахування цієї обставини є передумовою історичного реалізму. Це стає особливо важливим на етапах глибинних цивілізаційних перетворень, масштабних і багатовимірних суспільних трансформацій.

Безперечно, саме до розряду таких цивілізаційних трансформацій і належать складний «внутрішній» процес європеїзації усіх сторін сучасного українського життя, з одного боку, та не менш складний і суперечливий «зовнішній» процес європейської інтеграції України. Відокремлювати один від одного ці два виміри трансформаційних перетворень безглуздо. Тут лише варто пам'ятати, що історія вже давно довела незаперечну істину – у царині державного будівництва віра без справ є мертвою. Мірилом реальності цивілізаційного поступу в сучасному світі є, насамперед, позитивні зміни в самопочутті людей, здобуття ними якісно нових можливостей для самореалізації, як у просторі рідного соціуму, так і за його межами.

Гуманістичний антропоцентризм державотворення – це не порожній звук, а ознака справжньої цивілізованості. Коли національні держави та міжнародні спільноти втрачають цей орієнтир, можна сміливо робити висновок – не за горами системна криза. Наочним прикладом може слугувати перманентна криза найуспішнішого в людській історії інтеграційного проекту – Європейського Союзу. Стагнація (а подекуди й прихований демонтаж) задекларованої на старті євроінтеграційного процесу європейської соціальної моделі, тенденції посилення консервативного лібералізму, проблемна реалізація комунікативної стратегії ЄС, системні збої у реалізації концепту «Європа громадян» – усе це створює додаткові перепони на шляху «людиноцентричного» розгортання грандіозного європейського проекту. На нашу думку, в пострадянській історичній науці, яка гучно задекларувала методологічну переорієнтацію з формаційного на цивілізаційний підхід, після тривалої ідеологічної самоізоляції дещо затягнулося усвідомлення фундаментальної ролі даної ознаки цивілізованості.

У нашій ситуації корисно згадати, як свого часу Ф. Гізо у своїй першій лекції циклу «Історія цивілізації у Європі» чітко задекларував, що, безперечно, любить рідну Францію й високо оцінює роль своєї батьківщини в європейській історії. Водночас він одразу ж закликав не шукати європейську цивілізацію в якійсь одній державі європейського континенту. Автором наголошувалося на усвідомленні того, що сама по собі цивілізація є факт, однак факт своєрідний. Той, хто справедливо закликає істориків «обмежитися вивченням фактів і тільки фактів», має добре усвідомлювати їхню чисельність і різноманітність. Адже «є факти матеріальні, видимі – битви, війни, офіційні дії урядів; є факти моральні, приховані, але тим не менш цілком реальні; є факти індивідуальні, такі що мають певну назву; є факти загальні, безіменні, які неможливо віднести до відомого часу, дня, року, які неможливо обмежити певними рамками; але тим не менш і вони належать до розряду історичних фактів; виключення їх з історії означало б її спотворення» [4]. Цивілізацію Ф. Гізо вважає одним із «загальних, прихованих, складних фактів, який складно описувати і про який складно розповідати» [4], але який реально існує.

На переконання Ф.Гізо, *«цивілізація містить у собі два факти, вона існує при двох умовах і характеризується двома ознаками: розвитком суспільної діяльності і розвитком особистої, – прогресом суспільства і прогресом людини* [курсив наш – О.Г.]. Усюди, де зовнішнє життя людини стає ширшим, де вона оживляється, поліпшується, де духовна природа її проявляється в усьому блиску й величі, – всюди на основі цих ознак, і навіть не дивлячись на значну недосконалість суспільного побуту, людський рід проголошує цивілізацію і вшановує її» [4].

Підсумовуючи вищезазначене, варто повторно наголосити на простій істині, що узагальнення, осмислення й врахування у практичному житті історичного досвіду є обов'язковою передумовою якісного управлінського процесу на рівні будь-якого міждержавного об'єднання, на рівні окремої держави й, зрештою, на рівні нормальної особистості, котра вибудовує певну життєву стратегію. Це є природною реакцією на зміни історичної ситуації, зовнішнього середовища, мисленнєвою передумовою адаптації до динамічної реальності колективного й індивідуального життя. І це, звісно, передбачає наявність відповідного рівня системного мислення, здатного забезпечити не лише якісний моніторинг змін, а й максимально можливу глибину проникнення в майбутнє, прогнозування розвитку виявлених тенденції з метою уникнення небезпек і ефективного використання нових можливостей. Адже процес «цивілізаційного дозрівання» України явно затягнувся й, на жаль, далеко не всі зможуть встигнути насолодитися безсумнівними перевагами прекрасного нового світу.

Використані джерела та література

1. Зеркаль О. Шість років Асоціації: чи готова Україна до подальшої інтеграції з ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/06/26/7111553/>
2. Україна – Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991–2009). Київ: Юстініан, 2010. 608 с.
3. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 черв. 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
4. Гизо Ф. История цивилизации в Европе / изд. 3-е без перемен. Санкт-Петербург, 1905. URL: http://az.lib.ru/g/gizo_f/text_1828_histoire_de_la_civilisation_en_europe.shtml

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПРІОРИТЕТ ВІДНОВЛЕНОЇ ЛАТВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Стаття присвячена стратегічному європейському вектору латвійської зовнішньої політики. Після 1991 р., Латвія, вийшовши зі складу СРСР, інтегрувалася в головні європейські інституції, відкрила свій ринок для товарів з Європи й активно бере участь у зовнішній політиці об'єднаного континенту, а в 2015 році була країною-головою ЄС. Сьогодні, через десятиліття, очевидно, що головні завдання, поставлені після відновлення незалежності, Латвія виконала: увійшла до число країн Євросоюзу, приєдналася до зони євро, бере участь в європейській системі колективної безпеки. У статті досліджуються зміни, що відбулися в Латвійській Республіці за двадцятирічний період. Крім того, аналізується геополітична важливість Латвії для ЄС, яка переважила всі існуючі політичні та економічні ризики як для однієї, так і для іншої сторони.

Ключові слова: Латвія, ЄС, країни Балтії, НАТО, європейська та євроатлантична інтеграція.

Кириченко О.В. Европейский вектор как стратегический внешнеполитический приоритет восстановленной латвийской государственности

Статья посвящена стратегическому европейскому вектору латвийской внешней политики. После 1991 г., Латвия, выйдя из состава СССР, интегрировалась в главные европейские институты, открыла свой рынок для товаров из Европы и активно участвует во внешней политике объединенного континента, а в 2015 г. была страной-председателем ЕС. Сегодня, спустя десятилетия, очевидно, что главные задачи, поставленные после восстановления независимости, Латвия выполнила: вошла в число стран Евросоюза, присоединилась к зоне евро, участвует в европейской системе коллективной безопасности. В статье исследуются произошедшие изменения в Латвийской Республике за двадцатилетний период. Кроме того, анализируется геополитическая важность Латвии для ЕС, которая не-

ревесила все существующие политические и экономические риски как для одной, так и для другой стороны.

Ключевые слова: Латвия, ЕС, страны Балтии, НАТО, европейская и евроатлантическая интеграция.

Kyrychenko O. European vector as a strategic foreign policy priority of the restored Latvian statehood

The article is devoted to the strategic European vector of Latvian foreign policy. After 1991, when Latvia seceded from the USSR, the country integrated into the main European institutions, opened its market for goods from Europe and actively participates in the foreign policy of the united continent, and in 2015 was the EU presidency. Today, decades later, it is becoming clear that Latvia has fulfilled the main tasks set after the restoration of independence: it has become one of the countries of the European Union, joined the euro zone, and participates in the European system of collective security. Thus, the article examines the changes that have occurred in the Republic of Latvia over a twenty-year period. In addition, the geopolitical importance of Latvia for the EU is analyzed, which outweighed all the existing political and economic risks for both one and the other side.

Keywords: Latvia, EU, Baltic states, NATO, European and Euro-Atlantic integration.

У результаті розпаду Радянського Союзу відбулися значні зміни на геополітичній карті світу. На пострадянському просторі утворилася низка нових незалежних держав. Перед Латвією, як і перед рештою балтійських країн, постала проблема пошуку, формування та розвитку відносин з іншими державами. Говорячи про країни Балтії – Латвію, Литву та Естонію – необхідно відзначити, що ці країни проголосили «Повернення на Захід» – «Return to the West» – головною стратегічною лінією в своїй зовнішній політиці. Вступ держав регіону в такі міжнародні структури як ЄС і НАТО стало поворотною точкою, яка чітко позначила новий вектор зовнішньополітичних програм.

Уже в травні 1989 р. Балтійська Асамблея заявила, що перебування Латвії, Литви, Естонії в складі СРСР не має правових підстав, а 24 серпня 1991 р. уряд Росії визнав незалежність трьох балтійських республік, незабаром з ними були встановлені дипломатичні відносини. Лише через десять днів, 2 вересня 1991 р., уряд США також визнав незалежність країн Балтії. Одним із головних завдань після того як Латвія в 1991 р. стала самостійною державою, було вироблення зовнішньополітичної стратегії, а також формування абсолютно нових державних структур.

У травні 1990 р. було створено латвійське Міністерство закордонних справ і фактично тоді ж були зроблені перші кроки з формування дипломатичної служби. У 1990 р. Латвійська Республіка відкрила свої перші дипломатичні представництва в сусідніх Естонії й Литві, а в 1991 р. була започаткована діяльність посольств у Росії та США. У найкоротші терміни Латвія домоглася визнання з боку багатьох впливових держав світу, з ними були відновлені дипломатичні відносини. Дотримуючись шляху повернення в Європу, Латвійська Республіка вже 10 вересня 1991 р. стала членом Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ, нині ОБСЄ), через тиждень – членом ООН, а 15 жовтня була прийнята в ЮНЕСКО.

Основні пріоритети латвійської зовнішньої політики від початку 1990-х рр. були націлені на якнайшвидшу інтеграцію в політичні й економічні структури Заходу, оскільки розв'язання проблеми національної безпеки Латвія вбачала саме в орієнтації на тісну співпрацю із західними країнами, насамперед, із США. Контакти та співпраця з Євросоюзом почали складатися відразу після відновлення незалежності Латвії. Європейське Співтовариство в 1992 р. включило країни Балтії до програми PHARE («Poland, Hungary Aid for the Reconstruction

of the Economy» – «Допомога на відновлення економіки Польщі та Угорщини»), а 11 травня 1992 р. був підписаний договір між Латвією і ЄС про торговельне, комерційне та економічне співробітництво, який забезпечував відновлений державі режим найбільшого сприяння в торгівлі.

У 1993 р. Латвія, як й інші країни Балтії, активізувала свою політику щодо відносин з офіційним Брюсселем і в квітні 1993 р. на конференції в Копенгагені з економічного співробітництва в Центральній та Східній Європі заявила про свій намір вступити в Євросоюз. Рада ЄС на засіданні в Копенгагені сформулювала низку критеріїв для прийому посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи (доповнені в Ессені в грудні 1994 р.): стабільність інститутів, які гарантують демократію, діюча ринкова економіка, а також здатність виконувати зобов'язання щодо членства в Союзі. Ці критерії стали спрямовуючими в процесі інтеграції Латвії в ЄС. Рада Міністрів ЄС ухвалила «Білу книгу» з метою узгодження національного законодавства країн-кандидатів з високими європейськими стандартами. У цьому документі були уточнені вимоги, які слід було виконати для досягнення критеріїв прийому в ЄС [1].

У квітні 1995 р. Сеймом Латвії були затверджені «Основні напрямки зовнішньої політики Латвійської Республіки до 2005 р.» [2], у червні 1995 р. ухвалено латвійську «Концепцію національної безпеки» [3], в якій підкреслювалося, що ключовим моментом для державних інтересів є повна інтеграція країни в Європейський Союз і НАТО. Саме в цих документах і була сформульована головна мета зовнішньої політики Латвії: забезпечити державну незалежність шляхом інтеграції до провідних європейських структур безпеки, політичних та економічних інституцій, а також активне залучення в світові процеси на міжнародній арені.

У «Концепції національної безпеки» були визначені наступні основні напрями зовнішньої політики Латвії: 1. Вступ до ЄС. Саме це розглядалося як необхідна умова для виживання латвійського народу і збереження відновленої латвійської державності. Включення в економічну систему Євросоюзу мало посприяти швидкому розвитку національних сільсько-го господарства, науки, освіти та культури. 2. Вступ до НАТО як гарантія безпеки Латвії. Країна цілеспрямовано з середини 90-х рр. XX ст. брала участь у програмі Альянсу «Партнерство заради миру» та Раді північноатлантичного співробітництва, готуючись до прийняття у військовий блок. 3. Участь у ключових міжнародних організаціях: європейських і міжнародних, таких, як ООН, Рада держав Балтійського моря, ОБСЄ, що надало б можливість формування нової політики безпеки ЄС. 4. Підтримка добросусідських відносин з Росією.

12 червня 1995 р. були підписані асоціативні договори між ЄС і країнами Балтії [4]. Ще до набуття чинності угоди про асоціацію Латвія стала брати участь у структурованому політичному діалозі, передбаченому для країн-кандидатів з різних міжнародних питань, особливо з нагальних для обох сторін. Питання про приєднання Латвії до Євросоюзу було порушено 27 жовтня 1995 р., коли уряд Латвії подав до головної в ЄС Іспанії офіційну заявку на вступ. У 1997 р. Європейська комісія надала перші висновки про початок переговорів з низкою країн-кандидатів щодо вступу в ЄС, проте Латвію на той час до переговорів не допустили.

У лютому 2000 р. розпочалися офіційні переговори про вступ Латвії в ЄС. Рішення про розширення Євросоюзу на Схід було досить складним та амбітним для офіційного Брюсселя, оскільки вперше в історії міждержавного об'єднання до нього побажало вступити значне число порівняно слабких

країн в економічному розвитку. При цьому, більшість з них були недостатньо економічно інтегровані як між собою, так і з ЄС. Рішення приймалося в той момент, коли стало зрозуміло: не здійснилися надії, які покладалися на Маастрихтський договір [5] про створення Європейського Союзу (вступив в силу в листопаді 1993 р.), в контексті досягнення більшої позитивної динаміки економічного просування, більшої згуртованості країн-учасниць, швидкої взаємної інтеграції та вирівнювання рівнів розвитку.

З наростанням глобальної конкуренції проявився економічний застій. Крім того, розширення загострило невирішені питання внутрішнього розвитку ЄС – про адміністративну реформу, спільну зовнішню політику і політику безпеки, створення європейського монетарного союзу. Разом з тим, ЄС був орієнтований на розширення свого споживчого ринку; на приплив робочої сили, причому дешевої, здатної підвищити конкурентоспроможність товарів і послуг в Євросоюзі; на розширення власного політичного, економічного впливу на нові регіони, що мало посприяти підвищенню іміджу офіційного Брюсселя на міжнародному рівні та на створення «буферної зони» з Росією, що збільшило б безпеку всередині ЄС.

З боку Євросоюзу також були задіяні механізми, що сприяли інтеграції країн-кандидатів. Один з них – щорічні звіти ЄК, які готувалися у 1998–2002 рр. і в яких давався докладний звіт про стан економічного та політичного становища Латвії [6]. Також від 1999 р. юридично опрацьовувалося узгодження латвійського законодавства до законодавства ЄС. В результаті, ЄК затвердила Програму «Партнерство з приєднання», яка передбачала об'єднання всіх існуючих досі підтримуючих програм ЄС. Нова версія цієї програми була затверджена в листопаді 2001 р. [7]

У 2002 р. Сейм Латвійської Республіки затвердив нову Концепцію національної безпеки, в якій підкреслювалося, що «безпека Латвії досягається шляхом забезпечення стабільної внутрішньополітичної, соціальної та економічної ситуації, включення країни в європейські та євроатлантичні політичні й економічні структури, структури безпеки і оборони» [8].

3 грудня 2002 р. у Копенгагені Латвія з дев'ятьма країнами-кандидатами завершила переговори про прийняття в ЄС. У квітні 2003 р. в Афінах на засіданні Ради Євросоюзу Латвія разом з іншими державами-кандидатами підписала договір про приєднання до Європейського Союзу [9]. Угоду було затверджено всенародним голосуванням, проте опитування засвідчило певне зростання кількості євроскептиків. Так, на референдумі 20 вересня 2003 р., в якому взяла участь переважна більшість латвійських громадян, 66,97% висловилися за вступ до Євросоюзу, а 32,26% проголосували проти [10]. 30 жовтня 2003 р. Сейм Латвії ратифікував договір про приєднання до ЄС. 1 травня 2004 р. Латвійська Республіка офіційно вступила в Євросоюз. При цьому, Брюссель чітко усвідомлював, що адаптація балтійських країн до «європейських стандартів», прищеплення «демократичних цінностей» буде складною.

Наріжним каменем залишалося неврегульоване проблемне питання статусу латвійських негромадян, яке ускладнювало відносини між Латвією та Росією й перетворилося відтоді на внутрішню проблему ЄС. Однак геополітична важливість Латвії як зони безпеки між Росією і ЄС та необхідність поширити на неї вплив Заходу переважили всі політичні та економічні ризики – тому Брюссель і змірився з існуючим в країні «дефіцитом демократії» [11]. Цей «дефіцит» був пов'язаний з об'єктивним після розпаду СРСР розмаїттям прав різних категорій латвійського населення, громадян і негромадян, відсутністю

в останніх виборчого права голосу та вирішального впливу на політичне життя країни. Латвійські громадяни з 1 травня 2004 р. автоматично стали громадянами Європейського Союзу, завдяки 17-й статті Амстердамського договору. А негромадяни Латвії не могли розраховувати на автоматичне надання їм дозволу на постійне проживання в ЄС, завдяки директиві № 2003/ 109/ ЄС [12]. Остання була прийнята 25 листопада 2003 р., і країни Євросоюзу, в тому числі Латвія, повинні були ввести її в національне законодавство до 23 січня 2006 р., що й було зроблено. Фактично, в Об'єднаній Європі було введено поняття «постійний житель ЄС». 22 червня 2006 р. був прийнятий закон про «Статус постійного жителя Євросоюзу в Латвійській Республіці», який впроваджує такий статус на території країни [13].

Ще раніше, 29 березня 2004 р., у Вашингтоні глави урядів країн-кандидатів на вступ в ЄС, в тому числі й Латвії, вручили керівництву НАТО відповідні документи про вступ в Альянс, а, напередодні, 2 лютого того ж року прапори зазначених країн вже були підняті в штаб-квартирі військового блоку в Брюсселі. Після прийому Латвії в ЄС і НАТО у 2004 р. МЗС країни приступило до розробки нової концепції зовнішньої політики, бо цілі, висунуті попередньої концепцією, були досягнуті та з'явилася необхідність заново сформулювати пріоритети міжнародної діяльності та політики безпеки, що відповідали б як ситуації в світі, так і цілям діяльності Євросоюзу й Альянсу на той період.

У 2005 р. була затверджена нова «Концепція національної безпеки Латвії» [14], в якій викладаються принципи запобігання потенційних загроз. Відкриття кордонів з європейськими країнами було однією з причин популярності ідеї вступу в ЄС серед широких мас населення. Крім того, Латвія вбачала в

цьому можливість залучення туристів і фахівців з інших країн. Зокрема, очікувалося, що Латвійська Республіка постане «туристичною Меккою».

Однак, замість припливу населення Латвія отримала його масовий відтік: виїзд жителів на заробітки за кордон, який після економічної кризи 2008 р. набув масових масштабів. Населення об'єктивно мігрує в більш розвинені європейські країни: Сполучене Королівство, Ірландію, Нідерланди, де є можливість працювати за фахом й отримувати більшу платню. Держава робила спроби по поверненню емігрантів: була розроблена програма з приваблення громадян, які залишили батьківщину, однак вона не принесла користі й лишилася невиконаною, тому її було вирішено згорнути. За період з 2000 по 2013 рр. Латвію залишили близько 259 тис. жителів [15].

У 2011 р. Євростат (Eurostat) вніс Латвію до числа дев'яти найбідніших країн ЄС [16]. Більше 80% латвійського національного ВВП формується за рахунок наданих державою послуг, число зайнятих в латвійській науці скоротилося з 31 тис. до 4 тис. осіб, всі конкурентоспроможні НДІ були ліквідовані, через що попередній науковий потенціал країни значною мірою виявився втраченим. Особливо постраждала медична галузь: за словами экс-міністра охорони здоров'я І. Еглітіс: «Безкоштовна медицина в Латвії – це міф» [17]. Останній також зауважив, що уряд вважав за краще замість витрат на медицину нарощувати військові. Це стало особливо очевидним у зв'язку з російською окупацією Криму та агресією на Донбасі й подальшими заявами державного керівництва Латвії про загрозу її незалежності.

Скорочення фінансування медичної сфери набуло усталеного характеру. Ще у 2008 р. экс-міністр охорони здоров'я І. Цирцене визнала, що за попередніх п'ять років було закрито

половину лікарень [18]. Зарплати медикам скоротили на 20%, а Мінздрав розробив три різних плани скорочення витрат, які передбачали зменшення фінансування галузі до 20-40%. Намагаючись самостійно боротися з ситуацією, латвійські медики проводили страйки та мітинги.

Ціни на основні медичні послуги в Латвії суттєво зросли, особливо після вступу в Єврозону, також збільшилась вартість ліків. За програмою скорочення витрат МОЗ запропонувало закрити найбільші 1-у та 2-гу Ризькі міські лікарні, а також різко зменшити компенсації за ліки пацієнтам [19]. Багато латвійських лікарень і клінік відмовилися від проведення бюджетних планових операцій, медики стверджували про можливість надання невідкладної допомоги лише половині пацієнтів, які звернулися. Так, 1-а Ризька лікарня від серпня 2009 р. звільнила 570 (або дві третини) працівників [20]. Також ця лікарня повністю припинила прийом невідкладних пацієнтів.

На сьогоднішній день понад 700 латвійських державних підприємств виявилися в приватних руках, а 38 (в числі яких такі відомі підприємства як «ВЕФ», «Альфа», «Комутатор», «Радіотехніка») було ліквідовано. Найбільший виробник електричок «RVR» у теперішній час займається лише їх ремонтом. Чисельність зайнятих у сільському господарстві скоротилася на 21,5% [22]. Після вступу в ЄС зарплата у населення зросла в 2 рази, натомість споживчі ціни – в 10 разів. Окрім іншого, результатом інтеграції Латвії в Європу стало відчутне руйнування національної промисловості, яка свого часу була конкурентоздатною стосовно західноєвропейської. Так, у 2009 р. на вимогу Євросоюзу були закриті три цукрових заводи (найстаріший з них – у м. Єлгава). На думку багатьох експертів, поспішний і недостатньо підготовлений вступ Латвії в ЄС перетворив її на ринок збуту європейських товарів.

Водночас, певне економічне піднесення 2004 р., яке після вступу в ЄС відзначалося в Латвії та країнах Балтії загалом, пояснюється, операціями з нерухомістю, стрімким зростанням споживання, а головне – значними кредитними впливаннями багатьох зарубіжних, здебільшого скандинавських, банків. Втім, навіть приплив закордонних інвестицій не став для Латвії порятунком. Адже велика частина коштів пішла в споживчий сектор економіки. Сталося так зване «проїдання» інвестицій, що призвело до ситуації, коли залучені в економіку країни 6 млрд латів були витрачені на покриття дефіциту торгового балансу, який склав 6,8 млрд латів. Станом на 2015 р., державний борг Латвії становив 38,1% ВВП [21] або 9,6 млрд євро [22].

1 січня 2014 р. Латвія вступила в зону євро, а уряд Латвії розпочав послідовне виконання Програми конвергенції. Незважаючи на обіцянки влади суворо стежити за дотриманням продавцями норм торгівлі, ціни все ж таки виросли. Так, продуктовий кошик середньостатистичної сім'ї з чотирьох осіб подорожчав приблизно на 13 євро. По суті, питання переходу на євро полягало не просто у відмові від національної валюти на користь загальноєвропейської – велике значення мало у цьому контексті закріплення «європейської» ідентичності. До того ж вступ ще одного учасника в слабку Єврозону додало їй довіри.

Варто зазначити, що в останні роки ЄС послідовно сприяв Латвії в її максимальній інтеграції в політичні і економічні проекти Об'єднаної Європи. Найяскравіші приклади – надання Ризі статусу культурної столиці Європи-2014 і головування Латвії в Євросоюзі у 2015 р. У 2004 р. президент країни В. Віке-Фрейберга у вступі до підручника «Історія Латвії ХХ століття» написала, що «співпраця з державами-членами ЄС є пе-

редумовою впровадження в життя латвійських національних прагнень, забезпечення економічного розквіту країни і різкого підвищення добробуту населення» [23]. Але доводиться визнати, що ті очікування, які Латвія покладала на вступ в ЄС, не привели до миттєвого економічного піднесення країни, її товари поки що не витримують конкуренції з європейськими, а відкриття кордонів мало наслідком об'єктивний відтік населення (в основному, молоді, а також фахівців, особливо вузьких профілів).

Своїм вступом до ЄС Латвія досягла, в першу чергу, ідеологічної мети: «ідеї цивілізаційної єдності двох частин європейського континенту», яка спрямована на створення Великої Європи як виконання стратегічного завдання ключових західних держав. Входження Балтійського регіону в ЄС і НАТО дозволило Заходу впритул наблизитися до кордонів з РФ, нейтралізувавши в значній мірі існуючу російську загрозу.

Крім політичних причин, ЄС переслідував й економічні цілі: Латвія постала для Європи ринком збуту, особливо, коли всі заборонені Росією європейські товари в результаті введення відповідних санкцій через російську агресію в Україні були перенаправлені на балтійські ринки, негативно вплинувши на місцеві господарства, оскільки виявилися відчутно дешевшими.

Втім, уряд Латвії продемонстрував свою готовність не рахуватися з економічними втратами, демонструючи загальноєвропейську солідарність, оскільки основною метою перебування країни в ЄС усе ж є стратегічний геополітичний і цивілізаційний вибір. Важливо було показати, що латвійська сторона обирає західний шлях розвитку та прагне максимально інтегруватися в західні інституції.

На сьогодні є підстави стверджувати, що Латвія досягла успіху в цьому процесі, інтегрувавшись в різні європейські

структури: політичні та економічні, а також інституції регіональної безпеки. І якщо політичні цілі були досягнуті – Європа прийняла Латвію до своїх лав, країна увійшла в систему європейської безпеки, то економічні очікування поки що не виправдалися. Латвія опинилась серед найбідніших країн Європи.

У перебігу складних процесів посткомуністичної трансформації Латвійської Республіки провідна роль належить її політичним елітам, які визначають засади формування історичної політики країни. При цьому, в розвитку зазначеної політики виокремлюються три окремих періоди. Водночас наявні в Латвії проблеми політизації минулого слід розглядати у зв'язку з подіями внутрішньополітичного життя та міжнародних відносин. У даному процесі латвійські еліти відіграють помітну роль, вибудовуючи взаємодію з елітами Східної Європи, експертними та політичними колами Західної Європи та США.

Дослідження основних тенденцій в розвитку латвійської історичної політики розглядається через призму використання політичними елітами країни адміністративних і законодавчих інструментів задля утвердження прийнятних «версій минулого», а також активну політичну роботу на міждержавному рівні, спрямовану на включення латвійських «історичних версій» до загальноєвропейської політики пам'яті. Історична політика Латвії, позиціонуючи її як жертву «двох тоталітаризмів» («нацистської та радянської окупації»), активно використовується в якості внутрішньополітичного та міжнародного чинника. На сьогодні політизація «антитоталітарної» тематики є затребуваним зовнішньополітичним інструментом, який слугує інтересам не лише латвійських, балтійських і східноєвропейських політиків, але й знаходить ідейних прибічників як у Західній Європі, так і в США, зокрема, в межах так званої

«стратегії перемелювання», застосовуваній американською стороною стосовно пострадянського простору.

На зазначеному історичному етапі відбулося оформлення доктрин «повернення на Захід» та «радянської окупації», які слугували засобом консолідації електорату та легітимації латвійських еліт, які прийшли на заміну комуністичного керівництва. Одним із яскравих збірних образів, що втілюють вказану тенденцію, може вважатися також В. Ландсбергіс, який посідав провідні державні пости в Литві у 1990-х рр., вважав себе наступником литовського правителя А. Сметони, що прийшов до влади у 1926 р. і виїхав до Німеччини у 1940 р.

Також варто відзначити, що рівень співробітництва Латвії з інституціями й окремими країнами, які складають територіальну систему європейської безпеки, є доволі невисоким, попри запеклу боротьбу великих світових держав за вплив на латвійську сторону. Це може свідчити як про недостатню інтегрованість Латвії в згадану систему, так і про кризу самої системи.

Найважливішими політичними елементами колективної системи європейської безпеки, в яких бере участь Латвія, є ОБСЄ, НАТО та ЄС. Проте, рівень співробітництва латвійської сторони в межах згаданих міжнародних інституцій є неоднорідним. Наприклад, співпраця Латвії у військовій галузі із сусідніми Естонією та Литвою навіть знизилася після вступу всіх трьох балтійських країн у НАТО в 2004 р. З іншого боку, навіть окремі спроби ОБСЄ оцінити ситуацію в Латвії у сфері дотримання прав нацменшин наражаються на різке неприйняття латвійської еліти, представленої, головню, етнічними латвійцями.

Державний суверенітет залишається для латвійців значущою цінністю, а ідеї відмови від його частини на користь

інституцій ЄС відкидаються більшістю населення країни. Ця ситуація може свідчити про те, що Латвія залишається порівняно «молодою» учасницею системи європейської безпеки. Її елітам і населенню ще доведеться пройти значний шлях до повної інтеграції у вказану систему, насамперед, у соціально-культурному плані. При цьому, існуюча ситуація може свідчити й про те, що сама система європейської безпеки переживає на сьогодні болючий процес трансформації, обумовлений, серед іншого, й фактором активного залучення до нього Латвії.

Використані джерела та література

1. Resolution on the White Paper: «Preparing the associated countries of Central and Eastern Europe for integration into the internal market of the Union» (COM (95)0163 – C4- 0166/95). URL: <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:51996IP0101>
2. The main directions of foreign policy of Latvia until 2005. URL: www.mfa.gov.lv/data/file/l/arp_konc.doc
3. The concept of national security of Latvia, 1995. URL: http://www.mod.gov.lv/~media/AM/Par_aizsardzibas_nozari/Plani,%20konceptijas/1995_nd.ashx
4. The Europe Agreement establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Latvian Republic, on the other hand, 1995. URL: http://www.mfa.gov.lv/data/file/l/01_Eiropas_Ligums_txt.pdf
5. The Maastricht Treaty, 7 February 1992. URL: <http://www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf>
6. Overview of key documents related to enlargement – the reports of the European Commission. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/enlargementprocess/pastenlargements/eu10/latvia_en.htm
7. Accession Partnership 13/11/2001 и 1999. URL: <http://old.mfa.gov.lv/en/eu/history/4394/4405/>

8. The concept of national security of Latvia, 2002. URL: http://www.mod.gov.lv/~media/AM/Par_aizsardzibas_nozari/Plani,%20konceptijas/2002_nd.ashx
9. EU Accession Treaty. URL: <http://www.mfa.gov.lv/arpolitika/eiropas-savienibaarpolitika/arhivs/integracija-es/iestasanas-essarunas/pievienosanas-es-ligums>
10. The results of people's Latvian European Union membership referendum. URL: <http://www.cvk.lv/cgi-bin/wdbcgiw/base/sae8dev.aktiv03er.vis>
11. The Republic of Latvia Saeima elections 5 october 2002 OSCE/ODIHR final report. URL: <http://www.osce.org/odihr/elections/latvia/16249?download=true>
12. Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/en/ALL/?uri=CELEX:32003L0109>
13. The Ministry of Internal Affairs of Latvia, Citizenship and Migration Board. URL: <http://www.pmlp.gov.lv/ru/homeru/uslugi/status-postoyannogo-zhitelya-es.html>
14. The concept of national security of Latvia, 2005. URL: http://www.mod.gov.lv/~media/AM/Par_aizsardzibas_nozari/Plani,%20konceptijas/2005_nd.ashx
15. The Central Statistical Bureau of Latvia. URL: <http://www.csb.gov.lv/>
16. Eurostat data. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/product?code=govdedpt1&language=en>
17. «Ex-minister: free medicine in Latvia – is a myth». URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/eks-ministrbesplatnaya-medicina-v-latvii-etomif.d?id=44592814>
18. Half of hospitals have been closed for five years in Latvia. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/za-pyat-letv-latvii-zakryli-polovinu-bolnic.d?id=43538463>
19. Pavel Vlasov: «Genocide in Latvian way?». URL: http://www.pctvl.lv/index.php?lang=ru&mode=rakurs&page_id=9216

20. The 1st City Hospital will dismiss 570 employees. URL: <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/1-aya-gorbolnicauvolit-570-rabotnikov.d?id=25985945>
21. The 9 poorest countries catching up on income per capita - Issue number 16/2011. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statisticsin-focus/-/KS-SF-11-016>
22. Debt and Macroeconomic Indicators Latvia. URL: <http://www.debt.lv/ru.html>
23. Daina Bleiere, Ilgvars Butulis, Antonijs Zunda, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga. Latvijas vēsture. 20. gadsimts. [Geschichte Lettlands. 20. Jahrhundert.] Verlag Jumava. Rīga, 2005. 444 S.

УДК: 327(477)

Хвист В.О.

МІСЦЕ УКРАЇНИ В СВІТОВОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРІ В 1991–2005 РР.

У статті висвітлюються основні принципи зовнішньої політики України, що були закладені після проголошення незалежності, та їх послідовна реалізація у практичній діяльності в наступні роки. Основну увагу зосереджено на характеристиці євроатлантичного та євразійського векторів, особливо на розвитку взаємовигідної співпраці з країнами-сусідами СНД, а також Центральної та Східної Європи.

Ключові слова: зовнішня політика, міжнародне право, геополітика, геостратегія, кризові явища, демократія.

Хвист В.А. Место Украины в мировом геополитическом пространстве в 1991–2005 гг.

В статье освещаются основные принципы внешней политики в начале приобретения независимости и их последовательная реализация в практической деятельности Украины в последующие годы. Основное внимание сосредоточено на характеристике евроатлантического и евразийского

го векторів, особливо на розвитку взаимовигодного співробітництва со странами-соседами СНГ, а также Центральной и Восточной Европы.

Ключевые слова: зовнішня політика, міжнародне право, геополітика, геостратегія, кризові явища, демократія.

Chvist V. Ukraine's place in the world geopolitical space in 1991–2005

The article covers the main principles of foreign policy at the beginning of independence and their consistent implementation in Ukraine's practical activities in the coming years. The main focus is on the characteristics of the Euro-Atlantic and Eurasian vectors, especially on the development of mutually beneficial cooperation with neighboring countries CEE and CIS.

Keywords: foreign policy, international law, geopolitics, geostrategy, crisis phenomena, democracy.

Перше десятиріччя двотисячних показало, що проголошені після здобуття незалежності принципи зовнішньої політики, послідовно реалізовувались у практичній діяльності: Україна стала важливим суб'єктом світової політики, на якого не могли не зважати навіть великі держави.

Один із відомих американських політологів З. Бжезінський, наступним чином оцінив місце України в сучасному світі: «Україна, новий і важливий простір на європейській шахівниці, є геополітичним центром, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію. Без України Росія все ще може боротися за імперський статус, але тоді б вона стала в основному азійською імперською державою і була б залучена в виснажливі конфлікти з Середньою Азією...» [1].

Нині можна констатувати, що, не зважаючи на надзвичайну складність внутрішнього становища, прогалини в сфері зовнішньої політики, Україна досягла певних результатів на міжнародній арені. Як незалежну державу Україну визнали понад 170 країн світу, практично з усіма встановлено дипломатичні

відносини. У Києві працює 77 іноземних посольства та 25 генеральних консульств. Україна є членом багатьох міждержавних, міжнародних недержавних, регіональних організацій.

У ст. 18 Конституції України 1996 р. відзначається: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом мирної і взаємовигідної співпраці з членами міжнародного суспільства на підставі загально визнаних принципів і норм міжнародного права» [2].

Як молода держава Україна прагнула знайти свою геополітичну ідентичність, усвідомити себе як в геополітичному контексті, так і в контексті розвитку світової цивілізації, визначити реальні національні інтереси, виробити стратегію і тактику їх реалізації.

Враховуючи багатовекторність зовнішньої політики України, інтеграція до європейських та євроатлантичних структур була зумовлена не тимчасовою кон'юктурою, а національними інтересами. Геополітична орієнтація України на Європу ускладнювалася низкою факторів історичного плану, насамперед колишньою приналежністю до СРСР, до держави яка викликали острах у європейських країн. Але для України такий напрямок геополітичного руху є питанням виживання країни як незалежної держави.

Між зовнішньою та внутрішньою політикою будь-якої держави, включаючи й Україну, існує тісний зв'язок, взаємобумовленість і взаємозалежність. З одного боку, зовнішня політика, її напрямок і ефективність, визначається значною мірою внутрішнім станом і внутрішньою політикою держави: її економічним і військовим потенціалом, масштабами території, кількістю населення, а також політичним режимом, державною ідеологією та інше. З іншого – внутрішня політика та

внутрішнє становище держави значною мірою залежить від її місця та ролі в системі міжнародних відносин, участі в міжнародному розподілі праці, ступені участі у вирішенні складних міжнародних проблем тощо.

З позиції класичної геополітики українську геостратегію характеризували дві основні парадигми – євразійська та євроатлантична, до яких додалась третя – чорноморська: Україна відіграє провідну роль у ГУАМ – політичному й економічному об'єднанні Грузії, України, Азербайджану та Молдови, що покликане виступити на противагу поширенню впливу Росії на території колишнього СРСР як альтернативний центр сили. Це об'єднання, створене у 1997 р. й остаточно організаційно оформлене у 2006 р., націлене на створення євразійського транспортного коридору, насамперед для транспортування нафти і газу; мирне врегулювання конфліктів та боротьбу із сепаратизмом; технічне співробітництво у військовій сфері; координацію дій у міжнародних організаціях; економічне співробітництво тощо. Однак практична реалізація поставлених цілей залишається на сьогодні не на дуже задовільному рівні.

Балтійсько-чорноморський вектор зовнішньополітичної діяльності України був вельми перспективним з огляду на можливість утворення геополітичної вісі, яка об'єднала б незалежні держави, що прагнули вийти з-під політичного та економічного контролю Росії. Підтвердженням цьому став саміт демократичних держав (Литва, Латвія, Естонія, Македонія, Словенія, Румунія, Молдова, Грузія, Польща, Болгарія, Україна), що відбувся наприкінці 2005 р. у Києві. Однак у подальшому ця ініціатива не набула тривалого життя.

Специфіка геополітичних координат України полягає в її належності одночасно до двох регіонів – Європи та Євразії, причому в обох регіонах Україна на початок XXI ст. займає по-

літично периферійне положення. Якщо географічно Україна належить до Центрально-Східної Європи, то політично упродовж останніх кількох століть вона була внутрішньою колонією Росії, знаходилася не лише «під її крилом», але і в її «тіні».

Характеризуючи відносини України з Росією та країнами СНД, слід виходити з того, що всі ці країни історично пов'язані спільною радянською та імперською історією, економікою, але їхні сучасні зовнішньополітичні доктрини та цивілізаційна приналежність різні. Тому успішний розвиток відносин України з Росією та іншими країнами СНД залежав від переведення цих відносин у русло стабільної системи міжнародного співробітництва, оформленого в міжнародно-правових актах. Цей процес відбувався повільно та суперечливо насамперед тому що СНД виявилася не спроможною діяти як дійсно інтегруюча інституція.

Академік Б. Гаврилишин вважав, що «СНД в найліпшому випадку може стати «роз'єднаним» спільним ринком» [3]. Позиція України стосовно СНД була чітка і послідовна: Київ виступав проти надання Співдружності статусу суб'єкта міжнародного права, що не влаштовувало Москву.

Відносини між Україною і Росією були ключовою ланкою в євразійській парадигмі української геостратегії, насамперед завдяки економічним зв'язкам між сусідами.

У політичній сфері відносини Росії та України визначалися низкою міждержавних договорів про дружбу, партнерство і співробітництво в торгівельній, економічній, військово-технічній та інших сферах. Проте, це не завадило провладним колам Російської Федерації активно втручатися в проведення президентської кампанії в Україні восени 2004 р., що було фактично втручанням у внутрішні справи суверенної держави. Затягування демаркації міждержавних кордонів було ви-

користано російськими політиками в провокаціях у Керченській затоці 2003 р.

На українсько-російські відносини суттєво впливала внутрішньополітична ситуація в Росії. Після обрання В. Путіна президентом РФ поновилися імперські амбіції колишньої наддержави. Концепція нової російської геополітики, що виражалася в прагненні відновити сильну централізовану державу, яка претендує на роль одного з «полюсів сили» у світовій геополітиці, приділяла велике значення ролі України.

Росія будь-що хотіла і хоче повернути Україну в сферу свого впливу для досягнення інших, більш амбітних національних інтересів у галузі зовнішньої політики. Це знайшло свій вираз у більш прагматичному та жорсткому підході російського керівництва на всіх рівнях виконавчої влади, а також на рівні суб'єктів господарської діяльності у відносинах з Україною, здійсненні економічного тиску. На практиці мала місце підтримка проросійських політичних сил в Україні, що закликали до об'єднання з Росією, заангажоване висвітлення подій в Україні у російських ЗМІ, невизначеність термінів оренди російським Чорноморським флотом українських військових баз у Севастополі, навіть провокативні дії (будівництво дамби до українського острова-коси Тузла у 2003 р.) та неоднозначні висловлювання російських високопосадовців щодо України та її території. Це можна пояснити тим, що близько 70 % росіян розглядали Україну не як незалежну державу, а як тимчасове державне утворення, яке рано чи пізно має розчинитися в складі новітньої «великої Росії».

Паралельно з цим на просторах СНД пожвавилися дискусії про утворення Митного союзу. Для Росії в такому союзі, попри незначні обмеження, переваги очевидні: відновлення статусу «великої держави», можливість контролю великого

ринку із практичною монополією щодо України тощо. Для України ж у разі подібного об'єднання, прогнозувалася низка можливих негативних наслідків. По-перше, в Україні не було сильних просоюзних настроїв. На думку Б. Гаврилишина, значна частина населення, майже всі люди в Західній Україні, велика кількість людей у Центральній Україні та деяка частина на Півдні була б проти возз'єднання із Росією, навіть ціною громадянської війни [3]. По-друге, Україна вкотре в своїй історії могла постати перед загрозою фактичної втрати державного суверенітету.

І хоча на тому історичному етапі Україну не валось втягнути в Митний союз на чолі з Росією, однак у наступному історичному періоді російська інтеграторська політична лінія щодо України вилилась у пряму агресію у 2014 р.

У геополітичному контексті Україна надавала важливого значення розвитку своїх відносин із державами Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), які є своєрідним містком між Україною й Заходом.

Спільна зацікавленість у якнайшвидшому та повномасштабному підключенні до європейських інтеграційних процесів створювала основу їх політичного альянсу не лише на противагу Росії, але й заради протидії антиінтеграційним настроям частини країна Європейського Союзу щодо нових членів.

Загалом можна говорити про позитивне ставлення країн цього регіону до України в означений період. Так, Польща активно підтримала боротьбу за демократію в Україні під час «помаранчевої революції» 2004 р., послідовно підтримує Україну в її просуванні до європейських економічних та політичних структур, активно співпрацює з Україною у військово-політичній сфері, виступає посередником для вступу України в ЄС. Політична взаємозацікавленість України та Словаччини під-

кріплюється спільними економічними інтересами та має всі передумови для динамічного розвитку завдяки близьким для двох народів способам життя, мові, фольклору, менталітету, що сприяє взаємовигідному партнерству та співробітництву. Після підписання двостороннього Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Румунією, за яким дві держави відмовляються від взаємних територіальних претензій і підтверджують суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість своїх кордонів, налагодилося конструктивне політичне та економічне співробітництво і з цією країною. Зважена участь України та українських миротворців залагоджені міжнаціональних конфліктів у колишній Югославії, зокрема, перебування на території Хорватії, піднесло авторитет України в цій країні. Активно розвиваються відносини України з Угорщиною, Болгарією, Чехією в рамках регіонального співробітництва в економічній, торгівельній сферах та сфері туризму.

Україна як невід’ємна частина європейського простору прагне стати повноправним членом Європейського Союзу. 14 червня 1994 р. у Люксембурзі була підписана, а 1 березня 1998 р. після ратифікації всіма державами-членами ЄС набула чинності Угода про партнерство і співробітництво між ЄС та Україною [4].

Україна уклала угоди про дружбу зі всіма своїми сусідами, не мала імперіалістичного чи агресивного минулого. Проте, для вступу до Європейського Союзу Україна має довести до кінця цілий ряд реформ та перетворень.

У регіональному безпековому просторі навколо України наприкінці XX – початку XXI ст. відбувалися масштабні інтеграційні процеси. З одного боку, ЄС і НАТО розширювали свої кордони та сфери впливу в Центральній і Південно-Східній Європі, з іншого, на пострадянському просторі тривали

динамічні процеси формування Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ).

Прийняття Радою національної безпеки і оборони України у 2002 р. політичного рішення щодо набуття Україною в перспективі повноправного членства в НАТО стало переломним етапом у відносинах нашої держави з Альянсом, закономірним кроком на тлі його трансформації з військово-політичної організації в політично-військову, глобалізації міжнародного середовища безпеки після 11 вересня 2001 р., реалізації стратегії розширення НАТО на Схід.

Отже, для України, яка впродовж своєї історії перебувала в центрі інтересів кількох наддержав, вибір геополітичної стратегії та визначення свого місця в системі міжнародних політичних відносин має величезну вагу. Внаслідок особливостей географічного становища Україна була вимушена, з одного боку – вести дуже обережну, виважену і продуману політику зі своїми сусідами, а з іншого – сконцентруватися на європейському геополітичному векторі, активізувати процес інтеграції в європейські та євроатлантичні структури.

Використані джерела та література

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Гаврилишин Б. Україна між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем: геополітичні можливості і обмеження. К., 2000. 11 с. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/WP/2000/WP_ukr.pdf
4. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012

УДК 930.1[493+435.9]

Соловйова А.Б.

ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ БЕНІЛЮКСУ (1991–2005 рр.)

У статті здійснено аналіз відносин України з країнами Бенілюксу (1991–2005 рр.) Авторка аналізує нормативно-правове підґрунтя співпраці країн Бенілюксу та України, створення та функціонування системи освіти в Україні та країнах Бенілюксу. Незважаючи на те, що нормативно-правова база досить розгалужена та була підписана низка нормативно-правових актів між Україною та державами Бенілюкс, для підтримання активного співробітництва бракувало програм дій, у яких чітко були б окреслені системні кроки щодо забезпечення двосторонніх відносин.

Авторка також приходить до висновку, що внаслідок зміни пріоритетів у зовнішній політиці, співробітництво між Україною та країнами Бенілюксу не мало постійного розвитку. Авторка наголошує, що навіть за дотримання європейського вектору як пріоритетного, розвиток відносин Україна-країни Бенілюкс, не займав центрального місця у зовнішній політиці України.

Ключові слова: міжнародні відносини, євроінтеграція, країни Бенілюксу, зовнішня політика, співробітництво.

Соловьева А.Б. Отношения Украины со странами Бенилюкса (1991–2005 гг.)

В статье осуществлен анализ отношения Украины со странами Бенилюкса (1991–2005 гг.) Автор анализирует нормативно-правовую основу сотрудничества стран Бенилюкса и Украины, создания и функционирования системы образования в Украине и странах Бенилюкса. Несмотря на то, что нормативно-правовая база достаточно разветвленная и был подписан ряд нормативно-правовых актов между Украиной и государствами Бенилюкс, для поддержания активного сотрудничества не хватало программ действий, в которых четко были бы четко очерчены системные шаги по обеспечению двусторонних отношений.

Автор также приходит к выводу, что в результате изменения приоритетов во внешней политике, сотрудничество между Украиной и странами Бенилюкса не имело постоянного роста. Автор отмечает, что даже при соблюдении европейского вектора в качестве приоритетного, развитие отношений Украина-страны Бенилюкс, не занимало центрального места во внешней политике Украины.

Ключевые слова: *международные отношения, евроинтеграция, страны Бенилюкса, внешняя политика, сотрудничество.*

Solovjova A. Ukraine's relations with the Benelux countries (1991–2005)

The article analyzes Ukraine's relations with the Benelux countries during 1991–2005. The author analyzes the regulatory framework for cooperation between the Benelux countries and Ukraine, the creation and functioning of the education system in Ukraine and the Benelux countries. Despite the fact that the regulatory and legal framework is quite extensive and a number of regulatory legal acts were signed between Ukraine and the Benelux states, there was a lack of action programs to maintain active cooperation that would clearly outline systemic steps to ensure bilateral relations.

The author also comes to the conclusion that as a result of changing priorities in foreign policy, cooperation between Ukraine and the Benelux countries did not have constant growth. In addition, the author notes that even with the European vector as a priority, the development of relations between Ukraine and the Benelux country did not occupy a central place in Ukraine's foreign policy.

Keywords: *international relations, European integration, Benelux countries, foreign policy, cooperation.*

В умовах євроінтеграційного вектору зовнішньої політики України все більшої актуальності набувають дослідження євроінтеграційних перспектив України. На наш погляд, політичний діалог України та Європейського Союзу, а також України та країн Бенілюксу залежить від низки чинників, як зовнішніх, так і внутрішніх. У цьому контексті особливо важливим є аналіз початкових етапів становлення відносин Україна – країни Бенілюксу, а також моніторинг наступних кроків України

у процесі наближення до ЄС та у відносинах Україна – країни Бенілюксу.

Дослідженням проблем та перспектив євроінтеграції України займалися такі вчені, як: О. Акімов, І. Артьомов, В. Богданович, Н. Буглай, С. Віднянський, М. Дорошко, І. Грицяк, Б. Канцелярук, В. Копійка, А. Кудряченко, Л. Олейнікова, В. Резніков, О. Шеретюк та ін.

Однією з перших опублікованих робіт щодо особливостей зовнішньої політики держав, які є не великими за розміром територій, чисельністю населення, тощо, була робота американської дослідниці А. Бейкер Фокс «Сила малих держав: дипломатія у Другій світовій війні» (The Power of Small States: Diplomacy in World War II. University of Chicago Press, 1959). Вивченням теорії суттєвого впливу розміру території держави на її політичну стратегію займалися такі зарубіжні вчені, як: І. Карш, О. Кнудсен, Б. Торхаллссон, С. Штайнссон та ін.

Метою статті є встановлення особливостей відносин України з Бельгією, Нідерландами, Люксембургом протягом 1991–2005 рр.

Географічне положення й історичне минуле званою мірою впливало на зовнішню політику України, зокрема, на вибір її векторів між Сходом і Заходом.

Найпершим етапом у формуванні діалогу між незалежною державою Україна та країнами Бенілюксу на міждержавному та на рівні відносин з ЄС стало визнання України як суверенної держави. Визнання – це право держави. За допомогою акту визнання держава погоджується з відповідними змінами в міжнародному правопорядку і/або міжнародної правосуб'єктності. Визнання свідчить про вихід на міжнародну арену нової держави або уряду і спрямоване на встановлення між державою, що визнає, і державою, що визнається, правовідносин, харак-

тер і обсяг яких залежать від виду та форми визнання. Визнання на практиці означає, що держава визнає іншу нову державу як юридичну особу, тобто з усіма її правами й обов'язками, що впливають із міжнародного права [1, с.91].

31 грудня 1991 р. Королівство Бельгія, Велике Герцогство Люксембург і Королівство Нідерланди визнали Україну як незалежну суверенну державу. 10 березня 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини. Угодою між урядом України і урядом Бельгії про встановлення дипломатичних відносин було вирішено «встановити дипломатичні і консульські відносини між Україною і Королівством Бельгії і обмінятися дипломатичними представниками на рівні послів» [2]. Пізніше були започатковані діалоги держав на різних рівнях. Так, у липні 1992 р. була підписана Спільна декларація президента України Л. Кравчука та прем'єр-міністра Королівства Бельгії Ж.-Л. Деана.

Починаючи з літа 1992 р., в Бельгії розпочало роботу українське посольство. Посольство Нідерланди в Україні було відкрито восени 1992 р. Послом Нідерландів став Р. Серрі. Посольство України в державах Бенілюксу, у функції якого також входило представництво інтересів України в Нідерландах, було відкрито в Брюсселі влітку 1993 р. Послом України став В. Василенко. Самостійне дипломатичне представництво України в Нідерландах розпочало свою діяльність у Гаазі в 2002 р [3].

Варто зазначити, що станом на 2020 р., не було відкрито ані посольства України в Люксембурзі, ані посольства Люксембурга в Україні. Посол України у Бельгії є за сумісництвом послом у Люксембурзі.

Зовнішньополітичне відомство нової самостійної держави Україна у 1990-х рр. стикнулося з рядом проблем. За словами

В. Хандогія проблема полягала і в тому, що для частини працівників, у тому числі й нашого зовнішньополітичного відомства, прорив України до незалежності був настільки швидким, що ні психологічно, ні фахово вони не встигали за динамічним розвитком подій, а деякі з них просто не сприймали їх. В результаті всього цього вкрай загострилася проблема кадрового забезпечення зовнішньої політики України. Це, безумовно, стало однією з причин тих проблем, які виникли особливо в перші роки нашої державної незалежності [4].

Політичний діалог з Люксембургом на вищому рівні було започатковано візитом до Люксембургу 14 червня 1994 р. президента України Л. Кравчука, під час якого було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, Спільну декларацію президента України і прем'єр-міністра Люксембургу, двосторонню міжурядову Угоду про повітряне сполучення [5].

Сприятливим чинником розвитку українсько-люксембурзьких відносин була відсутність проросійських настроїв у Люксембурзі у 1990-х рр. Лідери країни ставились із пересторогою до піднесення ультранационалізму в Росії, що, на їх думку, могло нести загрозу війни [6].

Довгий час Люксембург був найменшою державою, яка входила до ЄС, але після розширення Союзу у 2004 р., його місце посіла Мальта. Єдиного визначення «маленької» держави не існує, оскільки ознаки, за якими визначають державу як таку, постійно змінюються. У цілому, ознаками «маленької» держави є: невелика кількість населення, розмір території, низький рівень активності на міжнародній арені.

Професор Ісландського університету Балдур Торхаллссон (Baldur Thorhallsson) пропонує визначати «маленькі» держави

за такими критеріями: розмір (населення і територія), суверенітет (ступінь контролю державою своїх внутрішніх справ та кордонів), політичний авторитет (військовий потенціал, внутрішня згуртованість, зовнішня політика), розвиток економіки (ВВП, розмір ринку та його розвиток), сприйняття на міжнародній арені та переваги (ідеї, амбіції та пріоритети внутрішньої еліти щодо їх ролі в міжнародній системі) [7].

Навіть за дотримання європейського вектору як пріоритетного, розвиток відносин Україна – країни Бенілюкс, не займав центрального місця в зовнішній політиці України. Така розстановка пріоритетів була викликана рядом факторів.

Впродовж останніх 25 років Україна слідувала різним зовнішньополітичним траєкторіям. Під час президенства Л. Кравчука (1991–1994) зовнішня політика була прозахідною, а майбутнє України розглядалося з точки зору членства в ЄС та НАТО. У цей період панувало прагнення інтегруватись у західні структури безпеки, щоб забезпечити суверенітет і незалежність України. Дві виборчі кампанії Л. Кучми, навпаки, демонстрували проросійську риторику та появу багатовекторного бачення зовнішньої політики [8]. Концепція «багатовекторності» вперше була запропонована главою АПУ Д. Табачником. Ця геополітична стратегія фактично визначала зовнішню політику України аж до середини 2000-х рр. Її суть полягала в маневруванні між ЄС, РФ і США та враховувала ментальність різних українських регіонів, проте дозволяла українській державі втілювати політику, виходячи виключно з прагматичних економічних інтересів [9, с.68].

На думку С. Шкабко європейський та євроатлантичний напрями в зовнішньополітичній діяльності Л. Кучми втілювалися досить хаотично й непослідовно. При задекларованих цілях щодо членства в ЄС і НАТО співробітництво з РФ та державами

СНД займало чільне місце. Ці дії характеризувалися проведенням політики «багатовекторності», яка передбачала одночасну співпрацю на західному та східному векторах для отримання якнайбільших зисків від партнерів. Проте такий підхід не сприяв реалізації задекларованих цілей, наслідком чого стало призупинення руху до ЄС і НАТО в 2003–2004 рр. [10, с.162]. Дану тенденцію можна прослідкувати й у відносинах України з країнами Бенілюксу. Не зважаючи на збільшену у цей період нормативно-правову базу двосторонніх відносин, варто відзначити, що більшість із них так і не були реалізовані на практиці, внаслідок чого угоди мали декларативний характер.

Таким чином, можемо констатувати, що незважаючи на те, що нормативно-правова база двосторонніх відносин з країнами Бенілюкс була досить розгалужена, однак для підтримання активного співробітництва бракувало програм дій, в яких чітко були б окреслені системні кроки щодо забезпечення двосторонніх відносин.

Використані джерела та література

1. Куровська О. Проблеми інституту визнання держав у сучасному міжнародному праві. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є.Казанського*: матеріали четвертої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 лист. 2013 р.). Одеса, 2013. С.90–92.
2. Угода між Урядом України і Урядом Королівства Бельгії про встановлення дипломатичних відносин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/056_003#Text
3. Політичні відносини між Україною та Нідерландами. URL: <https://netherlands.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayina-niderlandi/141-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-niderlandami>
4. Хандогій В. Зовнішня політика України: результати, проблеми, перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 1998. Вип.1. С.13–25.

5. Політичні відносини між Україною та Люксембургом. URL: <https://belgium.mfa.gov.ua/posolstvo/601-politichni-vidnosini-mizh-ukrajinoju-ta-lyuksemburgom>
6. Сободар О. Українсько-люксембурзькі відносини у 90-х роках ХХ ст. *Емінак*. 2017. №2. С. 60–65.
7. Thorhallsson B. The size of states in the European Union: Theoretical and Conceptual Perspectives. *Journal of European Integration*. 2006. Vol. 28. P.7–31.
8. Shyrokykh K. The Evolution of the Foreign Policy of Ukraine: External Actors and Domestic Factors. *Europe-Asia Studies*. 2018. Vol.70. №.5. P. 832–850.
9. Ромащенко В. Основные направления внешней политики Л. Кучмы (1994–2004). *Вестник московского университета*. Серия 8: История. 2012. №3. С.64–75.
10. Шкабко С. І. Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975–2005 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. 254 с.

ЧАСТИНА ІІІ

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 323.2:327.8

Богданович І.І.

БАГАТОВЕКТОРНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

У статті розглядається стан та специфіка розвитку Республіки Білорусь у проміжку 1991–2005 рр. крізь призму категорії «багатовекторність». Досліджено основні програмні документи країни, відповідно до яких здійснювався соціально-економічний розвиток білоруської держави. Проаналізовано стан співпраці Білорусії в даний період як з Європейським Союзом, так і з Російською Федерацією. Вказано на позитивні та негативні наслідки такої співпраці для РБ.

Ключові слова: Республіка Білорусь, соціально-економічний розвиток, багатовекторна політика, Європейський Союз, Російська Федерація, Союз-на держава Білорусії та Росії.

Богданович І.І. Многовекторная парадигма развития Республики Беларусь

В статье рассматривается состояние и специфика развития Республики Беларусь в промежутке 1991–2005 гг. сквозь призму категории «многовекторность». Исследованы основные программные документы страны, в соответствии с которыми осуществлялось социально-экономическое развитие белорусского государства. Проанализировано состояние сотрудничества Белоруссии в данный период как с Европейским Союзом, так и с

Российской Федерацией. Указано на положительные и отрицательные последствия такого сотрудничества для РБ.

Ключевые слова: Республика Беларусь, социально-экономическое развитие, многовекторная политика, Европейский Союз, Российская Федерация, Союзное государство Белоруссии и России.

Bohdanovych I. Multi-vector development paradigm of the Republic of Belarus

The article examines the state and specifics of the development of the Republic of Belarus in the period 1991–2005 through the prism of the category «multi-vector». The main program documents of the country, according to which the socio-economic development of the Belarusian State was carried out, are studied. The article analyzes the state of cooperation between Belarus and the Russian Federation during this period. The positive and negative consequences of such cooperation for the Republic of Belarus are indicated.

Keywords: Republic of Belarus, socio-economic development, multi-vector policy, European Union, Russian Federation, Union state of Belarus and Russia.

У 2020 р. розвиток міжнародних відносин характеризувався особливою турбулентністю. На фоні глобальної епідемії COVID-19 з її неминуче кризовим впливом на світову економіку загострилась низка протиріч економічного, соціального, політичного та безпекового характеру. Не обійшло це стороною і пострадянський простір. Тому питання дослідження цивілізаційних, геополітичних та соціально-економічних аспектів розвитку пострадянських країн у період 1991–2005 рр. має для України не лише теоретичне, але і прикладне значення. Якщо ж акцентувати увагу на Республіці Білорусь, де після президентських виборів 2020 р. загострилась як внутріполітична ситуація, так і відносини із зарубіжними партнерами, включаючи Україну, то дослідження зазначеного періоду набуває особливої потреби. Це необхідно для розуміння стратегії розвитку сусідньої держави, її поведінки у внутрішніх

справах та у зовнішній політиці, взаємодії з партнерами, до яких належить і Україна.

У контексті багатовекторної парадигми розвитку Білорусі доцільно виокремити ряд напрямків, дослідження за якими проводились до даного часу. Так, різноманітні аспекти багатосторонніх контактів Білорусії, особливо питання її взаємовідносин з провідними міжнародними організаціями у своїх роботах піднімали М. Байгот, П. Байков, О. Валіон, А. Дайнеко, А. Розанов, А. Садовська, А. Сичов, В. Снапковський, А. Томський, А. Хацкевич . та інші.

Дослідження стану та перспектив міждержавного співробітництва з іншими країнами розглядалось в працях таких авторів як Л. Корольонок, С. Лашкевич, Т. Манцевич, А. Парканський, А. Русакович, М. Стрелец, В. Шадурський.

Попри наявність значного ряду публікацій, присвячених питанням історичного та соціально-економічного розвитку білоруської держави, малорозкритим залишається проблематика оцінки використання багатовекторності у розвитку Білорусі в системі міжнародних відносин.

Розпад СРСР та виникнення на його теренах нових країн, крім старту розбудови національних держав, поставили перед їх керівництвом велику кількість питань. В числі проблем, які вимагали розв'язання, насамперед були: вибір оптимальної економічної моделі, формування правової системи, визначення власного місця у системі міжнародних відносин та чимало інших. Для більшості пострадянських країн необхідним також було подолання кризи, що виникла внаслідок втрати різнопланових горизонтальних та вертикальних зв'язків, які формувались до того впродовж десятиліть. Не стала винятком і Білорусь.

Так, за даними Комісії ООН з торгівлі та розвитку, білоруський ВВП в перші роки існування країни доволі істотно знизився: якщо в 1992 р. він складав 18,3 млрд дол. США, то в 1995 р. – 14,3 млрд дол. США, тобто за три роки економіка країни впала майже на чверть. Якщо додати динаміку річного індексу інфляції: 1190% в 1993 р., 2221% в 1994 р. та 709% в 1995 р. [1], стає зрозуміло, що Білорусія стикнулася із справжньою економічною катастрофою, яку необхідно було максимально швидко вирішувати.

Для подолання кризи та виходу на сталий економічний розвиток, білоруський уряд прийняв Програму нагальних заходів по виведенню економіки з кризи. Основними її завданнями було досягнення фінансової стабілізації та зміцнення національної валюти. Згідно цієї програми було реалізовано заходи жорсткої фінансової та грошово-кредитної політики, скорочено бюджетний дефіцит та обмежено пільгове кредитування.

Така політика дозволила виконати головне поставлене завдання по зниженню рівня інфляції, який вже в 1996 р. склав 52,6%. Звісно, таке значення не можна було визнати задовільним, але в порівнянні з попередніми чотирма роками це було істотне досягнення. Разом з тим очевидним є той факт, що така динаміка економічних процесів проявилась у формі поглиблення спаду виробництва, згортання інвестиційної активності, загального зниження добробуту населення.

Перші відносно позитивні результати почали приходити в другій половині 90-х рр. XX ст., хоча говорити про істотні позитивні зрушення тут не доводиться.

Важливим з точки зору внутрішнього розвитку держави було прийняття такого документу, як Програма соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 рр.,

що стала своєрідним п'ятирічним планом для країни. В зазначеній Програмі було визначено ряд пріоритетів у розбудові Білорусії, основними з яких було названо три: 1) зростання виробництва продовольчих товарів, як основи безпеки держави; 2) активізація житлового будівництва; 3) зростання обсягів експорту. В подальшому практика використання багаторічних індикативних планів була взята урядовими структурами Білорусії на постійне використання. Необхідно відзначити, що зазначені пріоритети і по сьогоднішній день закладаються у нові версії відповідних документів.

Соціально-економічні перетворення щодо створення нової економічної моделі, відповідно до Основних напрямів соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 рр., повинні були [2, с.3-4]:

- здійснити правове забезпечення комплексу ринкових перетворень;
- здійснити поетапну лібералізацію всіх форм економічної діяльності;
- реформувати систему розподільчих відносин;
- створити систему сильного соціального захисту;
- забезпечити єдиний і рівний підхід до всіх форм власності;
- створити конкурентне середовище;
- побудувати міцну фінансову і грошово-кредитну систему;
- забезпечити передумови прискореного технічного розвитку виробництва на основі використання власного технічного потенціалу і імпорту високих технологій;
- удосконалити механізм залучення в економіку країни внутрішніх та зовнішніх інвестицій;
- здійснити глибоку реструктуризацію і комерціалізацію державних підприємств.

Програму соціально-економічних перетворень на 1996–2000 рр. у цілому було виконано. На першому її етапі вдалося зупинити тенденції зниження обсягів ВВП, створити механізми стимулювання підприємницької діяльності, активізації розвитку малого і середнього бізнесу, створення умов для залучення приватного капіталу та заохочення до вкладення в білоруську економіку іноземного капіталу. Одночасно було укріплено національну валюту і сповільнено темпи інфляції до 0,5–1,5% на місяць. Завдяки зменшенню податкового тиску покращився фінансовий стан підприємств, вдалося подолати кризу неплатежів, забезпечити захист національних виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках. Все це дозволило зупинити падіння життєвого рівня населення.

На другому етапі реалізації програми перетворень було стабілізовано щорічний приріст ВВП на рівні не нижче 5%, відбулося розширення ринків збуту білоруської продукції, у першу чергу, за рахунок покращення її якості, підвищення конкурентоспроможності та інноваційного розвитку пріоритетних галузей економіки. Результатом зазначених процесів стало зростання життєвого рівня населення країни.

В другій половині 1990-х держава активно вдавалась до інструментів та механізмів, спрямованих на стимулювання економічного зростання. Серед них були пряма бюджетна підтримка та пільгове кредитування стратегічних галузей економіки, а також потенційно перспективних інвестиційних проєктів. Їм же надавались значні податкові пільги.

В цей час проводилась комплексна внутрішня та зовнішня політика, метою якої було досягнення не тільки економічної стабілізації із виходом на подальше зростання, але і реалізація заходів по формуванню необхідних параметрів соціального забезпечення населення.

Достатньо неоднозначним рішенням з точки зору зарубіжних фахівців стало використання в Республіці Білорусь адміністративних прийомів та методів управління. Як неодноразово говорилося в іноземних виданнях, білоруська влада намагалась повернутись до командно-адміністративної економіки. При цьому не вважаємо можливим погодитись із такою позицією, оскільки, як показує досвід багатьох країн світу в ХХ та на початку ХХІ ст., в кризових умовах «вільна рука ринку» є неспроможною самостійно подолати всі негативні явища та тенденції, не порушивши при цьому життєві інтереси країни, її економічну незалежність та перспективи.

В такій ситуації велике значення для Білорусі відіграла підтримка з боку країн-партнерів по Співдружності незалежних держав, основним із яких стала Російська Федерація. З даною країною Білорусь пов'язана цілим рядом інтеграційних проєктів, серед яких Митний союз, Організація договору з колективної безпеки, Європейський (згодом Євразійський) економічний простір, а також Союзна Держава Республіки Білорусь та Російської Федерації. Так, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. на частку РФ припадало близько 60% білоруського зовнішньоторговельного обороту. Це забезпечувало стабільний доступ білоруських товарів на ринки Росії, з одночасним доступом до відносно дешевих російських енергоносіїв та капіталу.

У міжнародних відносинах Білорусь робила декілька спроб диверсифікувати свої зарубіжні контакти та перейти до практики багатовекторної політики. Проте в період, який ми розглядаємо у даній статті, зробити це з високим рівнем ефективності, на нашу думку, не вдалося. Розглянемо даний аспект реалізації білоруською державою зовнішніх зносин детальніше.

У ряді випадків країна може розвивати партнерські відносини не тільки з найближчими сусідами, але і претендувати на

роль транзитного вузла на перетині товарних та фінансових потоків, а також на місію регіонального центру стабільності та безпеки. Реалізація подібної зовнішньої та зовнішньоекономічної політики вимагає побудови її на засадах багатовекторності, яка передбачає розвиток збалансованих конструктивних відносин з партнерами з різних регіонів світу. При розбудові зовнішніх відносин на таких засадах Білорусь в особі її повноважних представників керується принципами прагматизму, послідовності, взаємної поваги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи та відмови від будь-яких форм тиску чи примусу.

Дотримуючись єдиних підходів у розвитку контактів із своїми зарубіжними партнерами, в той же час Білорусь концентрує зусилля на найбільш важливих та перспективних напрямках. На Сході до них належать: по-перше, держави-сусіди, що раніше разом з Білоруссю були членами СРСР (ключова роль тут належить Російській Федерації з якою навіть укладено Угоду про створення Союзної держави); по-друге, Китайська Народна Республіка, Індія, Туреччина як потужні держави Азії; по-третє, країни арабського світу.

Найважливішими партнерами Республіки Білорусь на Заході є Європейський Союз як цілісна міжнародна організація, окремі його країни-члени, а також Сполучені Штати Америки.

Не вдаючись у труднощі, які виникли в реалізації багатовекторної парадигми розвитку Республіки Білорусь у 2020 р., відзначимо, що певні проблеми у її реалізації мали місце і в минулому. Так, після проголошення незалежності, Білорусією було задекларовано, що її стратегічними та пріоритетними партнерами є, з одного боку, Російська Федерація та утворена за її участю СНД, а з іншого, країни Західної Європи і в цілому Європейський Союз як об'єднання найбільш потужних

в економічному та політичному плані держав. У 1995 р. було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Республікою Білорусь та ЄС. Вона була ратифікована парламентами Білорусі та ряду країн Європи.

Проте саме в даний часовий період відносини між ними зазнали відчутного охолодження. Підставою послужили зміни в білоруському законодавстві, на які представники Євросоюзу відреагували вкрай неконструктивно: вони відмовились визнавати результати виборів парламенту та президента Республіки Білорусь, які відбулись незабаром після цього. Метою таких кроків було бажання зберегти вплив на політичний курс Білорусі в напрямку «одновекторності». Первинним наслідком такої політики стало припинення співпраці між Білорусією та Радою Європи, сповільнення політичного діалогу з ЄС та послабленням інтеграційної активності на даному напрямку.

Кінцевим результатом політичного тиску, на думку представників європейських установ, повинно було стати залучення Білорусії в поле геополітичного впливу ЄС з одночасним подальшим послабленням впливу Росії. На нашу думку, застосований зовнішньополітичний інструментарій у вигляді санкцій та прямого тиску виявився вкрай неефективним. Більше того, їх контрпродуктивний характер, *по-перше*, на період більше ніж 10 років істотно загальмував діалог Євросоюзу з Білорусією, завдавши при цьому значної шкоди не лише політичному, але і соціально-економічному партнерству між сторонами, *по-друге*, підштовхнув білоруську владу шукати виходи з ізоляції шляхом активізації відносин із партнерами по інших векторах зовнішніх відносин. Основною альтернативою була Росія з якою було запущено проект інтеграції під назвою Союзна держава Білорусії та Росії. На неї було покладено забезпечення трансформації відносин між ними у фор-

мат об'єднання конфедеративного характеру. Очевидно, що за такого стану справ про можливі дії, спрямовані на євроінтеграцію Білорусії мова вже йшла. Вважаємо, що чи не головною причиною цього можна вважати ізоляціоністський формат поведінки, застосований в свій час відносно неї з боку Європейського Союзу.

Процес формування Союзної держави Білорусії та Росії відбувався впродовж декількох років, починаючи з 1995 р. Саме тоді в Мінську було підписано Угоду про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь [3]. В квітні 1996 р. було підписано Угоду про утворення Співдружності Росії та Білорусі [4]. Стаття 1 зазначеного документу вела мову про те, що «Сторони вирішили на добровільній основі утворити глибоко інтегровану політично та економічно Співдружність Росії та Білорусі з метою об'єднання матеріального та інтелектуального потенціалів своїх держав для підйому економіки, створення рівних умов підвищення рівня життя народів та духовного розвитку особистості» [4].

У подальшому в квітні 1996 р. голови парламентів обох держав підписали угоду про Парламентські збори, які б об'єднували депутатів РФ та РБ, надавали б їм трибуну для спільних дискусій та можливості розробки стандартів законодавчих актів з метою подальшої імплементації в національне законодавство обох держав.

Наростаюче бажання керівництва обох країн до поглиблення партнерських відносин трансформувалось у підписання в 1997 р. нової Угоди [5], яка перетворювала Співдружність Росії та Білорусі на Союз цих держав. Необхідно відзначити, що положення документу, крім політичних та економічних питань, включали пункти про співпрацю у таких сферах, як право, бо-

ротьба з криміналітетом, національна безпека та оборона. В травні 1997 р. було підписано Статут Союзу Білорусі та Росії, згідно якого було утворено Вищу раду та Виконавчий комітет Союзу, а Парламентські збори Співдружності трансформовані в Парламентські збори Союзу.

Впродовж 1997–1998 рр. було сформовано виконавчі органи Союзу, спільний бюджет, здійснено розробку та реалізацію перших союзних програм, утворені Прикордонний та Митний комітети, Комітет з питань безпеки.

Наступним кроком в розвитку даної співпраці стало перетворення партнерських відносин між країнами на «де-юре» конфедеративну модель подальшої співпраці. У грудні 1999 р. була підписана Угода про створення Союзної держави, а також прийнята Програма дій Республіки Білорусь та Російської Федерації з реалізації положень Угоди про створення Союзної держави. Процес ратифікації національними парламентами завершено на початку 2000 р., після чого Угода набула юридичної сили.

Одним із найважливіших стратегічних документів, прийнятих впродовж 1991–2005 рр., які визначили подальший розвиток білоруської держави, стала «Національна стратегія сталого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 року» (схвалена Національною комісією з питань сталого розвитку Республіки Білорусь 6 травня 2004 р.). Її прийняття обумовлювалось необхідністю врахування змін в Білорусії та за її межами, які відбулись на межі ХХ–ХХІ ст., а також появою важливих нових програмних документів на міжнародному рівні (серед них, наприклад, Декларація тисячоліття ООН від 08.09.2000 р., Політична декларація і План виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі у 2002 р. тощо). Значну увагу в

документі було приділено подальшій реалізації «Порядку денного на ХХІ століття», гармонізації соціального, економічного і екологічного розвитку як рівноцінних взаємодоповнюючих складових в єдиному збалансованому комплексі «людина – навколишнє середовище – економіка».

Основою Національної стратегії було визначено подальшу еволюцію моделі сталого розвитку держави. Вона ґрунтується на науковій парадигмі соціальної еволюції в екосумісній формі, з урахуванням сукупності принципів і вимог до структури економіки з метою збалансованого соціально орієнтованого, економічного ефективного і екологозахисного розвитку країни [6, с.10-11]. У практичному, прикладному плані білоруська модель сталого розвитку – це спосіб організації і функціонування суспільства, держави, економіки на принципах стійкості, що забезпечують попередження і нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз.

Ключове значення у виробленні та реалізації Стратегії мають фундаментальні підвалини суспільства і держави, що створюють принципові рамки світоглядного, ідеологічного, політичного, соціально-економічного характеру для всіх аспектів існування й розвитку людини, сім'ї, суспільства та держави. Серед них домінуючу роль у створенні майбутньої соціально-політичної системи, нового економічного укладу, утвердження цінностей і принципів сталого розвитку відіграють: побудова і розвиток унітарної демократичної соціальної правової держави; формування сучасного громадянського суспільства; побудова соціально орієнтованої ринкової економіки.

Характерними рисами білоруської моделі сталого розвитку на сучасному етапі є наступні:

- сильна і ефективна державна влада;

– рівність різних форм власності, в основі якої головний критерій розвитку економіки – ефективність ведення господарства;

– багатовекторність зовнішньоекономічної політики як важливий принцип адекватного розвитку країни в умовах глобалізації світогосподарських зв'язків;

– активізація інтеграційних процесів, передусім, економічних з країнами Євросоюзу, СНД і Росією;

– ефективна соціальна політика держави, вкладення коштів в охорону здоров'я, освіту, професійний і культурний розвиток особи, адресна соціальна допомога.

У міжнародних відносинах за період 2000–2005 рр. значних змін відносно 1995–1999 рр. не відбувалось, оскільки країни Заходу продовжували чинити тиск на Білорусь, в той час як РФ просуvala ідею поглиблення існуючої інтеграції, а інші країни СНД та основні держави Азії працювали з РБ на засадах взаємовигідної економічної співпраці.

Крім того, після невизнання президентських та парламентських виборів в Білорусії кінця 1990-х рр., даний курс було продовжено Заходом і після виборів у 2001 р. Незважаючи на те, що за підсумками голосування 75,65% виборців віддали голоси за чинного главу держави О. Лукашенка, Євросоюз та США заявили, що не визнають результатів виборів. При цьому дане «невизнання» позначилось лише на зовнішніх зносинах Республіки Білорусь із зазначеними країнами, ніяк не вплинувши на внутрішню політику держави.

Додаткову негативну реакцію Заходу викликав референдум 2004 р. Так, згідно до чинної на той момент Конституції Республіки Білорусь одна людина могла обиратись на пост глави держави не більше двох термінів, тобто О. Лукашенко повинен би був передати пост своєму наступнику не пізніше 2006 року.

Проте 7 вересня 2004 р. в країні одночасно із парламентськими виборами було проведено референдум, за результатами якого обмеження щодо максимум двох термінів на посаді для О. Лукашенка було усунуто (за – 88%).

Тільки після 2012 р. у відносинах між Білоруссю і країнами Заходу намітилось певне «потепління», яке тривало до 2020 р. Саме тоді в РБ відбулись чергові президентські вибори, після яких наступила нова фаза «охолодження» між Мінськом, з одного боку, та Брюсселем і Вашингтоном, з іншого.

Щодо українського вектору, то відносини України та Білорусі тривалий час здійснювались на основі взаємовигідного партнерства під егідою СНД. Зміни почали відбуватись у 2005 р., коли між країнами намітилось певне похолодання взаємин, викликане заявами українського керівництва (зокрема, президента В. Ющенка та міністра закордонних справ Б. Тарасюка) про необхідність роботи з просування демократії та свободи в країні з недемократичними режимами (серед яких прозвучала саме Білорусь) та про підтримку білоруської опозиції. Це було сприйняте у Мінську як втручання у внутрішні справи незалежної країни.

Дослідження внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Білорусь впродовж 1991–2005 рр. дозволяє зробити висновки, про те, що дана держава в особі її законодавчої та виконавчої влади, усвідомлюючи своє геополітичне та геоекономічне положення між декількома сучасними центрами сили, намагалась вибудувати взаємовідносини з ними на засадах багатовекторності.

Водночас, як показує практика глобалізованого світу ХХІ ст., для успішної реалізації багатовекторної моделі розвитку країна повинна володіти значним економічним потенціалом і мати в наявності дружні відносини з усіма центрами

сили, на співпрацю з якими здійснюється орієнтація. Крім того, вона повинна користуватись авторитетом у своїх стратегічних партнерів і сприйматись ними як цікавий та необхідний партнер. В іншому разі існує значний ризик, що держави, які служитимуть своєрідним орієнтиром у такій моделі, сприйматимуть слабшого партнера винятково як об'єкт реалізації власної політики, власних інтересів та економічних устремлінь, нехтуючи при цьому потребами, інтересами та прагненнями населення такої країни.

Крім того, постійне балансування між декількома країнами або їх об'єднаннями рано чи пізно неминуче поставить країну перед необхідністю обирати сторону, партнерство з якою носитиме справді стратегічний характер. Причому мотиви, які спонукатимуть зробити такий вибір можуть мати як внутрішнє, так і зовнішнє походження. Тому в сучасних умовах використання стратегії багатовекторного розвитку повинно здійснюватись на основі ретельно продуманої та належним чином обґрунтованої програми дій, яка гарантувала б врахування інтересів усіх зацікавлених сторін.

Саме так сталося з Республікою Білорусь, яка прагнучи до багатовекторності, виявилась підштовхнутою однією з сторін (маємо на увазі ЄС) в сторону більш тісної співпраці саме з іншим партнером (в даному випадку, з РФ). В цілому, Білорусь змогла отримати для себе ряд пільг та преференцій від Росії, але опинилась в ситуації, коли подальше поглиблення участі в проєкті Союзної держави загрожувало перетворити РБ з незалежної держави на своєрідний федеральний округ РФ з широкими повноваженнями.

Як показали подальші події, повернення до реальної багатовекторності в 2015–2020 рр. поставило Білорусію в ситуацію, коли вона зазнала нових політичних та економічних проблем

як з ЄС, так і з РФ. Щодо 1991–2005 рр., то за той час, використовуючи елементи багатовекторної парадигми розвитку, Республіка Білорусь спромоглась стабілізувати соціально-економічне становище та створити передумови для подальшого розвитку як незалежної європейської держави.

Використані джерела та література

1. Gross domestic product: Total and per capita, growth rates, annual. URL: <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx>
2. Consumer price indices, annual. URL: <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx>
3. Основные направления социально-экономического развития Республики Беларусь на 1996–2000 годы. Минск: «Мисанта», 1998. 64 с.
4. Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Российской Федерацией и Республикой Беларусь. URL: <https://soyuz.by/dogovor-o-druzhbe-dobrososedstve-i-sotrudnichestve-mezhdu-rossiyskoy-federaciy-i-respublikoy-belarus>
5. Договор об образовании сообщества России и Беларуси. URL: <https://soyuz.by/dogovor-ob-obrazovanii-soobshchestva-rossii-i-belarusi-utratil-silu-v-sootvetstvii-so-statey-70-chast-1-dogovora-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva>
6. Договор о Союзе Беларуси и России. URL: <https://soyuz.by/dogovor-o-soyuze-belarusi-i-rossii-utratil-silu-v-sootvetstvii-so-statey-70-chast-1-dogovora-o-sozdanii-soyuznogo-gosudarstva>
7. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 года. Одобрена Национальной комиссией по устойчивому развитию Республики Беларусь 6 мая 2004 г. (протокол №11/15ПР). URL: <http://un.by/publications/thema/sustainabledevelopment/>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН І ЇХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ

У статті проаналізовано вплив зовнішньополітичної орієнтації на соціально-економічний розвиток пострадянських країн і сформуовано пропозиції для більш сталого розвитку в умовах гео економічної та геополітичної нестабільності. Відзначено складний і неоднозначний шлях реформ майже всіх країн пострадянського простору, який не відповідає середньосвітовим тенденціям. На погляд автора, це в значній мірі обумовлено політичним й економічним протистоянням між цими країнами та Російською Федерацією, відсутністю ефективних інтеграційних структур і стратегій соціально-економічного розвитку, національним егоїзмом і політичною нестабільністю, домінуванням сировинно-орієнтованих галузей у структурі експорту та ВВП більшості країн пострадянського простору.

Ключові слова: економіка пострадянських країн, соціально-економічний розвиток пострадянських країн, зовнішньополітична орієнтація пострадянських країн.

Редзюк Е.В. Социально-экономическое развитие постсоветских стран и их внешнеполитическая ориентация.

В статье проанализировано влияние внешнеполитической ориентации на социально-экономическое развитие постсоветских стран и сформулированы предложения для более устойчивого развития в условиях геоэкономической и геополитической нестабильности. Отмечено сложный и неоднозначный путь реформ почти всех стран постсоветского пространства, который не соответствует среднемировым тенденциям. По мнению автора, это в значительной степени обусловлено политическим и экономическим противостоянием между этими странами и Российской Федерацией, отсутствием эффективных интеграционных структур и стратегий социально-экономического развития, национальным эгоизмом и политической нестабильностью, доминированием ориентированных на

производство сырья отраслей в структуре экспорта и ВВП большинства стран постсоветского пространства.

Ключевые слова: *экономика постсоветских стран, социально-экономическое развитие постсоветских стран, внешнеполитическая ориентация постсоветских стран.*

Redziuk Y. Socio-economic development of post-Soviet countries and their foreign policy orientation

The article analyzes the impact of foreign policy orientation on the socio-economic development of post-Soviet countries and formulates proposals for more sustainable development in the context of geo-economic and geopolitical instability. The complex and ambiguous path of reforms in almost all countries of the post-Soviet space is noted, which does not correspond to the average world trends. According to the author, this is largely due to the political and economic confrontation between these countries and the Russian Federation, the lack of effective integration structures and strategies for socio-economic development, national egoism and political instability, the dominance of raw materials-oriented industries in the export structure and GDP of most countries post-Soviet space.

Keywords: *economy of post-Soviet countries, socio-economic development of post-Soviet countries, foreign policy orientation of post-Soviet countries.*

Із розпадом СРСР 15 нових країн світу почали самостійний соціально-економічний розвиток, використовуючи існуючі природні та людські ресурси з відповідною, притаманною їм національною специфікою. Ці країни мали на початку незалежності дуже різні географічно-природні особливості, а також національний, релігійний і соціально-економічний стан, що вплинуло в подальшому на їх розвиток.

За останні майже 30 років незалежності ці 15 країн показали абсолютно різні результати розвитку і рівень вбудовування в міжнародну соціально-економічну систему, що значною мірою обумовлено зовнішньополітичною орієнтацією та зовнішнім оточенням цих країн. Тому дослідження досягнень і невдач

країн пострадянського простору під впливом особливостей їх зовнішньополітичної орієнтації мають наукове та практичне значення для з'ясування правильності реформ, вибору оптимальних геоекономічних і геополітичних векторів розвитку.

Розглядаючи провідні публікації і дослідження за цією тематикою відзначимо, що абсолютна більшість з них проводилась російськими вченим. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що Російська Федерація є правонаступницею СРСР і засновницею СНД, вона активно відстежує та намагається контролювати пострадянський простір, а тому тримає його в зоні своїх постійних стратегічних інтересів, виділяючи на це серйозні фінансові, економічні, політичні, військові та наукові ресурси. Так, провідними вченими Росії, що займалися цією тематикою є: Е. Авдеева, Л. Вардомский, З. Гайсумов, С. Глазьев, К. Затулін, А. Ципін та ін. Із вітчизняних вчених виділяються: О. Білорус, О. Борзенко, А. Бульвінський, В. Геєць, І. Мельничук, Ю. Пахомов та ін. Із зарубіжних вчених найбільшу увагу пострадянському простору та його трансформації приділяли: З. Бжезінський, Ф. Хансен, С. Валандер, Дж. Вілerton та ін. Наукові здобутки й напрацювання вищезазначених вчених є базою для подальших розробок, присвячених цій тематиці, на основі нових даних і викликів.

Мета статті – проаналізувати стан економічних процесів і вплив зовнішньополітичної орієнтації на соціально-економічний розвиток пострадянських країн та сформулювати пропозиції для більш сталого розвитку.

В останні роки існування Радянського Союзу обсяг міжреспубліканського товарообміну складав понад 20% від загального валового внутрішнього продукту, при тому, що аналогічне співвідношення взаємозв'язків у найбільш тісно інтегрованих державах європейського співтовариства скла-

дало лише 14%. Більшість колишніх союзних республік за рахунок ввезення з інших регіонів СРСР забезпечували від 16 до 24% обсягів свого споживання. Хоча в окремих галузях взаємозалежність була значно вищою. Так, потреба Білорусі в нафті та газі у 1990 р. на 90% забезпечувалася постачанням з Росії, а для України такі постачання забезпечували 86% потреб у нафті та 52% у природному газі. Росія 95% бавовни одержувала з республік Середньої Азії, більше половини устаткування для нафтогазової промисловості з Азербайджану, чимало російських заводів не могли працювати без українського та казахського вугілля, прокату чорних металів, продукції машинобудування тощо [10].

Порушення соціально-економічних зв'язків у 1991 р. між пострадянськими країнами суттєво вплинуло на їх стан і обумовило фокусування на найбільш загальних проблемах (дефіцит певних товарів, гіперінфляція, колапс промисловості, відсутність ринків збуту та ін.). Крім того, обмеженість сильної та відповідальної внутрішньої згуртованої еліти; чіткої стратегії розвитку; підготовлених кадрів, які могли б здійснити відповідні соціально-ринкові реформи якісно та швидко, – посилювало негативні тенденції для всіх країн пострадянського простору.

Показники ВВП країн пострадянського простору суттєво знизились після проголошення незалежності, рівень життя різко впав, в більшості країн пострадянського простору так і не було досягнуто сталого взаємозалежного прогресу, відновлення та посилення економічної співпраці за останні майже 30 років. Сформувались лише різні групи країн, або окремі країни, які мають свої особливості соціально-економічного розвитку, що напряму залежить від зовнішньополітичної орієнтації та внутрішніх ресурсів (табл.1-3).

Таблиця 1

ВВП КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ,
млрд дол. США [16]

ВВП	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019
Азербайджан	8,7	3,1	5,3	13,3	52,9	53,1	40,9	47,1	48,1
Білорусь	18,0	14,0	12,7	30,2	57,2	56,5	54,7	60,0	63,1
Вірменія	2,1	1,5	1,9	4,9	9,3	10,6	11,5	12,5	13,7
Грузія	6,4	2,7	3,1	6,4	12,2	15,0	16,2	17,6	17,7
Естонія	4,0	4,6	5,7	14,1	19,7	23,1	26,9	30,8	31,4
Латвія	-	5,8	7,9	17,0	23,8	27,1	30,3	34,3	34,1
Литва	-	7,9	11,5	26,1	37,0	41,4	47,8	53,5	54,2
Казахстан	25,0	20,4	18,3	57,1	148,1	184,4	166,8	179,4	180,2
Киргизстан	2,6	1,6	1,4	2,5	4,8	6,7	7,7	8,3	8,5
Молдова	-	1,8	1,3	3,0	7,0	7,8	9,7	11,5	12,0
Росія	518	396	260	764	1525	1364	1574	1670	1700
Таджикистан	2,5	1,2	0,9	2,3	5,6	7,9	7,2	7,5	8,1
Туркменістан	3,2	2,5	2,9	8,1	22,6	35,8	37,9	40,8	46,6
Узбекистан	13,7	13,3	13,8	14,3	46,7	81,9	59,2	50,4	57,9
Україна	77,5	48,2	31,3	86,1	136,0	91,0	112,2	130,9	153,8
Країни ЄС (% зростання до попереднього періоду)	-	123,2	87,5	164,0	122,1	93,2	106,1	108,1	97,9
Світ (% зростання до попереднього періоду)	-	128,9	108,8	141,3	139,1	113,7	106,4	106,4	101,6

Аналіз показників зростання ВВП пострадянських країн в табл. 1 дає підстави зробити висновки про те, що більшість цих країн (окрім країн Балтії) дуже важко виходили з рецесії та падіння 1990-х рр., але починаючи з 2005 р. спостерігається стабілізація, поступове зростання ВВП майже у всіх країнах (крім Таджикистану, якому завадила громадянська війна й близькість до нестабільного регіону – Афганістану, Іраку, Ірану). З 2005 р. спостерігається зростання в 2,5–3,5 рази ВВП країн, які володіють мінеральними природними ресурсами (нафтою та газом) і це позитивно вплинуло на Росію, Казахстан, Азербайджан, Туркменістан. Інші країни регіону також скористались трендом при зростанні сировинних ринків 2003–2014 рр., тому ВВП у них зріс у 2–3 рази. Пострадянські країни в 2005–2015 рр. зростали активніше ніж країни світу та ЄС, але останні 3-4 роки це зростання суттєво пригальмовується. Особливо виділяються Балтійські країни, які системно зростають упродовж останніх майже 30 років набагато більшими темпами, ніж загалом країни ЄС й інші країни пострадянського простору.

Показники ВВП на душу населення по паритету купівельної спроможності країн пострадянського простору відображають рівень заможності певної держави, її населення, а тому їх порівняння є корисним для з'ясування тенденцій і рівня диференціації (табл. 2).

Таблиця 2

**ВВП НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ ПО ПАРИТЕТУ
КУПІВЕЛЬНОЇ СПРОМОЖНОСТІ КРАЇН
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ,
дол. США [17]**

ВВП	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
Азербайджан	5418	2359	3443	6851	14927	14938	14371	14121	14545	15001
Білорусь	5342	3854	5808	9643	15349	18041	17725	18280	19331	19943
Вірменія	2556	1818	2658	5455	7506	9970	10704	12115	13015	14220
Грузія	4642	1884	3105	5169	7564	12089	12859	13590	14594	15637
Естонія	5400	6460	9437	16625	21809	29397	31231	33821	36358	38811
Латвія	5000	5489	8018	13836	17600	24831	26405	28489	30645	32205
Литва	5100	5922	8460	14526	20054	28823	30925	33821	35832	38214
Казахстан	7563	5925	7734	13935	19225	23224	23819	24863	26147	27444
Киргизстан	2384	1403	1864	2384	3086	4215	4681	5047	5254	5471
Молдова	-	3186	3084	4920	6396	9255	10611	11651	12655	13574
Росія	7858	5613	6825	11822	20490	24085	24125	26006	28764	29181
Таджикистан	2482	1039	1048	1705	2328	2992	3097	3090	3311	3520
Туркменістан	5213	3395	4275	5829	9811	13691	13866	14205	15196	15500
Узбекистан	2511	2055	2494	3412	5124	6343	6453	6519	6915	7289
Україна	6903	3987	4107	6977	8245	10164	11148	11871	12629	13341
Країни ЄС	15467	17724	22078	26808	32871	38228	40553	42792	44387	46468
Світ	5752	6575	8004	10155	12898	15172	15584	16249	17025	17680

З табл. 2 видно, що найвищі показники внутрішнього валового продукту на душу населення за паритетом купівельної спроможності з країн пострадянського простору мають Балтійські країни – Естонія, Литва і Латвія. Ці країни історично була найменше часу у складі Радянського Союзу, мали у XX ст. досвід власної державності у міжвоєнний період та ще до розпаду СРСР визначились зі своїм зовнішньополітичним пріоритетом – інтеграцією в Європу. Вони випереджають інші країни пострадянські країни в 1,5–10 разів, але при цьому відстають в середньому від країн Європейського Союзу на 18–25% і випереджають середньосвітові показники в 2–2,2 рази.

За ними розташувалась Російська Федерація, Казахстан, Білорусь, Туркменістан і Азербайджан – найбільші експортери нафти, газу й нафтопродуктів (окрім Білорусі, яка має пільгові мита на ці продукти, займається переробкою та реекспортом нафтопродуктів). Їх показники відповідають рівню середньосвітових показників.

Наступна категорія країн зі слабкою, відкритою та незбалансованою, загалом, сировинно орієнтованою економікою: Грузія, Вірменія, Молдова, Україна – мають нижче світових на 10-30% показники ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності. Три з чотирьох країн цієї групи оголосили пріоритетом своєї зовнішньої політики євроінтеграцію та підписали угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Групою аутсайдерів є Узбекистан, Киргизстан та Таджикистан. країни із наднизькими показниками, що нижче за середньосвітові в 3-5 разів. Ці країни пострадянського простору є дуже бідними, з найменш розвиненими економіками у регіоні. Це пов'язано, на наш погляд, із відсутністю промислової бази, розроблених ресурсів та інфраструктури їх доставки в багаті країни світу. Для цієї групи країн характерним є наднизь-

кий рівень інвестицій у промисловий, транспортний і аграрні сектори економіки. У їхньому випадку навіть екстенсивне зростання за рахунок реалізації транзитно-сировинного потенціалу країн не дає відчутних для підвищення рівня життя населення результатів. При цьому населення Узбекистану, Киргизстану й Таджикистану активно зростає, але вимушене шукати роботу за кордоном у зв'язку з вищезазначеними проблемами.

Наведені показники середніх щомісячних заробітних плат у пострадянських країнах підтверджують попередню статистику та висновки (табл. 3).

Таблиця 3

**РІВЕНЬ СЕРЕДНІХ ЩОМІСЯЧНИХ ЗАРОБІТНИХ ПЛАТ
В КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ,
дол. США [18, 19]**

ВВП	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Азербайджан	541	568	453	313	307	326	366
Білорусь	564	590	413	361	422	485	545
Вірменія	358	381	359	363	397	376	378
Грузія	481	480	391	430	413	407	458
Естонія	1259	1270	1200	1150	1313	1480	1560
Латвія	950	970	1100	992	1009	1311	1217
Литва	878	990	1140	1007	903	1660	1419
Казахстан	717	645	565	339	432	476	486
Киргизстан	234	229	209	212	216	252	253

Молдова	292	294	244	251	308	408	437
Росія	936	847	558	547	671	693	788
Таджикистан	146	165	143	123	137	145	155
Туркменістан	-	-	-	-	198	205	228
Узбекистан	136	145	150	160	177	170	184
Україна	409	293	193	203	273	345	460

Аналіз рівня середніх заробітних плат у пострадянських країнах у табл. 3 показує, що лідерами, країнами з середніми показниками й аутсайдерами виступають ті ж країни регіону, що і в табл. 2. Відзначимо, що рівень заробітної плати в Балтійських країнах демонструє, що на фоні інших пострадянських країн вони обрали більш успішний шлях реформ. Водночас, у Балтійських країнах суттєва частина молоді та активного населення від'їзжає працювати в більш заможні країни ЄС. У структурі ВВП потрібно враховувати й допомогу від ЄС, інвестиції від ЄС в інфраструктуру цих країн, частка яких складає до 40% ВВП.

Країни, які орієнтовані на СНД, ОДКБ, ЕАЄС програють на світовій арені іншим більш конкурентним країнам, особливо США, Канаді, ЄС і Азіатсько-Тихоокеанському регіону (Китай, Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур). РФ, Казахстан, Азербайджан, Білорусь і, певною мірою, Вірменія (провідні активи цієї країни скуплені РФ) стають заручниками високих цін на мінеральні ресурси (нафту та природний газ). Росія могла б відігравати більш потужну та координуючу роль в ініційованих нею політичних та економічних об'єднаннях, але егоїзм та імперіалізм керівництва цієї країни в основному створює тільки «контрольований хаос» на пострадянському

просторі, до цього також додається відсутність взаємовигідних формул співпраці і ефекту синергії, що сприяла б більш динамічному соціально-економічному зростанню пострадянських країн.

Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан та Туркменістан у зв'язку з близькістю до нестабільних регіонів Азії, суттєвою слабкістю своїх наукових, державних і бізнесових інститутів, відсутністю відповідальних еліт – можуть стати «чорною експериментальною зоною» для впробовування на них геополітичних та гео економічних стратегій провідними регіональними і світовими країнами-лідерами – РФ, Китаєм, Іраном, США, Туреччиною, Індією. Вони знаходяться в найбільшій зоні ризику і потребують швидких і осмислених під ментальність даних народів реформ.

Участь в СНД, ОДКБ, ЕАЄС загалом не мала позитивного впливу на поліпшення соціально-економічних умов в країнах-членах (за винятком Туркменістану). Відзначимо, що на відміну від Балтійських країн, народжуваність в Узбекистані, Таджикистані та Туркменістані суттєво збільшується, а наявність значної частки молоді в суспільстві радикалізує його, тому в подальшому можна очікувати навіть війн і заворушень без структурних реформ в цих країнах. Даним державам необхідна переорієнтація на «здорові відносини» з різними країнами-лідерами, що швидко і потужно зростають у світовій економіці й включення в глобальні ланцюги доданої вартості.

Як видно з проведеного дослідження зовнішньополітична орієнтація має вирішальне значення і ті країни пострадянського простору, що вибрали курс на ЄС і НАТО – отримали в рази більш конкурентну і сучасну економіку, набагато кращі соціальні стандарти життя; але при цьому не стали лідерами серед країн ЄС і мають деякі внутрішні проблеми (відтік ак-

тивної робочої сили з країни, зменшення населення, відсутність значних приватних інвестицій у сучасне вітчизняне виробництво тощо).

В умовах геоекономічної та геополітичної нестабільності пострадянським країнам необхідно проводити структурні та інституціональні реформи, брати за зразок досвід інтеграції країн ЄС на взаємовигідній основі синергії розвитку спільного соціально-економічного середовища.

Роль Росії у процесі інтеграції пострадянського простору є більш деструктивною, ніж конструктивною. Впродовж останніх 30 років жодна пострадянська країна не реалізувала стратегії сталого розвитку. Політичне й економічне протистояння між пострадянськими країнами та РФ приводить до поразки всіх країн регіону, а відсутність ефективних інтеграційних структур і стратегій соціально-економічного розвитку надає можливість стати більш впливовими і розвинутими центрами іншим країнам-гегемонам (США, Китай, ЄС), які залучають в свою «орбіту» пострадянські держави.

Національний егоїзм, політична нестабільність, неврегульованість законів і правил на пострадянському просторі також суттєво знижує конкурентоздатність і привабливість регіону. До того ж домінування сировинно-орієнтованих галузей в структурі експорту і ВВП більшості країн пострадянського простору, відсутність інноваційно орієнтованого інвестування, наднизький рівень капітальних інвестицій у промислово-технологічний сектор і науку суттєво обмежує системне зростання цих країн. Сучасний глобалізований світ швидко та системно розвивається, а тому кожна країна, що залучена в міжнародні торговельно-економічні відносини, намагається максимально корисно для себе використати існуючі потенціал і можливості. Пострадянським країнам в цьому контексті

бракує інститутів, динамічних інструментів включення в глобальні ланцюги створення високої доданої вартості та стратегічної прорахованості в міжнародній економіці і торгівлі.

Використані джерела та література

1. Авдеева Е., Варапаева В. Россия и страны постсоветского пространства: состояние экономик и внешнеторговые связи в 2013 году. *Вестник Поволжского института управления*. 2014. № 6 (45). С. 24–33.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва : АСТ, 2013. 703 с.
3. Бжезинский З. Путинский выбор. *The Washington Quarterly*. Spring 2008. Vol. 31. I. 2. P. 95-116.
4. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монографія / за ред. А. Г. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
5. Социально-экономическое развитие постсоветских стран: итоги двадцатилетия: монография / Л. Вардомский и др. Москва : ИЭ РАН, 2012. 400 с.
6. Гайсумов З. Оценка стратегии России в отношении стран постсоветского пространства. *Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата*. 2015. № 2 (37). С. 129–133.
7. Глазьев С. Экономика будущего. Есть ли у России шанс? Москва : Книжный мир, 2016. 640 с.
8. Глазьев С., Чушкин В., Ткачук С. Европейский Союз и Евразийское экономическое сообщество: сходства и различия процессов интеграционного строительства. Москва : ООО «Викор медиа», 2013. 240 с.
9. Затулин К. Россия и мир: риски и перспективы. Санкт-Петербург, 2019. 36 с.
10. Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі: дис. ... д-ра політ. наук. Чернівці. 2015. 393 с.

11. Цыпин А. Статистический анализ дифференциации постсоветских стран в ходе трансформации экономики. *Известия Саратовского университета. Новая серия*. Серия: Экономика. Управление. Право. 2018. Т. 18. Вып. 3. С. 298-304.
12. Цыпин А. Статистическое исследование влияния факторов на динамику макроэкономических показателей бывших республик Советского союза. *Вестник НГУЭУ*. Статистика и экономическое измерение. 2018. № 2. С.79-95.
13. Hansen F.S. Do the CIS member states share foreign policy preferences? *Journal of Eurasian Studies*. January 2015. Vol. 6, I. 1. P. 69-78.
14. Wallander C. Russian transimperialism and its implications. *The Washington Quarterly*. 2007. Vol. 30. No 2. P. 107-122.
15. Willerton J., Slobodchikoff M., Goertz G. Treaty networks, nesting, and interstate cooperation: Russia, the FSU, and the CIS. *International Area Studies Review*. 2012. Vol. 15. I. 1. P. 59-82.
16. GDP (current US\$) – Armenia, Azerbaijan, Belarus, Estonia, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Latvia, Lithuania, Moldova, Russian Federation, Tajikistan, Turkmenistan, Ukraine, Uzbekistan. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=AM-AZ-BY-EE-GE-KZ-KG-LV-LT-MD-RU-TJ-TM-UA-UZ>
17. GDP per capita, PPP (current international \$) – Kazakhstan, Estonia, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Latvia, Lithuania, Moldova, Kyrgyz Republic, Russian Federation, Ukraine, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?end=2019&locations=KZ-EE-AM-AZ-BY-GE-LV-LT-MD-KG-RU-UA-TJ-TM-UZ&start=1987&view=chart>
18. ВКазакхстанезарплатыменьше,чемвсамойбеднойстранеЕС. URL: <https://365info.kz/2018/07/v-kazahstane-zarplaty-menshe-chem-v-samoj-bednoj-strane-es>
19. Список стран по средней заработной плате. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0...D0%B5>

ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНУ

У статті розглядаються економічні засади зовнішньої політики Азербайджану після здобуття незалежності. Показано, що основний акцент був зроблений на розвиток нафтогазового сектору, мережі нафто- і газопроводів як головних елементів, що забезпечили стабільне зростання економіки держави.

Ключові слова: економічна політика, нафтогазовий сектор, нафто- і газопроводи, зовнішньоекономічна орієнтація Азербайджану, «контракт століття».

Ткаченко И.В. Экономические основы внешней политики независимого Азербайджана

В статье рассматриваются экономические основы внешней политики Азербайджана после получения независимости. Показано, что основной акцент был сделан на развитии нефтегазового сектора экономики, сети нефте- и газопроводов как главных элементов, которые обеспечили стабильный рост экономики государства.

Ключевые слова: экономическая политика, нефтегазовый сектор, нефте- и газопроводы, внешнеэкономическая ориентация Азербайджана, «контракт века».

Tkachenko I. Economic foundations of the foreign policy of independent Azerbaijan

The article examines the economic background of Azerbaijan's foreign policy after independence. It was shown that the main accent was done on the development of the oil and gas sector of the economy, the network of oil and gas pipelines as the main elements which ensured the stable growth of the state economy.

Keywords: economic policy, oil and gas sector, oil and gas pipelines, foreign economy orientation of Azerbaijan, «contract of the century».

Економічна політика держави підпорядковується внутрішнім і зовнішнім інтересам її правлячих еліт. Для пострадянського простору, держави якого внаслідок здобуття незалежності після розпаду СРСР змушені були перезапускати як економіку, так і зв'язки, важливим завданням стало проведення корінних суспільних перетворень для пристосування до нових умов існування. Розпад СРСР повернув на перший план проблему етнічних і міжнаціональних конфліктів, які за радянського періоду перебували у «сплячому режимі».

Говорячи про Азербайджан і засади його зовнішньої політики, слід, насамперед, відмітити, що її економічна складова була підпорядкована політичній – поверненню Нагорного Карабаху та інших азербайджанських територій, втрачених внаслідок збройного протистояння з Вірменією наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Повернення Карабаху та відновлення суверенітету на окупованих територіях пов'язане, насамперед, з розвитком економіки та, відповідно, можливостями розширення військового потенціалу держави. Можна з упевненістю стверджувати, що повернення втраченого Карабаху й окупованих Вірменією територій стало для незалежного Азербайджану національною ідеєю, необхідність реалізації якої визначила розвиток економіки, суспільства та геополітичні пріоритети держави.

Військові дії у Карабаху, які час від часу поновлювались і набули особливого масштабу у вересні-жовтні 2020 р., показують, що поняття «заморожений конфлікт» діє лише до тих пір, поки в однієї із сторін конфлікту (в даному випадку – Азербайджан) не з'являються сприятливі умови для силового повернення втрачених територій.

Питання зовнішньоекономічного курсу Азербайджану висвітлюється у працях сучасних істориків, політологів та еконо-

містів. Серед них монографії таких дослідників, як А. Гасанова [1] та Я. Магмудова [2], статті О. Дуднік [3], Е. Рагімова [4], О. Шабельникової [5], відомого російського історика С. Чернявського [6]. Спільним у них є акцент на природних ресурсах Азербайджану, а саме покладах нафти та газу на суші й на шельфі Каспійського моря, які обумовили як швидкий розвиток економіки держави внаслідок підписання «Контракту століття», так і можливості для підвищення її ролі у світовому та регіональному масштабах.

Для незалежного Азербайджану поклади нафти та газу, розробка яких здійснювалася ще з кінця XIX ст., стали своєрідним джекпотом, який дозволив не надто багатій і, певною мірою, архаїчній за соціальною структурою країни отримати шанс на подолання економічної кризи й наслідків поразки у війні за Нагорний Карабах на початку 1990-х рр., внаслідок якого Вірменія окупувала 20% території держави. Типова для пострадянського простору криза, відсутність перспектив розвитку, військова поразка, окупація частини території, як наслідок, понад мільйоном біженців – усе це могло б привести до перетворення Азербайджану на відсталу та безперспективну периферію й аутсайдера зі зруйнованою економікою на кшталт нинішньої Абхазії.

Однак нафта та газ, а також відкриття нових потужних родовищ у 1990-х рр., стали не лише рятівною паличкою для держави, але й локомотивом її економічного розвитку, фактором, що визначив зовнішньоекономічні пріоритети на десятиліття вперед.

Суспільні перетворення в Азербайджані, що характеризувалися, як і в інших пострадянських країнах, поступовим переходом від планової до ринкової економіки, після періоду дезорганізації життя наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.,

набули незворотного характеру після чергового приходу до влади Г. Алієва (1993–2003). Будучи представником партійної номенклатури, Г. Алієв проявив неабиякий хист політика, здатного здійснювати ефективну перебудову, зокрема в нафтовій і машинобудівній промисловості.

Погоджуємося з І. Мурадяном, що, Азербайджан був покликаний виконувати в рамках стратегії США дві функції – стати альтернативною нафтовою «бочкою», а також транзитним коридором для транспортування військових вантажів у напрямку Афганістану [7].

Перша функція актуалізувалася вже на початку 1990-х рр., коли американо-азербайджанські стосунки наповнилися практичним змістом, стали набагато інтенсивнішими та тіснішими завдяки, підписаному у вересні 1994 р. в Баку «Контракту сторіччя» – угоді Азербайджану терміном на 30 років з рядом найбільших транснаціональних корпорацій щодо спільної експлуатації нафтогазових родовищ в азербайджанському секторі Каспійського моря [8].

Підписана за сприяння тодішнього президента США Б. Клінтона угода з нафтовими гігантами світу заклала основу для процесу перетворення Азербайджану на вигідного економічного та торговельного партнера впливових держав Заходу. Багатомільярдні прибутки від торгівлі енергоресурсами, особливо в період надвисоких цін на них у першому десятилітті XXI ст., стали фундаментом економічних, соціальних і суспільних перетворень у державі, що дозволили Азербайджану Алієвих стабілізувати ситуацію в країні на фоні перманентного конфлікту з Вірменією за Нагорний Карабах, а також мати міцнішу позицію як регіонального гравця у стосунках із країнами-сусідами.

Підтримка з боку нафтового лобі в США дозволила Азербайджану під керівництвом Г. Алієва здійснити ряд успіш-

них перетворень, які зміцнили його позиції як самостійної та стабільної пострадянської держави. В умовах постійних військових конфліктів, діючих і потенційних, в епіцентрі яких опинявся Азербайджан, інвестиції в енергетичний сектор західних транснаціональних корпорацій, не лише дали можливості для розвитку держави, але і дозволили провадити більш самостійну зовнішню політику, а також дозволили зменшити вплив Росії, Туреччини та Ірану. Одночасно «контракт століття» став основою фінансового благополуччя Азербайджану, перетворивши його на найбагатшу країну Південного Кавказу.

Згідно з А. Гасановим, реалізація контракту та розширення масштабів його дії в нафтогазовій сфері принесли суттєві результати – в Азербайджані з'явилися золотовалютні резерви, було посилено обороноздатність країни, оновлено флот і т.д. Держава, яка ще не так давно залежала від пільгових кредитів міжнародних фінансових інституцій, отримала можливість відмовитися від них, реалізовувати великі інфраструктурні та соціальні проекти, регулярно підвищувати (за умови високих ціна на енергоносії) зарплати, пенсії. Накопичені в нафтовому фонді кошти дозволили побудувати тимчасові поселення для біженців і вимушених переселенців. Як наслідок, за обсягом іноземних інвестицій на душу населення Азербайджан займає перше місце на пострадянському просторі й перебуває на передових позиціях серед країн Східної Європи [1, с.911].

Такі успіхи зовнішньоекономічного курсу Азербайджану стали можливими завдяки правильно обраній стратегії позиціонування себе як надійного партнера та постачальника енергоносіїв на світові ринки. Особливий пріоритет був наданий США та його потужним нафтовим компаніям, які були серед ключових бенефіціарів «контракту століття» та подальших подібних угод. Розвиток азербайджанської економіки

та її ключової сфери був відданий на відкуп клану Алієвих із мінімальним втручанням США в сферу суспільного розвитку за умови дотримання режимом певних атрибутів, які дозволяють прихильникам влади Азербайджану говорити про успіхи в побудові успішної демократичної держави. Власне, сам Г. Алієв наголошував на пріоритетному значенні співробітництва зі США для збереження незалежності й побудови правової, демократичної та світської держави [8]. Ринкова модель господарювання за американським зразком і пріоритетний розвиток енергетичного сектору, обраний новітнім Азербайджаном, визначили успішний національний проект сучасного лідера регіону.

Президентські вибори 2003 р. і перемога у них І. Алієва, який взяв курс на жорстоке придушення будь-якого вільнодумства, хоч і негативно позначилися на рівні демократичності суспільства, не мали негативного впливу на рівень розвитку економіки та просування економічних інтересів Азербайджану на зовнішніх ринках. Адже в цей час стрімко зростали ціни на основні експортні продукти Азербайджану, що дозволило зменшити суспільний опір встановленню диктатури І. Алієва багатомільярдами прибутками від торгівлі нафтою та газом. До початку 2006 р. опозиційні режиму сили були повністю розгромлені і з того часу суспільство перестало чути про будь-які активні дії традиційної опозиції, яка до цього відігравала значну роль у суспільстві [9, с.17].

Історія нафти в Азербайджані часів незалежності є безперервною історією того, як народ, держава та політичні еліти намагалися здійснити «бартерний» обмін барелів на інші цінності – політичні, економічні, соціальні. Нафта здавалася гарантією твердого, багатого і незалежного майбутнього [10, с.43].

Однак, попри шалені прибутки від торгівлі нафтою та газом, які отримав Азербайджан у 2000-х – на початку 2010-х рр., спостерігаються проблеми зі створенням в Азербайджані ефективної ринкової економіки. Адже відсутність стимулів до розвитку дозволяє владі, з одного боку, не створювати умови, щоб ці кошти з'являлися за рахунок ринкової активності широких мас підприємців, а з іншого – прислуховуватися до рекомендацій зовнішніх донорів (як це зараз робить Україна у програмі співробітництва з МВФ) в особі провідних держав і міжнародних організацій, до того ж не лише в сфері економіки [9, с.21].

Орієнтація на пріоритетний розвиток нафтогазового сектору за часів правління Г. Алієва та І. приносила, принаймні, до сланцевої революції в США, свої вагомі результати. Із 2003 р., з часу приходу до влади І. Алієва, Азербайджан почав отримувати значні кошти від продажу нафти. Розробка надгігантських офшорних нафтових родовищ Азері-Чираг-Гюнешлі, видобування на гігантському офшорному газоконденсатному родовищі Шах-Деніз дозволили не лише залучити десятки мільярдів доларів інвестицій у нафтогазовий сектор, а й значно підвищити видобуток нафти й газу, відтак, і збільшити надходження до державного бюджету Азербайджану. Так, у 2009 р. було видобуто 50,4 млн тон нафти і 23,7 млрд кубічних метрів газу. У 2010 р. – 51,5 млн тон і 27 млрд м³ відповідно.

Завдяки запасам і відкриттю нових гігантських родовищ у Азербайджані не лише стрімко зростали обсяги видобування нафти й газу, але й активно розвивалася мережа експортних нафто- та газопроводів. Так, наприкінці 1997 р. нафта почала експортуватися на чорноморське узбережжя по трубопроводу Баку–Новоросійськ, в 1999 р. був прокладений і введений в експлуатацію нафтопровід Баку–Супса. В 2002 р. був закладе-

ний і 25 травня 2005 р. введений в експлуатацію передбачений в «контракті століття» нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан.

До початку 2020 р. в розробку блоку Азері–Чираг–Гюнешлі було інвестовано понад 36 млрд дол. та видобуто 500 млн тон нафти та понад 40 млрд м³ супутнього газу [11].

Уведення в експлуатацію гігантських газових родовищ «Шахденіз», «Умід» та «Апшерон» в кінці XX – на початку XXI ст. перетворили Азербайджан ще й на вагомого експортера природного газу, відтак, і конкурента Російської Федерації як постачальника газу в ЄС.

Нові можливості Азербайджану, на думку російських дослідників, були схвально сприйняті США, політика яких у Каспійському регіоні спрямована, насамперед, на створення нової архітектури трубопроводів, які поставлятимуть вуглеводні Каспію в Європу в обхід Росії й Ірану, а також на створення бар'єрів на шляху надходження вуглеводнів Центральноазіатського регіону в Китай [5, с.108-109]. Ця позиція, звісно, є політично ангажованою, зважаючи на те, що РФ до певного часу позиціонувала себе в якості «енергетичної наддержави», і для неї Азербайджан є конкурентом, а США – традиційним ворогом, а після сланцевої революції і конкурентом на ринках збуту нафти й газу.

Попри протидію РФ, Азербайджан послідовно реалізовував кроки, які дослідники часто називають енергетичною чи трубопровідною дипломатією, що стала ключовим аспектом зовнішнього курсу держави, зокрема й економічного. Розуміючи, що сировину необхідно не лише видобути, але й доставити кінцевому споживачу, Азербайджан у XXI ст. направив свої зусилля на розбудову мережі газопроводів, які дозволяють йому експортувати десятки мільйонів тон нафти та десятки мільярдів кубометрів природного газу.

Азербайджан є одним із ініціаторів проекту «Південного газового коридору». Першими до нього приєдналися Туреччина й Грузія, потім Італія, Греція, Болгарія, Албанія, Боснія, Хорватія, Чорногорія. Загалом для поставок на європейські ринки були побудовані ряд нових трубопроводів: у 2007 р. введено в експлуатацію газопровід Баку–Тбілісі–Ерзурум; у 2012 р. між Азербайджаном і Туреччиною підписано угоду по проекту TANAP (Трансанатолійський газопровід); у 2013 р. консорціум «Шахденіз» обрав проект TAP (Trans-Adriatic Pipeline), що з'єднає кордон Туреччини з півднем Італії, для поставок в Європу азербайджанського газу, який буде транспортуватися по газопроводу TANAP. Ці проекти, поєднуючи родовище «Шахденіз» з півднем Італії, дозволяють реалізувати проект «Південний газовий коридор» [11].

Усі ці дії, спрямовані на розвиток ключового сектору економіки й пошук шляхів та ринків збуту енергоносіїв дозволили реалізувати основну мету Азербайджану щодо забезпечення фінансовими ресурсами – побудувати власний нафтогазовий комплекс, практично вирішити питання з легалізацією прав на власний сектор Каспійського моря, створити потужну трубопровідну інфраструктуру [5, с.108-109].

Зважаючи на успішне зростання економіки завдяки нафтогазовому сектору на початку XXI ст., стрімке зростання видобутку нафти та газу, а також збільшення експортної виручки у зв'язку зі стабільно високими цінами на енергоносії, в Концепції розвитку «Азербайджан–2020: Погляд у майбутнє», затвердженій наприкінці 2012 р., декларувалася амбітна мета, що з точки зору економічного розвитку буде досягнуто підвищення статусу Азербайджанської Республіки від держави-лідера регіону до конкурентоспроможного учасника в системі міжнародних економічних відносин [12, с.10].

Попри декларовані цілі, Концепція в цілому відштовхувалася від розуміння безальтернативності експортної моделі економіки. Зазначалося, що в концепції розвитку «Азербайджан–2020: погляд у майбутнє» за основу взято економічну модель експортної направленості та передбачено, що підвищення конкурентоспроможності й удосконалення структури економіки будуть сприяти зростанню ненафтового експорту [12, с.12].

Таким чином, нафта і газ є основою економічного благополуччя Азербайджану, ключовим сектором економіки, від стану якого залежать практично всі сфери суспільного життя держави. Дані про структуру ВВП Азербайджану в 2000-х рр. вказують на те, що зростання ВВП мало місце майже виключно завдяки збільшенню обсягів видобування нафти та газу [13, с.7].

Звичайно, у зростанні добробуту країни за рахунок продажу природних ресурсів немає нічого поганого. Дивлячись на досвід країн Перської затоки, які змогли (принаймні на сьогодні) конвертувати прибутки від нафтогазового сектору в динамічний розвиток усього суспільства, Азербайджан і його еліти могли б скористатися позитивним досвідом і диверсифікувати структуру власної економіки, спрямувавши прибутки нафтогазового сектору в інші галузі народного господарства. На жаль, Азербайджан, як і інші пострадянські країни, став жертвою корумпованих «еліт», які використали владу лише для особистого збагачення. Азербайджан, опинившись під владою Алієвих, поступово перетворився на країну, економіка якої залежить від продажу сировини.

На жаль, у випадку з Азербайджаном бачимо неспроможність диктатури Алієва злізти з «нафтової голки», про що красномовно свідчать наслідки для економіки країни різко-

го спаду цін на нафту та газ під час світової фінансової кризи 2008 р. та в 2014–2016 рр. Ситуація, яка склалася з обвальним зменшенням світового попиту на нафту й газ у 2020 р., також не свідчить на користь виключно енергетичної моделі економіки, яку Азербайджан реалізовує в сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Свідченням тотальної залежності Республіки Азербайджан та його економіки від продажу сировини свідчить те, що нафта й газ складають 95% експорту, доходи від якого складають понад 75% бюджету країни [14]. В умовах високих цін на нафту цей надзвичайно високий відсоток, який засвідчує відсутність економіки як такої, окрім сировинного сегменту, країна може підтримувати ілюзію розвитку та навіть вкладати кошти в масштабні інфраструктурні проекти (будівництво стадіонів, аеропортів, люксових готелів і палаців еліти). Однак, за низьких цін на сировину залежність від продажу її на експорт, відсутність економічних реформ і диверсифікації економіки призводять до масштабних соціальних проблем.

Сьогодні для Азербайджану питання подальших змін в державі й суспільстві визначається розумінням того, що в умовах сланцевої революції та розвитку альтернативних джерел енергетики його функція «запасної нафтової бочки» для США є менш важливою, ніж раніше. Внаслідок зміни пріоритетів політизація нафтової сфери значно зменшилася. У сфері транзиту позиції Азербайджану теж не виглядають непохитними, оскільки з'являється дедалі більше альтернативних комунікацій.

Намагаючись утриматися в орбіті інтересів ЄС та США в регіоні Південного Кавказу, Азербайджан цілком справедливо може апелювати до того факту, що саме він є найбагатшою, а відтак і найперспективнішою для світового капіталу краї-

ною регіону. Хоча країни Заходу, як і раніше, відводять Азербайджану важливу роль в енергетичних питаннях і функціях транспортного коридору, поняття «стратегічного партнера» для прагматичних інтересів країн «золотого мільярду» має більш відносне значення.

Азербайджан перебуває під глобальним впливом США та контрольованих ними світових корпорацій. Вони, спільно з Великобританією, взяли під повний контроль його нафтові та газові ресурси, енергетичні комунікації, створили ряд баз, у вигляді станцій стеження, забезпечили надійний військовий транзит у східному напрямку, що важливо з огляду на їх стратегію в Південній і Центральній Азії [15]. Загалом такий стан речей відповідає прагненням Сполучених Штатів зменшити або взагалі нівелювати вплив на Азербайджан Росії, Туреччини та Ірану, виходячи з власних геополітичних інтересів у регіоні Південного Кавказу.

Для Азербайджану залежність від США є також найбільш бажаним результатом, оскільки геополітичні альтернативи з числа їх сусідів виглядають набагато менш привабливими за універсальну американську модель, рамки якої і віддаленість від центру влади у перспективі дозволять Азербайджану ХХІ ст. повернути втрачені території і остаточно порвати з колишньою метрополією – Росією. Події 2020 р. свідчать про тісне зближення позицій і економічних інтересів Азербайджану та Туреччини, як у політичній і військовій співпраці щодо повернення Нагорного Карабаху, так і в питаннях економічних пріоритетів, коли можна практично наживо спостерігати, як Азербайджан витісняє російський газ на внутрішньому турецькому ринку.

Таким чином, зовнішня політика незалежного Азербайджану в сфері економіки визначалася, насамперед, потребою

розвитку нафтогазового сектору як ключової складової, яка мала забезпечити модернізацію країни та суспільства відповідно до завдань, які постали перед новою незалежною державою внаслідок розпаду СРСР і поразки у військовому конфлікті з Вірменією.

Необхідність робити кроки в напрямку повернення втрачених територій, вкладати кошти, отримані від продажу енергоносіїв не стільки в розвиток держави, скільки в зброю й армію, вимагали від Азербайджану якомога більшого надходження коштів від нафтогазового експорту, пошуку союзників (це, насамперед, Туреччина), які могли би якомога краще сприяти реалізації його енергетичної стратегії.

Зважаючи на те, що основними завданнями Азербайджану в зовнішньополітичній сфері були та є: вирішення питання конфлікту в Нагорному Карабасі й відновлення територіальної цілісності держави, активне використання «енергетичної дипломатії», забезпечення провідної ролі Азербайджану в регіоні Південного Кавказу, використання нафтогазових багатств для просування національних інтересів держави, сприяння вирішенню існуючих і попередження виникнення нових територіальних конфліктів у регіоні, логічним і зрозумілим є те, що основні зусилля держави в добу незалежності були направлені на виключно активну діяльність в енергетичному секторі економіки, що поступово перетворює Азербайджан на важливий регіональний енергетичний центр, і, відповідно, підвищує значення цієї держави в регіональному і світовому масштабі.

Використані джерела та література

1. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, «Zərdabi LTD» MMC, 2014.

- 672 с.; Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку, «Zərdabi LTD» ММС, 2013. 1008 стр.
2. Магмудов Я. Переможний хід ідей Гейдара Алієва. К., 2013. 260 с.
  3. Дуднік О. Особливості та специфіка зовнішньої політики Республіки Азербайджан в роки незалежності. *Вісник Київського міжнародного університету*. Київ : КиМУ, 2005. Вип. 4. URL: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/04/dudnik.htm>
  4. Рагімов Е. Особливості політичної модернізації в Азербайджані. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 53-59.
  5. Шабельникова О. Основные приоритеты внешней политики Азербайджанской Республики. *Внешняя политика новых независимых государств: сборник* / отв. ред. Б.А.Шмелёв. Москва : ИЭ РАН, 2015. 240 с.
  6. Чернявский С. «Великий шелковый путь» и интересы России. *Мировая экономика и международные отношения*. Москва, 1999. № 6. С. 95–98.
  7. Мурадян И. Намерения США в Южном Кавказе. URL: <http://www.lragir.am/print/rus/0/comments/print/50828>
  8. Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской республикой и США в 90-е годы XX века. URL: <https://articlekz.com/article/10853>
  9. Кавказ-2010. Ежегодник Института Кавказа / ред. А. Искандарян. Ереван: Институт Кавказа, 2012. 172 с.
  10. Диаспора, нефть и розы: Чем живут страны Южного Кавказа. Ереван, 2005. 214 с.
  11. Нефтяные и газовые проекты. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/contract>
  12. Концепция развития «Азербайджан – 2020: Взгляд в будущее». URL: https://president.az/files/future_ru.pdf
  13. Экономика стран Южного Кавказа в период глобального кризиса, 2009–2010. *Исследовательские записки Института Кавказа*. 2011. № 5. 55 с.

14. Нацбанк Азербайджана девальвировал манат на 33,5% к доллару, 30% к евро. URL: <https://www.reuters.com/article/azerbaidjan-devaluation-idRUL5N0VV0EI 20150221>
15. Мурадян И. Политика США в отношении Азербайджана. URL: <http://hayasanews.com/игорь-мурадян-политика-сша-в-отношении/>

УДК 338.23:339.5]:338.4

Шовкун І.А.

ГЕОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ

У статті досліджуються концептуальні засади гео економічної політики, її інструменти та специфіка трансформації, зумовлена сучасними глобальними викликами. Аналізується гео економічний контекст промислового розвитку України та його чинники. Аналітично обґрунтовано тезу про послаблення гео економічної впливовості країни з огляду на оцінки її позиціонування у глобальних потоках промислових товарів (скорочення промислового експорту загалом та його високотехнологічної складової, поглиблення асиметрії у структурі зовнішніх торгівельних відносин і посилення залежності від імпорту інвестиційних товарів).

Ключові слова: гео економічна політика, промисловий розвиток, зовнішня торгівля, експорт, імпорт, залежність від імпорту.

Шовкун И.А. Геоэкономические аспекты развития промышленности Украины

В статье исследуются концептуальные основы геоэкономической политики, ее инструменты и специфика трансформации, обусловленная современными глобальными вызовами. Анализируется геоэкономический контекст промышленного развития Украины и его факторы. Аналитически обоснован тезис об ослаблении геоэкономической влияния страны с учетом оценки ее позиционирования в глобальных потоках промышленных товаров (сокращения промышленного экспорта в целом и его высокотехно-

логической составляющей, углубления асимметрии в структуре внешних торговых отношений и усиления зависимости от импорта инвестиционных товаров).

Ключевые слова: геоэкономическое политика, промышленное развитие, внешняя торговля, экспорт, импорт, зависимость от импорта.

Shovkun I. Geoeconomic aspects of industry development in Ukraine

The article examines the conceptual foundations of geoeconomic policy, its tools and its specifics of transformation in conditions of the modern global challenges. The geoeconomic context of industrial development of Ukraine and its factors are analyzed. The thesis about the weakening of the country's geo-economic influence substantiated analytically, taking into account the assessment of country's positioning in the global flows of industrial goods (reduction of the industrial exports in general and its high-tech component, deepening of the asymmetry in the structure of foreign trade relations and increasing of the dependence on imports of investment goods).

Keywords: geoeconomic policy, industrial development, foreign trade, import, export, import dependence.

Криза сучасної глобалізації, каталізатором якої стала пандемія коронавірусного захворювання Covid-19, виявила крихкість глобальних ланцюжків виробничих і торгівельних зв'язків та посилила ризики залежності від зовнішніх поставок. Це активізувало реалізацію країнами геоekonomічних стратегій, націлених на підвищення рівня самозабезпечення продукцією власного виробництва, посилення статусу національної економіки та конкурентних переваг на світових ринках [1; 2]. Нинішня реальність актуалізує тривалу дискусію щодо меж глобалізації, спростовуючи тези прибічників ідеї про «кінець національної держави», виводячи геоekonomічну політику на центральні позиції в новому світоустрої [3; 4].

Потужна національна економіка, необхідним елементом якої є модерна індустрія, слугує фундаментом вагомості кра-

їни на світовій арені, надає необхідні важелі впливу для просування національних інтересів і обстоювання національної безпеки [5; 6]. Відповідно, в країнах світу посилюється державне стимулювання національної індустрії та опіка над її конкурентними перевагами що базуються на модернізації, першості в технологічних і продуктових інноваціях, розгалуженні ланцюжків виробництва, особливо на тлі падіння промисловості.

Питання посилення гео економічного потенціалу на основі розвитку промисловості є важливими і для України, що рухається обраним шляхом євроінтеграції. Стаття присвячена розгляду гео економічного контексту розвитку української промисловості, аналізу зрушень у географічній і товарній структурі зовнішньої торгівлі.

Концептуальні підходи до визначення гео економіки виходять з розуміння її як складової державної зовнішньої стратегії, що реалізується за допомогою економічних інструментів [5; 7]. Подеколи гео економіка трактується як особлива версія протистояння між країнами на міжнародній арені, що альтернативна воєнному, ведеться на ниві економіки економічними засобами [8; 9].

«Вогневою» силою такого протистояння слугують капітальні інвестиції в розвиток національного виробництва за державного стимулювання, підтримка державою виробничих інновацій, а просування національного продукту на зовнішні ринки за сприяння держави визнається достойною заміною військовим базам на чужих територіях. Розробка гео економічних стратегій походить із часів завершення епохи «холодної війни», що ознаменувалися трансформацією форм і засобів міжнародних відносин [8]. Акценти на силове протистояння в зовнішній політиці країн поступилися економічній конку-

ренції, що посприяло істотному зниженню ризиків «гарячих» конфліктів у світі.

Геоекономічна стратегія визначає загальні пріоритети та інструменти державного регулювання економіки для реалізації її зовнішньополітичної стратегії в довгостроковому періоді. У такому разі в геоекономічній політиці конкретизовано принципи державного регулювання економіки стосовно реалізації стратегічних пріоритетів і виконання відповідних завдань у поточному періоді за низкою взаємопов'язаних напрямків, до яких слід зарахувати зовнішньоекономічну політику щодо експорту й імпорту товарів і послуг, залучення іноземного капіталу та вивезення капіталу за кордон; науково-технологічну політику щодо активізації інноваційного процесу та технологічного поступу виробництва, а відтак якісного поліпшення складу експорту; структурну політику щодо зміни пропорцій між експортом і імпортом, галузями індустрії тощо. Мета геоекономічної політики полягає в посиленні національного господарства й накопиченні багатства країни шляхом утвердження її позицій на світових ринках, підтримки національного бізнесу та протидії іноземним комерційним інтересам.

Період розквіту глобалізації спостерігався до світової фінансової кризи 2008–2009 рр., після якої динаміка глобальної торгівлі загальмувалася [2]. Відтак Brexit, торгова війна між США та Китаєм, зрештою пандемія COVID-19 призвели до падіння світової торгівлі до історичного мінімуму [10], ще й посприяли активізації політики протекціонізму (починаючи від забезпечення національних потреб у медичних товарах, продовольстві) в багатьох країнах і стратегій опертя на власне виробництво. Зокрема, пандемія виявила уразливість глобальних ланцюжків створення вартості, зумовлену високою взаємозалежністю між провідними виробниками та по-

стачальниками з різних країн [1], тому у світовому масштабі постало питання – як цьому протистояти.

Відповіддю стає активізація заходів фінансового стимулювання рещорингу капіталів і повернення виробництва до своїх країн, відновлення внутрішніх ланцюжків постачання. Тарифна війна, що не вщухає між США та Китаєм, вже змушує бізнес переносити виробничі потужності ближче до споживчих ринків [11]. Посилення протекціонізму перетворюється на новий тренд економічної політики країн світу [12]. Відповідно, й Україні не варто ігнорувати ці тенденції світової геополітики, зважаючи на об'єктивну необхідність.

Геоекономічні чинники безпосередньо впливають на українську промисловість. Негативні наслідки мали торгові війни РФ проти України та часткова втрата ринків країн Митного союзу; знищення промислового потенціалу Донбасу та Криму Росією й розірвання господарських зв'язків із цими промислово інтенсивними регіонами, а також відтік ПІІ внаслідок російської агресії та невщухаючої війни.

Ці чинники дестабілізували економіку, погіршили інвестиційний клімат і посилили ризики інвесторів. На противагу їм вагомий імпульс для розбудови української промисловості та залучення інвестицій дає євроінтеграція в рамках виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Ескалація торгових воєн між провідними економіками світу та жорсткі протиепідемічні заходи спричинили останнім часом рекордне падіння торгівлі та виробництва у світі, звичайно не оминувши українську економіку. Колапс попиту на глобальних ринках зачепив домінуючий сектор українського промислового експорту – металургію, скоротивши до мінімуму її виторг. Тож послаблення індустріального сектору країни мало об'єктивні передумови.

Під тиском зазначених чинників відбулася радикальна переорієнтація ланцюжків промислової кооперації та зовнішньої торгівлі товарами. Обсяги зовнішньої торгівлі України товарами скоротилися на 20% упродовж 2013–2019 рр. (табл. 1), а промислового експорту – на понад 31%, тоді як імпорту – на 19%. Зокрема, експортні потоки основних товарних груп впали не менш як на третину (продукції металургії – на 41%, машин, обладнання та механізмів – на 35%, засобів транспорту – на 73%, хімічної продукції – на 52%). Темпи імпорту товарів відповідних груп зростали (продукції машинобудування XVI–XVIII груп), решти – скорочувались, але повільніше, ніж експорту, що негативно позначилося на торговому балансі та збільшило вагу імпорту на внутрішньому ринку.

Таблиця 1

**СТРУКТУРА І ДИНАМІКА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ
УКРАЇНИ ЗА ОСНОВНИМИ ГРУПАМИ ТОВАРІВ
у 2013–2019 рр.***

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Структура, % від загального обсягу				Темп зростання, 2019 р. до 2013 р.	
	Експорт		Імпорт		Експорт	Імпорт
	2013	2019	2013	2019		
Усього	100	100	100	100	0,80	0,80
у тому числі						
II. Продукти рослинного походження	14,2	25,8	3,4	3,0	1,46	0,69
III. 15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	5,6	9,5	0,5	0,4	1,35	0,63

IV. Готові харчові продукти	5,6	6,4	4,2	4,3	0,92	0,82
V. Мінеральні продукти	11,5	9,7	29,4	21,4	0,68	0,58
VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	6,4	3,9	11,1	12,3	0,48	0,89
VII. Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	1,3	1,4	6	5,9	0,92	0,78
XI. Текстильні матеріали та текстильні вироби	1,3	1,7	3,2	3,9	1,05	0,99
XV. Недорогоцінні метали та вироби з них	28,1	20,5	6,5	6,0	0,59	0,74
XVI. Машини, обладнання та механізми; електро-технічне обладнання	11	8,9	15,6	21,9	0,65	1,12
XVII. Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби	5,3	1,8	7,7	10,1	0,27	1,05
XVIII. Прилади та апарати оптичні, фотографічні	0,5	0,4	1,4	1,8	0,62	1,00
Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Структура, % від загального обсягу				Темп зростання, 2019 р. до 2013 р.	
	Експорт		Імпорт		Експорт	Імпорт
	2013	2019	2013	2019		
Усього	100	100	100	100	0,80	0,80
у тому числі						
II. Продукти рослинного походження	14,2	25,8	3,4	3,0	1,46	0,69
III. 15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	5,6	9,5	0,5	0,4	1,35	0,63
IV. Готові харчові продукти	5,6	6,4	4,2	4,3	0,92	0,82
V. Мінеральні продукти	11,5	9,7	29,4	21,4	0,68	0,58

VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	6,4	3,9	11,1	12,3	0,48	0,89
VII. Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	1,3	1,4	6	5,9	0,92	0,78
XI. Текстильні матеріали та текстильні вироби	1,3	1,7	3,2	3,9	1,05	0,99
XV. Недорогоцінні метали та вироби з них	28,1	20,5	6,5	6,0	0,59	0,74
XVI. Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання	11	8,9	15,6	21,9	0,65	1,12
XVII. Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби	5,3	1,8	7,7	10,1	0,27	1,05
XVIII. Прилади та апарати оптичні, фотографічні	0,5	0,4	1,4	1,8	0,62	1,00

*Розраховано автором за даними Держстату України.

Динаміка експорту промислової продукції віддзеркалює загальні тенденції падіння національного виробництва, втрату ним позицій на внутрішньому та зовнішніх ринках. Дійсно, продовжується зменшення внеску обробних виробництв у формування українського ВВП, скорочуються індекси промислової продукції, а внутрішній ринок переважно наповнюється імпортом, оскільки недостатньо диверсифікований національний промисловий сектор неспроможний замінити імпорتنу продукцію.

Структурні характеристики імпорту та експорту виявляють асиметричність торгово-економічних відносин України із зовнішнім світом. Технологічно складні види продукції переважають у сукупному товарному імпорті: частка машин, обладнання, електротехнічного устаткування, транспортних

засобів досягла 34% (2019), продукції хімічної та пов'язаних із нею галузей промисловості, полімерних матеріалів і виробів – 18%. Така продукція є більш конкурентоспроможною, ніж товари українського експорту, в складі якого домінує сировинно-мінеральна продукція та метали.

Переорієнтація ланцюжків постачання та промислової кооперації упродовж періоду спостережень була акцентована на вимушеному скороченні стосунків з країнами СНД, передусім з РФ, налагодженні альтернативних зв'язків (табл. 2).

Відбулася диверсифікація географії торгівельних відносин. Ключовим напрямом розбудови торгових і коопераційних зв'язків для української економіки став європейський вектор. Частка торгових потоків між Україною та ЄС суттєво збільшилась передусім по основних товарних групах (мінеральних продуктів, металів, машин і обладнання, засобів транспорту).

Водночас геоекономічна впливовість України, з огляду на оцінки її позиціонування в глобальних потоках ресурсів промислових товарів, погіршилась. Свідчення цього – загальне скорочення промислового експорту та особливо його високотехнологічного сегменту (продукції машинобудівного та хімічного комплексів), поглиблення асиметрії зовнішніх торгівельних відносин, особливо на тлі несприятливої цінової кон'юнктури і встановлення жорсткіших правил імпорту на ключових для України ринках збуту [13].

Таблиця 2

**ГЕОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ
УКРАЇНИ ТОВАРАМИ ОКРЕМИХ ГРУП
за 2013–2019 рр., %***

Країни	Імпорт		Експорт	
	2013	2019	2013	2019
XV. Недорогоцінні метали та вироби з них				
Всього	100	100	100	100
Країни СНД	36,0	22,5	28,0	12,5
Інші країни світу	57,8	75,3	64,0	82,5
Європа	30,7	37,9	24,9	37,9
Азія	25,6	33,3	27,3	22,8
XVI. Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання				
Всього	100	100	100	100
Країни СНД	17,8	5,6	56,6	22,4
Інші країни світу	75,6	89,7	37,1	75,7
Європа	41,4	41,3	26,6	62,5
Азія	29,3	43,5	8,4	10,8
XVII. Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби				
Всього	100	100	100	100
Країни СНД	14,7	5,2	78,3	56,6
Інші країни світу	73,5	83,0	17,1	41,9
Європа	42,9	48,9	5,6	22,9
Азія	19,9	19,5	4,5	8,1
Америка	10,5	14,4	5,2	7,5

*Розраховано автором за даними Держстату України.

Перешкоджання доступу до ринків СНД викликало шок попиту на експорт, поставило на межу існування традиційні виробництва. Постраждало передусім машинобудування, експорт продукції якого впав на 35-70% (групи XVI–XVIII), натомість, зріс її імпорт. Тривала нестача інвестицій на технологічну модернізацію промисловості спричинила скорочення випуску конкурентоспроможної продукції [14] та поглиблення імпотрозалежності. Потреби економіки в інвестиційних товарах для валового нагромадження основного капіталу мало не повністю (на 86-99%) покриваються продукцією іноземних виробників [12]. Зокрема, машини, обладнання та механізми, електротехнічне обладнання (група XVI) надходять переважно з країн Азії (44% у сукупному обсягу імпорту товарів зазначених груп у 2019 р., у тому числі з КНР – 35%) (табл. 2), європейських країн (41%, з Німеччини – 11%). Масштабне використання закордонних машин та устаткування спостерігається в усіх без винятку галузях, що свідчить про майже цілковиту технологічну залежність економіки.

Реструктуризація експортних поставок, зменшення частки низькотехнологічної сировинної продукції, розвиток високотехнологічних промислових виробництв необхідні для посилення національного господарства та утвердження позицій країни у світовій економіці. Також постала потреба в підвищенні рівня самозабезпечення економіки продукцією власного виробництва для проміжного та кінцевого споживання; впровадження прогресивних технологій у виробничих ланцюжках, освоєння випуску конкурентоспроможної продукції, що користується попитом у споживачів.

У результаті дослідження було удосконалено уявлення про зміст і складові геоekonomічної політики в контексті досягнення мети – посилення національного господарства й нако-

пичення багатства країни на основі утвердження її позицій на світових ринках шляхом підтримки національного бізнесу й протидії іноземним комерційним інтересам з використанням інструментів державної зовнішньоекономічної політики, науково-технічної та структурної політики.

Одержало подальший розвиток аналітичне оцінювання зрушень у географічній структурі зовнішньої торгівлі країни за основними групами товарів, що виявило тенденції до диверсифікації напрямів і домінування європейського вектору, посилення асиметрії у структурі товарних потоків, надмірної імпортозалежності національного господарства особливо щодо товарів інвестиційного призначення для валового нагромадження основного капіталу, а відповідно, й технологічної залежності.

Аналітично обґрунтовано тезу про послаблення геоекономічної впливовості України, з огляду на оцінки її позиціонування у глобальних потоках промислових товарів (загального скорочення промислового експорту та його високотехнологічної частини тощо).

Використані джерела та література

1. Seric A. Could coronavirus lead to a less global world? 11.05.2020. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/>
2. Pazzanese Ch. If it's not over on the disease ... it's not over on the balance sheet. 20.05.2020. URL: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/05/>
3. Sparke M. From geopolitics to geoeconomics: Transnational state effects in the borderlands. *Geopolitics*. 1998. Vol.3. I.2. P.62-98. DOI: 10.1080/14650049808407619
4. Vihma A. Geoeconomic analysis and the limits of critical geopolitics: A New Engagement with Edward Luttwak. *Geopolitics*. 2018. Vol.23. I.1. P.1-21.

5. Scholvin S., Wigell M. Power politics by economic means: geoeconomics as an analytical approach and foreign policy practice. *Comparative Strategy*. 2018. Vol.37. Issue 1. P.73-84. DOI: 10.1080/01495933.2018.1419729
6. Luttwak E. From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *The National Interest*. 1990. №20. P.17–23.
7. Scholvin S., Wigell M. Geo-economics as a concept and practice in international relations: surveying the state of the art. FIIA working paper 102. 2018. URL: <https://www.fiaa.fi/en/publication/geo-economics-as-concept-and-practice-in-international-relations>
8. Vlado Ch., Deniozos N., Chatzinikolaou D. Dialectical Prerequisites on Geopolitics and Geoeconomics in Globalization's Restructuration Era. *Economic and Social Thought*. 2019. Vol 6. №2. P. 65-92. DOI: 10.1453/jest.v6i2.1877.
9. Luttwak E. N. «Theory and Practice of Geo-Economics» from Turbo-Capitalism: Winners and Losers in the Global Economy. New York: HarperCollins Publishers. 1999. P.127–151.
10. WTO. Goods barometer confirms steep drop in trade but hints at nascent recovery. 2020. URL: https://www.wto.org/english/news_e/news20_e/wtoi_19aug20_e.htm
11. Chatterjee S., Lee Y., Esposito A. Exclusive: Foxconn, other Asian firms consider Mexico factories as China risks grow. 24.08.2020. URL: <https://www.reuters.com/article/>
12. Шовкун І. Імпортозалежність економіки України: чинник фінансової нестабільності. *Проблеми та перспективи забезпечення стійкості фінансової системи України: зовнішні та внутрішні аспекти*: зб. матер. міжн. наук. конф. К., 2020. С.161–164.
13. Бердинських О. GMK Center прогнозує посилення впливу протекціонізму на металургію. 18.06.2020. URL: <https://gmk.center/ua/news/>
14. Шовкун І. Інвестиційний клімат як чинник промислового розвитку України. *Економіка і прогнозування*. 2019. №4. С.70–103.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи та загальних питань ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Горенко Олег Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Грицик Лариса Юріївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Кириченко Олександр Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ляшенко Тетяна Михайлівна, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних відносин ім. І.Ф.Кураса НАН України

Мартинов Андрій Юрійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Редзюк Євгеній Васильович, кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору міжнародних фінансових досліджень Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Сафар'янс Євгеній Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Соловйова Алєся Борисівна, аспірантка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Хвіст Вікторія Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Шовкун Інна Анатоліївна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Наукове видання

**Засади зовнішньої політики пострадянських країн:
цивілізаційні, геополітичні
та соціально-економічні аспекти**

Збірник наукових праць

Загальна редакція: Бульвінський А.Г.
Відповідальний редактор: Грицик Л.Ю.
Технічний редактор: Сафар'янс Є.В.

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 12.
Тираж 100 пр.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03680. м. Київ, вул. Шутова, 13Б